Coperta colecţiei: Silviu LUPESCU
Paul Valéry
Criza spiritului şi alte eseuri
Traducere de Maria Ivănescu

Editura POLIROM, B-dul Copou nr. 3 P.O. Box 266, 6600 Iaşi, ROMÂNIA
ISBN 973 – 97522 – 4 – 1 Printed in ROMÂNIA

POLIROM laşi, 1996
Reflecţii despre măreţia şi decadenţa Europei

În timpurile moderne, nicio putere, niciun imperiu din Europa n-a putut să se menţină pe cele mai înalte culmi, n-a putut să comande nestingherit celor din jur, şi n-a fost capabil nici măcar să-şi păstreze cuceririle mai mult de cincizeci de ani. Chiar oamenii cei mai de seamă au eşuat, chiar cei mai norocoşi şi-au adus naţiunile în pragul ruinei. Carol Quintul, Ludovic al XIV-lea, Napoleon, Metternich, Bismarck n-au depăşit durata medie de patruzeci de ani. Fără excepţie.

Europa avea în sine toate motivele să comande restului lumii, să-l supună şi să-l călăuzească în scopuri europene. Poseda mijloace invincibile şi oamenii care le creaseră. Dar cei care dispuneau de ea îi erau mult inferiori. Aceştia se hrăneau cu trecut, nu construiau decât în trecut. Şi astfel au pierdut ocazia. Istoria şi tradiţiile politice, certurile comunale, de parohie şi de dugheană, geloziile şi invidiile vecinilor, pe scurt, lipsa de viziune, spiritul îngust al epocii în care era la fel de ignorantă şi lipsită de putere ca orice ţinut de pe glob, au făcut-o să piardă această imensă ocazie despre care nici n-a bănuit în timp util că ar fi putut să existe. Napoleon pare singurul care a presimţit ce avea să se întâmple şi ce s-ar fi putut întreprinde. El gândea la scara lumii actuale, dar n-a fost înţeles şi a spus-o chiar el. Dar se născuse prea devreme; timpurile nu erau coapte; mijloacele lui erau mult mai puţine decât ale noastre. De abia după dispariţia lui, lurriea a început să se gândească la hectarele vecinilor şi să mediteze la prezent.

Jalnicilor europeni le-a plăcut mai mult să se joace de-a armagnacii şi burgunzii decât să-şi asume pentru întregul pământ rolul pe care romanii au ştiut să-l

6 *Paul Valéry* joace în lumea timpului lor. Numărul şi mijloacele lor nu erau nimic pe lângă ale noastre; dar găseau în măruntaiele păsărilor lor mai multe idei juste şi consecvente decât ar putea conţine toate ştiinţele noastre politice.

Europa va fi pedepsită pentru politica ei; va fi lipsită de vinurile, berea şi licorile ei. Şi de alte lucruri…

Europa aspiră vizibil să fie condusă de o comisie americană. Toată politica ei într-acolo se îndreaptă…

Neştiind să ne desprindem de istoria noastră, vom fi desprinşi de popoare mai norocoase, care nu au istorie sau nu au aproape deloc. Popoare fericite care ne vor impune fericirea lor.

Europa s-a despărţit net de toate celelalte părţi ale lumii. Nu prin politica ei, ci tocmai în ciuda acestei politici, sau mai degrabă, împotriva ei, şi-a dezvoltat enorm libertatea spiritului, a combinat patima de a înţelege cu voinţa de rigoare, a inventat o curiozitate precisă şi activă, a creat, prin căutarea îndârjită a rezultatelor care pot fi comparate şi adăugate unele altora, un capital de legi şi de procedee foarte puternice. Politica ei a rămas aceeaşi; neîmprumutând din bogăţiile şi resursele uluitoare de care am vorbit decât atât cât i-a fost necesar pentru a-şi fortifica politica ei primitivă şi a o înzestra cu arme din ce în ce mai de temut şi mai barbare.

Apăru deci un contrast, o diferenţă, o uimitoare discordanţă între starea în care acelaşi spirit se dedica muncii lui dezinteresate, conştiinţei lui riguroase şi critice, profunzimii sale savant exploatate şi starea în care se aplică intereselor politice. Se pare că rezerva politicii producţiile cele mai neglijate, mai neglijabile şi mai urâte; instincte, idoli, amintiri, regrete, pofte, sunete fără semnificaţii şi semnificaţii ameţitoare… tot ceea ce ştiinţa, artele refuzau sau, mai mult, nu puteau suferi.

Orice politică implică (în general nu ştie că implică) o anume idee despre om şi chiar o opinie despre

Criza spiritului şi alte eseuri 7

destinul speţei, o întreagă metafizică, mergând de la senzualismul cel mai brut până la mistica cea mai îndrăzneaţă.

Presupuneţi o clipă că vi se oferă puterea nelimitată. Sunteţi un om cinstit, iar fermitatea dumneavoas. tră constă în a face totul cât mai bine posibil. Aveţi o minte sănătoasă, spiritul poate contempla distinct **lucrurile** şi le poate reprezenta în raporturile lor; în sfârşit, sunteţi

detaşat de propria persoană, plasat într-o poziţie atât de înaltă şi atât de interesantă că propriile interese par nule şi insipide în comparaţie cu ceea ce se află în faţa dumneavoastră şi cu posibilitatea care vi se oferă. Mai mult chiar, nu sunteţi tulburat de ceea ce i-ar tulbura pe alţii, de ideea aşteptării care este a tuturor, nu sunteţi nici intimidat, nici copleşit de speranţele care se pun în dumneavoastră.

Ei bine! Ce aţi face? Ce aţi face ASTĂZI?

Există victorii *per se* şi victorii *per accidens.*

Pacea este o victorie virtuală, mută, continuă, a unor forţe posibile împotriva poftelor probabile.

Nu există pace adevărată decât în clipa în care toată lumea e mulţumită. Ceea ce e totuna cu a spune că pacea adevărată e rară. Nu există decât păci reale care, asemenea războaielor, nu sunt decât expediente.

Singurele tratate care contează sunt cele încheiate între gândurile ascunse.

Tot ceea ce se poate mărturisi e lipsit de viitor.

E măgulitor să-ţi impui voinţa adversarului. Şi uneori chiar reuşeşti. Dar poate fi o voinţă nefastă. Nimic nu mi se pare mai dificil decât să determini adevăratele interese ale unei naţiuni pe care nu trebuie să le confunzi cu dorinţele sale. împlinirea dorinţelor nu ne ajută întotdeauna să nu ne pierdem.

Un război al cărui sfârşit nu se datorează decât inegalităţii puterilor totale ale adversarilor este un război suspendat.

8 *Paul Valéry*

Actele câtorva oameni au pentru alte milioane de oameni consecinţe comparabile cu acelea rezultate pentru toţi vieţuitorii din perturbaţiile şi schimbările de mediu. Aşa cum cauzele naturale produc grindina, taifunul, epidemiile, tot aşa cauze inteligente acţionează asupra a milioane de oameni şi aceştia le suportă cum ar suporta capriciile cerului, ale mării, ale scoarţei terestre. Inteligenţa şi voinţa, afectând masele, asemenea unor cauze fizice şi oarbe – *iată ce este politica.*

Despre naţiuni

Nu e deloc uşor să-ţi închipui limpede ceea ce se cheamă o naţiune. Trăsăturile cele mai simple şi cele mai puternice scapă oamenilor locului care devin insensibili la ceea ce văd mereu. Străinul care le percepe, le percepe prea puternic, nu dibuie cantitatea de

corespondenţe intime şirteiprocităţi invizibile prin care se săvârşeşte misterul uniunii profunde a milioane de oameni.

Există deci două mari feluri de a te înşela în privinţa unei naţii date.

De altfel, chiar conceptul de naţiune în general nu se lasă uşor precizat. Spiritul e gata să se rătăcească între aspectele cele mai diverse ale acestei idei; ezită între modurile foarte diferite ale definiţiei. Abia reuşeşte să găsească o formulă cât de cât mulţumitoare că formula însăşi sugerează un caz particular pe care a uitat să-l includă.

Această idee ne este cu atât mai familiară ca folosinţă şi mai prezentă ca emoţie, cu cât este mai complexă sau mai imposibil de definit pentru gândire. Dar aşa se întâmplă cu toate cuvintele de mare importanţă. Vorbim cu uşurinţă despre drept, rasă, proprietate. Dar ce sunt dreptul, rasa, proprietatea? Ştim şi nu ştim!

Astfel, toate noţiunile puternice, abstracte şi vitale, în acelaşi timp, trăind în noi atât de viu şi de intens, toţi termenii care compun în spiritul popoarelor şi al oamenilor de stat gânduri, proiecte, raţionamente, decizii de care atârnă destinele, prosperitatea sau ruina, viaţa sau moartea fiinţelor umane, sunt nişte simboluri vagi şi impure la o cercetare mai atentă… Şi totuşi oamenii, folosind între ei aceste imprecizii, se înţeleg foarte bine. Noţiunile sunt deci clare şi suficiente de la unul la altul, dar obscure şi infinit divergente pentru fiecare în parte.

10

Paul Valéry

Naţiunile sunt străine unele altora, cum sunt fiinţele în privinţa caracterului, a vârstei, a credinţei, a moravurilor şi a diferitelor lor nevoi. Se privesc neliniştite şi curioase, surâd, se strâmbă, admiră un detaliu şi-l imită, dispreţuind ansamblul, se lasă muşcate de gelozie sau umflate de dispreţ. Oricât de sinceră ar fi uneori dorinţa lor de tratative şi înţelegere, până la urmă dialogul se obscurizează şi, de la un anumit punct, încetează. Există anumite limite peste care nu se poate trece privind profunzimea şi durata acestuia.

Fiecare dintre ele e convinsă că, în sine şi prin sine, constituie naţiunea prin excelenţă, aleasa unui viitor etern, şi singura care ar putea pretinde, oricare ar fi starea ei actuală, mizeria sau slăbiciunea, la dezvoltarea supremă a virtualităţilor pe care şi le atribuie. Fiecare

are argumente, fie în trecut, fie în posibil; nici uneia nu-i place să-şi considere nenorocirile ca pe copiii ei legitimi.

Comparându-se cu celelalte cu privire fie la spaţiu, fie la număr, fie la progresul material, fie la moravuri şi libertăţi, fie la ordinea publică, fie la cultură şi operele spiritului, fie chiar la amintiri şi speranţe, fiecare naţiune îşi găseşte în mod obligatoriu motive să se prefere celorlalte. În partida perpetuă pe care o joacă, fiecare îşi are cărţile ei. Numai că unele sunt reale, iar altele imaginare. Sunt naţiuni care nu ţin în mână decât atuuri din evul mediu sau din antichitate, valori moarte şi venerabile; altele pun la socoteală operele de artă, aşezările, muzica locală, graţia sau nobila lor istorie, aruncându-le pe masă în mijlocul unor trefle şi pici adevărate.

Toate naţiunile au raţiuni prezente, trecute sau viitoare de a se crede incomparabile. Şi, de altfel, ele chiar sunt. Şi între dificultăţile politicii speculative, una deloc uşor de învins este imposibilitatea de a compara aceste mari entităţi care nu se ating, nu se afectează una pe alta decât prin caracterele şi mijloacele lor exterioare. Dar faptul esenţial care le constituie, principiul lor de existenţă, legătura internă care-i înlănţuie pe indivizii unei naţiuni şi generaţiile între ele, nu sunt, la

diverse naţiuni, de aceeaşi natură. Când rasa, când teritoriul, când limba, când amintirile, când interesele instituie în fel şi chip unitatea naţională a unei aglomerări umane organizate. Cauza profundă a unei asemenea grupări poate fi cu totul diferită de cauza alteia.

Trebuie să reamintim naţiunilor prospere că nu există arbore în natură, chiar plasat în cele mai bune condiţii de lumină, sol şi teren care să crească şi să se întindă la nesfârşit.

Despre istorie

ISTORIA este cel mai periculos produs pe care chimia intelectului l-a elaborat vreodată. Proprietăţile ei sunt bine cunoscute. îmbată popoarele, le face să viseze, iscă false amintiri, le exagerează reflexele, le întreţine vechile răni, le chinuie în somn, le induce delirul de grandoare sau de persecuţie, transformându-le în naţiuni

neîndurătoare, trufaşe, insuportabile şi vanitoase.

Istoria poate justifica tot ce vrea. Nu ne învaţă absolut nimic, ea incluzând totul, poate exemplifica orice. Câte cărţi intitulate; „Lecţia despre asta, învăţături despre cealaltă!…" Nimic mai ridicol decât să citeşti, după evenimentele care au urmat, evenimentele pe care aceste cărţi le interpretează în sensul viitorului.

În starea actuală a lumii, pericolul de a ne lăsa seduşi de *Istorie* este mai mare ca niciodată.

Fenomenele politice ale epocii noastre se însoţesc şi se complică printr-o *schimbare de scară* fără precedent sau, mai degrabă, printr-o*schimb are de ordine a. lucrurilor.* Lumea căreia începem să-i aparţinem – oameni şi naţiuni – nu mai este decât o figură asemănătoare lumii în care ne obişnuisem. Sistemul de cauze care ne dirijează soarta fiecăruia în pane, cuprinzând tot globul, îl face să se clatine din ţâţâni la fiecare zgâlţâitură; nu mai există probleme limitate cu adevărat la un singur punct.

Istoria, aşa cum era concepută odinioară, se prezintă ca un ansamblu de tabele cronologice paralele care, uneori, erau legate, ici, colo, prin câteva linii transversale accidentale. Încercările de sincronism n-au dat niciun rezultat, dacă nu erau cumva chiar o demonstraţie a inutilităţii lor. Ce se întâmpla la Pekin pe vremea lui Cezar, ce se întâmpla pe Zambezi în timpul

lui Napoleon, se întâmpla de fapt pe o altă planetă. Dar istoria *melodică* nu mai este posibilă. Toate temele politice sunt legate unele de altele şi fiecare eveniment care s-a produs primeşte imediat o pluralitate de semnificaţii simultane şi inseparabile.

Politica lui Richelieu sau a lui Bismarck se pierde şi-şi pierde sensul în acest mediu nou. Noţiunile de care se foloseau în scopurile propuse, obiectele pe care le puteau supune ambiţiei popoarelor lor, forţele prezente în calculele lor, toate acestea devin lipsite de importanţă. Marea afacere politică era, şi mai este încă pentru unii, *cucerirea unui teritoriu.* Se foloseşte constrângerea, se ia de la altul bucata de pământ râvnită şi totul se termină. Dar cine nu vede că aceste acţiuni care se limitau la o întrevedere, apoi la un duel, urmat de un pact, vor atrage în viitor asemenea generalizări inevitabile că *nimic nu se va rezolva decât dacă lumea întreagă se va amesteca* şi că nimeni

nu va putea prevedea ori circumscrie vreodată urmările *aproape imediate* a ceea ce se întreprinde.

Geniul marilor guvernări din trecut a obosit, devenind neputincios şi chiar *inutilizabil* prin extinderea şi sporirea conexiunilor câmpului de fenomene politice; căci nu mai există geniu, vigoare de caracter şi de inteligenţă şi nici tradiţii, chiar cele britanice, care să se poată lăuda astăzi că ar sta în puterea lor să stopeze sau să modifice după bunul lor plac starea şi reacţiile unui univers uman căruia vechea *geometrie istorică* şi vechea *mecanică politică* nu-i mai convin în niciun fel.

Europa mă face să mă gândesc la un obiect brusc transportat într-un spaţiu mai complex în care toate caracterele ei cunoscute, rămase în aparenţă aceleaşi, se trezesc supuse unor legături cu totul diferite. În special, previziunile care s-ar putea face, calculele tradiţionale au devenit mai inutile decât au fost vreodată.

Urmările războiului recent1 ne-au pus sub ochi evenimente care altă dată ar fi determinat pentru un

1. Războiul din 1914 – 1918.

Paul Valéry timp îndelungat, şi *în sensul deciziei lor,* fizionomia şi mersul politicii generale, ajungând în câţiva ani, ca urmare a numărului de partide, a lărgirii teatrului, a complicării intereselor, parcă golite de energie, slăbite sau contrazise de consecinţele imediate.

Trebuie să ne aşteptăm ca asemenea transformări să devină o regulă; cu cât vom avansa, cu atât efectele vor fi mai puţin simple, mai puţin previzibile, cu atât operaţiile politice şi chiar intervenţiile forţei, într-un cuvânt, acţiunea evidentă şi directă, vor fi mai puţin decât ceea ce am socotit noi că vor fi. *Mărimile, suprafeţele, prezenţa activă a maselor, conexiunile lor, imposibilitatea localizării, promptitudinea repercusiunilor vor impune din ce în ce mai mult o politică foarte diferită de cea actuală.*

Efectele devenind atât de repede incalculabile, prin cauzele lor, şi chiar contrar cauzelor lor, poate că ni se va părea pueril, periculos, nesăbuit de acum încolo, să căutăm evenimentul, să încercăm să-l provocăm sau să-l împiedicăm să se producă; poate spiritul politic va înceta *să gândească prin eveniment,* obicei esenţialmente datorat istoriei şi întreţinut de ea. Ceea ce nu înseamnă că nu vor mai avea loc

evenimente importante şi *momente monumentale în* timp; vor fi, şi chiar uriaşe! Dar cei care sunt însărcinaţi să le aştepte, să le pregătească sau să le înfrunte, vor învăţa obligatoriu din ce în ce mai mult să fie neîncrezători în urmările lor. Nu mai e de ajuns să reuneşti dorinţa şi puterea pentru a te angaja într-o întreprindere. Nimic n-a fost mai nefast pentru războiul trecut decât pretenţia de a-l prevedea. Dar se pare că nu ne lipseau cunoştinţele istorice, nu-i aşa?

Divagaţii despre libertate

Libertate: unul din acele cuvinte detestabile care au mai mult valoare decât sens, mai mult cântă decât vorbesc, mai mult întreabă decât răspund; unul din acele cuvinte care fac toate meseriile şi a căror memorie este îmbâcsită de Teologie, Metafizică, Morală şi Politică; cuvinte bune pentru controverse, dialectică, elocvenţă, propice atât analizelor iluzorii şi infinitelor subtilităţi cât şi sfârşiturilor de fraze care dezlănţuie tunetul.

Nu găsesc semnificaţia precisă a cuvântului „Libertate" decât în dinamica şi teoria mecanismelor, unde desemnează ascendentul numărului care defineşte un sistem material asupra numărului greutăţilor care se opun deformărilor acestui sistem sau care-i interzic anumite mişcări.

Această definiţie, rezultând dintr-o reflecţie privitoare la o observaţie foarte simplă, merită să fie amintită în legătură cu remarcabila neputinţă a gândirii morale de a circumscrie într-o formulă ce anume înţelege ea însăşi prin „libertatea" unei fiinţe vii şi înzestrate cu o conştiinţă de sine şi de acţiunile sale.

Dar nimic nu este mai prolific decât ceea ce permite spiritelor să se învrăjbească şi să-şi exploateze diferenţele când nu există nicio referinţă comună care să le oblige să fie de acord.

Unii, deci, visând că omul era liber, fără a putea spune cu adevărat ce anume înţelegeau prin aceste cuvinte, ceilalţi şi-au imaginat imediat şi au susţinut că el nu era altfel. Au vorbit de fatalitate, de necesitate, şi, mult mai târziu, despre determinism; dar toţi aceşti termeni au exact acelaşi grad de precizie ca şi acela căruia i se opun şi nu au nicio legătură cu întreprinderea de clarificare a unei confuzii, în care totul pare să fie adevărat.

16

Paul Valéry

„Deterministul" jură că, dacă am şti totul, am putea deduce şi

prevedea conduita fiecăruia în toate circumstanţele, ceea ce este evident. Din nefericire, *„a şti totul”* nu are sens.

Totul devine absurd în această materie, ca în atâtea altele, de îndată ce încercăm o stoarcere a termenilor: se vede atunci că sunt umflaţi numai de confuzii. Şi constatăm cu uşurinţă că problema n-a fost niciodată enunţată cu adevărat, fără ca această împrejurare să împiedice vreodată pe cineva s-o rezolve, ea conferindu-i un fel de eternitate; ea stârneşte spiritul care se zbate într-un cerc. Celebrul geometru Abel, vorbind despre cu totul altceva, spunea: „Trebuie să i se dea unei probleme forma care să-i permită întotdeauna să fie rezolvată”.

Această formă trebuie căutată. Dacă ea este de negăsit, problema nu există.

În lipsa acestei prime cercetări, gândirea, insistând asupra unui cuvânt, se rătăceşte într-o cantitate de expresii particulare: adoptă când un sens mai mult sau mai puţin compozit, un fel de medie a întrebuinţărilor, când un sens convenţional care intră în contradicţie cu cel al întrebuinţărilor curente, gânditorul însuşi introducând o infinitate de neînţelegeri şi fluctuaţii.

A face dintr-o problemă de statistică şi de notaţii accidental constituite o problemă de existenţă şi de substanţă este o eroare atât de facilă şi de răspândită, încât am putea spune că e o constantă. Nu există şi nici nu poate exista nimic mai mult în *sensul unui cuvânt* decât ceea ce fiecare spirit a primit de la celelalte, în mii de ocazii diverse şi întâmplătoare, la care se adaugă întrebuinţările pe care el însuşi i le dă, tatonări ale unei gândiri abia înmugurite în căutarea expresiei proprii. Se cuvine deci să adresăm filologiei, judecătorul lor firesc, toate întrebările prin care termenii pot fi puşi în cauză. Ei îi revine sarcina de a restitui originile şi denaturările sensului şi ale întrebuinţărilor cuvintelor; ea nu le atribuie un „sens adevărat”, o altă adâncime şi valoare decât poziţia şi circumstanţa care rezidă şi subzistă în termenul izolat.

Cum este posibil ca problema libertăţii şi a liberului arbitru să fi aprins atâtea pasiuni şi să fi animat atâtea dispute fără nicio ieşire? Firește, faptul se datorează interesului cu totul diferit decât acela de a dobândi o cunoaştere pe care nu o aveam. Ne uitam la consecinţe.

Doream să fie aşa şi nu altfel; nu căutam cu toţii decât ceea ce găsisem deja. După părerea mea, aceasta este cea mai proastă întrebuinţare care se poate da spiritului pe care-l posedăm.

Întotdeauna am fost uimit cum intra gândirea în război, cu toate forţele sale, numai la simplul enunţ al unui termen care, modest, inofensiv şi clar în împrejurări obişnuite, devine un monstru de dificultate de îndată ce este scos din elementul lui natural, care este cursul schimburilor şi al transmisiilor particulare, pentru a se constitui într-o „rezistenţă". Fără îndoială, fenomenul cel mai banal, un măr căzând, o oală de pe care saltă capacul, poate induce într-un spirit, dispus să aprofundeze aceste observaţii, un început de meditaţie şi de analiza; dar această trudă mentală reîncepe odată cu fenomenul în sine, căruia îi caută, urmând căile intelectului, acea formă, amintită de Abel (deja citat), care transformă problemele în probleme adevărate, adică *în probleme care nu cer o eternă reîntoarcere la datele lor.*

Nu văd deci niciun fel de „problemă a libertăţii", însă văd o problemă a acţiunii umane care nu mi se pare a fi fost riguros şi scrupulos enunţată şi studiată până acum, nici măcar în situaţiile cele mai simple. Un act, pornit de la o situaţie fiziologică şi psihică, este cu siguranţă o suită de transformări dintre cele mai complexe despre care nu avem nicio idee şi niciun model. Este posibil ca studiul acestui act şi cunoştinţele care ar putea să i se adauge să facă puţină lumină în această încâlcită afacere a cărei origine se află în două propoziţii reunite aici: „Cum este cu putinţă să putem face ceea ce ne repugnă şi nu ceea ce ne seduce?"

Un om, întrebându-se dacă era liber, căzu pe gânduri. Ridicolul nedumeririi lui nu-i era perceptibil. După câteva secole interioare de deslușiri şi experienţe

18

Paul Valéry imaginare pe care le-a risipit tot schimbându-şi părerea şi plasându-se alternativ în situaţiile fictive cele mai critice şi mai nesemnificative, a trebuit să mărturisească până la urmă că nu reuşea să se dumirească.

Nu reuşea să compare stări foarte diferite şi să recunoască ce se păstra de la una la alta. Dacă i-ar mai fi adăugat, la un moment dat, o anume teamă sau o durere foarte ascuţită sau vreo dorinţă precumpănitoare?…

— *Ah!* îşi zise el, *putem face tot ce vrem de fiecan dată când nu*

vrem nimic.

Un altul, neliniştit, de asemenea, de libertatea lui, s-a gândit, în sfârşit, să-şi formeze o idee cât de cât exactă, printr-o imagine dintre cele mai naive.

Acesta îmi spunea: îmi imaginez două personaje, perfect identice, plasate în două universuri nu mai puţin identice. Ar fi, dacă vreţi, de două ori acelaşi om şi aceeaşi lume. Nici fizic, nici în spirit, nimic nu deosebeşte aceste două sisteme la fel de egale cum pot fi două triunghiuri în teorema lui Euclid. Dar iată că două evenimente identice se produc în ÎNTREGUL unuia şi al celuilalt; se întâmplă că un geamăn acţionează într-un fel, pe când celălalt hotărăşte şi acţionează altfel sau poate chiar în sens opus… Evenimentul a provocat deci, la unul, ca şi la celălalt personaj, apariţia unei veritabile „libertăţi", legată de ceea ce fusese şi de ceea ce fuseseră ei până atunci; un rezultat care nu poate fi înţeles… Dar ce să facem? Nu este vorba despre nimic altceva decât despre schimbarea unei egalităţi într-o inegalitate, *fără o intervenţie exterioară şi* despre aplecarea într-o parte *sau alta* a balanţei până atunci în stare de echilibru, fără să se atingă instrumentul… Trebuie oare să devii un altul care într-un anumit moment să acţioneze asupra a ceea ce ai fost până la un moment dat? Libertatea ar fi un intermediar între două determinisme, starea unui om care, într-un caz particular, ar putea crea un determinism *ad-hoc* pentru uzul lui?

Criza spiritului şi alte eseuri

19

I-am răspuns „la întâmplare" pentru că oricum trebuia să-i răspund. I-am atras atenţia că-mi era foarte greu să concep această egalitate a sistemelor, pentru că nu pot concepe nici măcar egalitatea acelor figuri de care se face uz în geometrie. Totul ţine numai de fizică. Dar în riguroasa puritate a gândirii abstracte, nu există dublete. Fiecare obiect este o esenţă, adică un model şi nu conţine materia care să-i permită pluralitatea. Nu există deci triunghiuri egale: nu există decât un singur triunghi din fiecare fel, adică exact atâtea câte definiţii posibile. Şi am adăugat, pentru plăcerea mea, că ceea ce spusesem despre triunghiuri, sfântul Toma o spunea despre îngeri, care, fiind absolut imateriali şi de esenţe diferite, fiecare dintre ei era în mod necesar singur în speţa lui. Ar trebui deci, cu toată rigoarea, să nu spunem niciodată două triunghiuri, nici doi îngeri, ci un triunghi şi un

triunghi, un înger şi un înger.

Să revin la „libertate”. Aţi băgat de seamă, îi spun eu interlocutorului meu, că acţiunea exterioară săvârşită nu suprimă radical facultatea de a crede că mai este ceva de făcut? Nu se întâmplă oare atât de des să ne surprindem trăind starea de oscilaţie sau de egală posibilitate în care eram înainte de a acţiona? Ca şi cum un altul s-ar fi topit în act şi i-ar fi fost imposibil aceluiaşi, sub ameninţarea de a nu mai fi Acelaşi, să accepte că *fapta contează?* S-ar zice că lui Acelaşi îi repugnă să devină un Altul care a făptuit în ireversibilitate. De altfel, e ciudat că „faptul săvârşit” poate să nu ne pară uneori decât un vis din care ne trezim pentru a regăsi întreaga viaţă imaginară, toate resursele şi soluţiile contradictorii… Nu ne recunoaştem decât în provizoriu şi în posibilul pur; iată ceea ce ne caracterizează în mod absolut.

Da, mi se va spune. Am auzit şi noi de multe ori că un criminal se miră că a făptuit o crimă. Spune, de obicei, că i s-a întâmplat o nenorocire.

Şi atunci victimei ce rămâne să-i spunem?…

— Într-adevăr, nu cred să fi comis vreo crimă, în afara celor care se comit de obicei în viaţă, dar trebuie

să mărturisesc că am făcut această experienţă a reîntoarcerii interioare la starea de inocenţă nesigură, când eşti atât de greu de convins că ceea ce ai făcut e bun făcut.

Da. Fiecare se pierde, obligatoriu, într-o reflecţie, în care el întrupează propria-i persoană: orice speculaţie asupra libertăţii cere un speculator care să se pună pe sine în cauză. Acesta încearcă să se observe în cursul unei acţiuni. Revine asupra unor acte pe care le-a trăit… V-aţi întors vreodată, aşa cum te întorci pe căile spiritului, asupra unora dintre propriile dumneavoastră acte? Asupra unuia din *acelea* despre care se spune în mod obişnuit că „e liber”, fără să se aprofundeze termenul mai mult decât o face lumea sau legea. „Dacă ar fi s-o iau de la început!” se spune adesea. Vă puteţi imagina cu precizie această „corecţie” a vieţii?

— Cam greu. Nu-mi pot închipui cum puteam să fiu „liber”… Dar

mă gândesc, pe de altă parte, că mi-aş fi putut călăuzi altfel faptele.

— Şi spuneţi cum spun toţi; „Dacă-aş fi ştiut…" Dar în majoritatea cazurilor „se ştie bine" şi totul se petrece ca şi cum nu s-ar fi ştiut.

— Ah! E diabolic, cum să reconstitui accidentalul şi efectele lui imediate?

— Şi ce este atunci determinant într-o acţiune?

— Atenţie. Vom cădea în capcanele clasice. Abia intraţi în acţiune (sau, mai degrabă, în gândirea acţiunii), vom găsi tot ceea ce se găseşte în lume: un oribil amestec de determinism şi întâmplare…

— Dar de unde vine oare ideea că omul e liber? Sau cealaltă, că nu este?

Nu ştiu cine a început; filosofia sau poliţia. La urma urmei, e vorba fie să dezvinovăţim actele omului, oricare ar fi ele, şi să le asimilăm unui mecanism, fie să-l facem *responsabil,* cum se spune, adică să-i conferim demnitatea cauzei prime: s-au folosit în acest scop logica, sentimentul, toate ştiinţele naturii, s-au risipit imense resurse ale ştiinţei, ingeniozitate, elocvenţă, urmărindu-se una sau alta dintre demonstraţii. Observaţi că acest mare proces, dacă e cât de cât consecvent, dacă merită să fi fost angajat nu interesează numai pe moralist sau pe metafizicieni: întregul orgoliu al artistului, toată vanitatea cunoscută a poetului intră în joc. Opera este un act.

— Dar atunci un om care-şi spune inspirat, un liric care se laudă că este, mărturiseşte că nu e liber, urmând o direcţie care nu e a lui.

— Culmea acestei pretenţii de a fi cauză fără să fii, de a te împăuna cu o operă atribuind-o unei surse cu care nu te confunzi deloc, o găsim la romancierii care pretind că nu fac altceva decât să se supună existenţei personajelor lor, că sunt locuiţi de indivizii care le impun pasiunile lor, îi atrag în aventurile lor, ceea ce conferă lucrărilor lor un fel de necesitate substanţial… arbitrară. Observaţi că n-am putut să mă exprim decât prin intermediul unei contradicţii. Ar fi foarte supăraţi dacă li s-ar răspunde că nu au deci niciun merit; în orice caz, nu mai mult decât masa în care bat spiritele comunicând acele frumoase lucruri pe care le ştim…

…Se poate spune orice plecând de la acest cuvânt care trezeşte în spirit anumite imagini şi idei de care numai clipa, circumstanţele sau un interlocutor dispun. Ne putem gândi că „libertatea" este o proprietate a organismelor a căror existenţă depinde de o adaptare

care nu poate fi obţinută prin procedeul elementar al actului reflex. O acţiune căreia îi este necesară coordonarea unui sistem de funcţii care, în stare normală, sunt independente şi care trebuie să răspundă la un anume imprevizibil, presupune existenţa *unui joc,* permiţând acordul percepţiilor şi al posibilităţilor mecanice ale fiinţei.

— Dar mai sunt şi alte aspecte; de exemplu, se poate considera „libertatea" ca o simplă senzaţie, şi chiar o senzaţie derivată, care nu apare când putem face ce vrem sau putem urma impulsul propriului nostru trup. Ar fi vorba, în realitate, de producerea, prin sensibilitatea noastră, a unui contrast, al cărui prim termen ar fi senzaţia (sau chiar ideea) unei con

 strângeri, ea însăşi trezită, fie în gândul nostru, fie în cursul experienţei, prin schiţarea actului. În consecinţă, senzaţia de „libertate" nu se produce decât ca o reacţie la o piedică simţită sau imaginată. Dacă un prizonier eliberat îşi uită pe loc lanţurile, schimbarea stării lui nu-i dă deloc senzaţia de libertate. Iată de ce, imediat ce am cucerit-o şi ne-am obişnuit cu ea, libertatea încetează să mai fie simţită, îşi pierde valoarea şi se face cu ea un comerţ destul de ieftin.

— Orice speculaţie asupra „libertăţii" trebuie să conducă la un examen al impulsurilor şi al constrângerilor. Sistemul foarte cunoscut care constă în a înşela sau a suprima nevoile sau dorinţele pentru a deveni liber ar ajunge, dacă ar fi practicabil, la suprimarea senzaţiei de libertate pentru că însăşi senzaţia de constrângere ar fi abolită. Se întâmplă, de altfel, ca această intenţie să conducă la rezultatul paradoxal de a regăsi senzaţia de „libertate" în constrângerea pe care ne-o impunem… în vederea altor avantaje.

Aici se află nodul problemei. El rezidă în acest scurt cuvânt „a se". *A se constrânge.* Cum poţi să *te* constrângi?

Părerea mea este, dacă împing la extrem analiza acestei probleme, că ar trebui să încercăm eliminarea noţiunii sau notaţia prea simplă: „eu". Eul nu este relativ precis decât ca o notaţie de uz extern. Eu spun ideile „mele", şapca „mea", doctorul „meu", mâna „mea"…

Dar să lăsăm exteriorul, să intrăm în „noi înşine". Vom descoperi sau *se va descoperi* că ideile *îmi* vin, nici *eu* nu ştiu de unde şi nici cum. La fel se întâmplă cu impulsurile *mele,* cu energiile *mele.* Ideile *mele mă* chinuie ca şi cum s-ar bate între ele. *Eul* luptă cu *mine…* Dar a spune *ale*

mele, al meu, a mea, când, pe de altă parte, aceste intervenţii sau aceste prezenţe se comportă ca nişte fenomene, înseamnă a dovedi natura pur negativă a notaţiei. Pot renunţa la opinia *mea* în favoarea opiniei tale. Durerea *mea,* senzaţia *mea* cea mai intimă şi mai vie pot înceta, dar, abolite chiar.

eu tot voi vorbi despre ele ca fiind *ale mele.* Şi totuşi au devenit o amintire funcţional identică amintirii unei percepţii oarecare.

Deci, notaţia *eu* nu desemnează nimic determinat decât în circumstanţă şi prin ea; şi ceea ce rămâne, dacă rămâne, nu este altceva decât noţiunea pură de prezenţă, de capacitate a unei infinităţi de modificări. În cele din urmă, *ego* se reduce la „fie ce-o fi".

Fără îndoială, această formulă va părea mai puţin extraordinară dacă vom observa că persoana şi personalitatea noastră, cum le numim noi, nu sunt decât un sistem de amintiri şi deprinderi care se pot şterge din memorie, cum s-a constatat în anumite cazuri de alienare: bolnavul uită cine e şi nu-şi mai recunoaşte nici măcar propriul său corp. Dar n-a pierdut notaţia sinelui şi va spune eu vă opune acest *eu* şi *şinele* lui restului lucrurilor: cu alte cuvinte, notaţia şi-a păstrat funcţia în gândirea subiectului.

Pe scurt, oricare ar fi senzaţia, ideea sau relaţia, oricare ar fi actul pe care-l calific drept „al meu", eu le opun prin acest fapt unei facultăţi inepuizabile de „a califica", al cărei act este independent de ceea ce o afectează. Iată de ce mi-am permis uneori să compar acest *eu* fără atribut cu *zeroul* matematic, mare şi destul de recentă invenţie care ne permite să scriem orice relaţie cantitativă în forma a = 0. *Zero* este în sine sinonim cu *nimic*; dar actul de a scrie *zero* este un act pozitiv care semnifică, în toate cazurile, că orice relaţie de egalitate între mărimi corespunde unei operaţii care le anulează simultan şi care este aceeaşi pentru toţi. Or, *scriem* acestea asimilând *nimicul* unei cantităţi care se numeşte *zero.*

Astfel, în notaţia „reflexivă" (eu *îmi* spun, eu *mă* simt), cele două pronume au valori foarte diferite: unul din termeni, primul, este acel „eu" instantaneu, deci funcţional, pe care l-am asimilat cu zero. Celălalt este calificat; este trup, memorie, persoană sau lucru în relaţie cu persoana, totul fiind aici variabil, modificabil şi supus uitării. *Acestea*

alcătuiesc, deci, două *euri* sau mai degrabă un *eu* şi un *eu.*

24

Paul Valéry

Criza spiritului şi alte eseuri

25

A se elibera?…

Libertatea, senzaţie pe care o căutăm fiecare după capul nostru: unul în vin, altul în revoltă, altul în „filosofie"; sau în amputare, ca Origene. Ascetismul, opiumul, deşertul, plecarea de unul singur cu o ambarcaţiune cu pânze, divorţul, mănăstirea, sinuciderea, legiunea străină, mascaradele, minciuna…

Sporirea puterii sau reducerea voinţei sunt tot atâtea procedee salvatoare care se oferă spiritului; unele prin acţiune asupra lucrurilor şi fiinţelor, altele prin acţiunea asupra sinelui.

Şi când eşti cu adevărat cel mai liber, adică nevoia şi dorinţele sunt în echilibru cu puterile, senzaţia de libertate este nulă.

Este extraordinar că un om, înaintând spre un pericol foarte grav, spre durere, moarte, ruşine, poate fizic să meargă; că măduva şi muşchii lui îl poartă.

Să presupunem că ar fi imposibil: stranii consecinţe.

Câte lucruri întemeiate pe un fel de simulare cu efecte reale şi energice, puterea de a opera prin musculatură contrariul a ceea ce vrea să facă cea mai adâncă parte a fiinţei lui. „Cu inima strânsă". Uneori, actul care te costă cere un mare efort mecanic. Alteori, este un efort aproape neobservat, ca şi cum ai spune „da" sau ai semna. Dar atunci se poate întâmpla ca această neînsemnată mişcare să se încarce cu o asemenea greutate „străină" încât „da-ul" este un suflu şi semnătura o mâzgălitură.

II

Politica ne vorbeşte şi ea despre *libertate.* Părea, la început că nu acorda acestui termen decât o semnificaţie juridică. De-a lungul secolelor, aproape oricare societate organizată deosebea două categorii de indivizi al căror statut era diferit: unii erau „sclavi", ceilalţi erau „liberi". La Roma oamenii liberi, născuţi din oameni liberi, se numeau *ingenuus*; dacă erau eliberaţi li se spunea „liberţi". Mult mai târziu, cei despre care se pretindea că-şi eliberaseră gândirea vor fi numiţi

„*Libertini*"; curând această frumoasă titulatură va fi rezervată

celor care nu mai cunoşteau oprelişti în ordinea moravurilor.

Şi mult mai târziu, libertatea deveni un ideal, un mit, un ferment, un cuvânt plin de promisiuni, greu de ameninţări, un cuvânt care i-a ridicat pe oameni unii împotriva altora; şi, în general, pe cei care par cei mai slabi şi se simt cei mai puternici împotriva celor ce par cei mai puternici şi se simt cei mai slabi.

Această libertate politică pare greu de separat de noţiunile de egalitate şi de „suveranitate"; greu compatibilă cu ideea de „ordine"; şi uneori chiar cu cea de „justiţie".

Nodurile şi interferenţele acestor abstracţiuni se manifestă cu mai multă claritate dacă descompunem părelnica idee de libertate în diferitele ei aspecte. Libertatea de a gândi (adică de a publica) nu se împacă întotdeauna cu ordinea. Libertatea comerţului ca şi aceea de a munci pot ofensa justiţia şi egalitatea. Naţiunea, Legea, Statul, Şcoala, Familia, fiecare conform naturii sale, sunt tot atâtea puteri restrictive ale impulsurilor individului.

Pe scurt, ar fi o cercetare interesantă şi, poate, fecundă să determinăm ce-i este îngăduit unui individ într-o ţară „liberă" – ce-i mai rămâne din „joc" când a biruit toate constrângerile care i-au fost impuse de binele public.

Politica şi libertatea spiritului se exclud, căci *politica* înseamnă *idoli.*

Cred că libertatea spiritului constă într-un „automatism" particular care reduce foarte repede ideile la natura lor de idei, nu le permite să se confunde cu ceea ce reprezintă, le separă de valorile lor afective şi impulsive, ceea ce diminuează sau falsifică posibilităţile de combinare. Aceste aşa-zise valori nu sunt legate decât printr-un accident. O idee tristă se descompune într-o idee care nu poate fi tristă şi o tristeţe fără idei.

26

Paul Valéry

Criza spiritului şi alte eseuri

27

Nu trebuie să confundăm această „libertate" cu aceea numită în mod obişnuit „libertatea de a gândi" sau „libertatea de conştiinţă". Acestea sunt în întregime exterioare; presupun acţiuni sau manifestări, şi unele şi altele, în general puţin compatibile, la cei care aspiră spre ele, cu „libertatea de spirit" definită mai sus.

Un spirit cu adevărat liber nu ţine morţiş la opiniile lui. Dacă nu se poate împotrivi apariţiei acestora în sinea lui, emoţiilor şi afecţiunilor care par la început de nedespărţit, el reacţionează împotriva acestor fenomene intime pe care le îndură, încercând să le redea particularităţii şi instabilităţii lor permanente. Nu putem, într-adevăr, hotărî decât cedând la ceea ce e mai specific în natura noastră şi mai accidental în imediat.

Spiritul liber se simte inalienabil.

Îmi vine foarte greu să redau clar şi precis ideea de libertate politică. Presupun că semnifică în întregime subordonarea în faţa legii, această lege fiind considerată ca emanând de la toţi şi dată în interesul tuturor. Dacă mă răneşte sau mă stinghereşte, nu pot acuza, nici urî pe nimeni: o îndur cum îndur legile naturii.

Când nu pot asimila cu totul legea civilă cu legea naturii, fie că se înfăţişează ca o expresie a unei voinţe particulare care nu o supune pe a mea decât prin forţa acţiunii, fie că această lege, cu toate că emană de la toţi, mi se pare absurdă sau atroce, atunci presupun că libertatea mea politică este lezată…

Dar asta înseamnă că am învăţat s-o concep. Noţiunea este inculcată. S-au văzut sclavi suferind pentru că au fost eliberaţi. S-au văzut popoare încurcate de faptul că au fost lăsate pe seama lor însele, refăcându-şi rapid stăpânii. Se întâmplă ca aceste popoare să se afle chiar printre cele mai cultivate şi mai inteligente ale timpului lor.

O altă remarcă: trebuie să deosebim, în materie de libertate, noţiunea de senzaţie. Sub o autoritate chiar despotică, delăsarea instituţiilor şi a administraţiei poate permite mai mult joc individului şi mai multă participare la afacerile publice decât într-un stat considerat riguros liber. El se simte aici cu atât mai liber cu cât aparenţele sunt mai puţin liberale.

Se numeşte *ţară liberă* ţara în care constrângerile Legii sunt, chipurile, făcute de cei mai mulţi.

Rigoarea acestor constrângeri nu figurează în această definiţie. Oricât de dure ar fi, dacă emană de la majoritate sau se crede că emană de la ea, ajunge: această *ţară e liberă.*

Este remarcabil faptul că libertatea politică s-a născut din dorinţa de a constitui libertatea individului într-un drept natural, legat de fiecare om trecând prin lume.

Au vrut să-l salveze pe acesta de capriciile unuia sau ale câtorva

şi l-au supus capriciilor numărului.

Dar, acestea neputând fi mărturisite, căci nici capriciul, nici înţelepciunea unei majorităţi nu se pot dezvălui, pudoarea a oferit uneori sentimentului confuz al majorităţii frumoasa figură a Raţiunii.

Se înţelege de la sine că renunţarea de bunăvoie la drepturile noastre se face în virtutea unei libertăţi superioare libertăţii de a le exercita. Această simplă remarcă ajunge pentru a demonstra ce încurcături de expresie şi de gândire implică termenul de libertate.

În această ţară liberă este riguros interzis să luăm un pahar cu apă din mare, să cultivăm zece ari cu tabac şi periculos să aprinzi o ţigară de la soare cu lupa. Toate acestea sunt pline de înţelepciune şi pot fi justificate în parte. Dar presiunea nu este mai mică şi iată remarca la care voiam să ajung: numărul şi forţa constrângerilor de origine legală sunt poate mai mari acum decât au fost vreodată. Legea pune stăpânire pe om chiar din leagăn, îi impune un nume pe care nu-l va putea schimba, îl trimite la şcoală, îl face apoi soldat până la bătrâneţe, supus oricărui apel. Ea îl obligă la o cantitate de acte rituale, de mărturisiri, de prestaţii şi, fie că e vorba de bunurile sau de munca lui, ea îl supune decretelor sale ale căror complicaţii şi număr

28

Paul Valéry sunt atât de mari încât nimeni nu ajunge să le cunoască şi aproape nimeni să le interpreteze.

Sunt gata să conchid că libertatea politică este cel mai sigur mijloc de a-i face pe oameni sclavi, căci aceste constrângeri sunt considerate ca emanând din voinţa tuturor şi deci nu pot fi contrazise; acest gen de constrângeri şi deturnări, impuse de o autoritate fără chip, abstractă şi impersonală, acţionează cu insensibilitatea, cu puterea rece şi inevitabilă ale unui mecanism care, de la naştere până la moarte, transformă fiecare viaţă individuală într-un element nedesluşit al nu ştiu cărei existenţe monstruoase.

Marile lucruri sunt săvârşite de oameni care nu simt neputinţa oamenilor. Această insensibilitate este preţioasă. Dar trebuie să mărturisim că, sub acest raport, criminalii se aseamănă cu eroii.

Victime ale libertăţii.

Mai multe lucruri de preţ şi chiar cele de foarte mare preţ compun plata datorată libertăţii.

Cum libertatea mişcărilor nu este simţită la început, ci se produce ca urmare a unei senzaţii de împiedicare care se anulează –

sau a unui sentiment de stingherealã –, tot aşa libertatea politică, libertatea moravurilor sau cea de gândire nu sunt înnăscute, ele se concep, se conturează, se fortifică în spirite şi se impun după lungi perioade de constrângere, de disciplină, de formalism şi supunere. În timpul acestor rigori, omul dobândeşte virtuţi care favorizează, în ansamblu, viaţa socială, funcţionarea regulată a mecanismului vieţii, înţelegerea reciprocă a indivizilor, previziunea reacţiilor *unuia* şi ale grupurilor de diverse ordine. Este posibil ca principiile, regulile, deprinderile sau practicile inculcate atunci să fie imposibil de dedus chiar dintr-un examen al lucrurilor acelei epoci: se întâmplă să ni se pară străine, absurde, tiranice, arbitrare şi să nu ne putem imagina că ne-am supune unor forme sau unor formule fie stingheritoare, fie injuste, ridicole, atroce sau, pur şi simplu, inutile. Rezultă din toate acestea o mişcare tinzând să răstoarne asemenea obstacole, ima

gini care reprezintă bucuria şi fericirea de a se fi eliberat de ele. Imediat, se va naşte ideea plăcerii de a le ataca şi de a le distruge într-o clipă. Sub numele de libertate, violenţa şi culorile ei tari, cântecele şi strâmbăturile, eforturile şi compoziţiile ei dramatice devin irezistibile, seducătoare. În majoritatea cazurilor, când leul, obosit să tot asculte, îşi sfâşie şi-şi mănâncă stăpânul, nervii lui sunt calmaţi şi-şi va căuta alt stăpân în faţa căruia să stea pe burtă…

Această revoltă distruge fără alegere. Violenţa se cunoaşte după următoarea trăsătură: nu poate alege; se spune, pe bună dreptate, că mânia este oarbă; o explozie sau un incendiu afectează un anumit volum şi tot ce conţine el. Deci, cei care-şi imaginează o revoluţie sau un război ca soluţii la probleme determinate îşi fac iluzii crezând că numai răul va fi suprimat.

Printre victimele libertăţii se numără formele şi, în toate sensurile cuvântului, stilul. Tot ceea ce necesită educaţie, ritualuri, mai întâi inexplicabile, infinite reluări, tot ceea ce duce, prin constrângere, de la libertatea de a refuza obstacolul la libertatea superioară de a-l depăşi, totul este periclitat, iar nesemnificativul umple lumea cu operele lui. O istorie veritabilă a artelor ar arăta câte noutăţi, câte pretinse descoperiri şi îndrăzneli nu sunt decât deghizări ale demonului celei mai neînsemnate acţiuni.

Ideea, senzaţia, setea de libertate s-au afirmat cu o forţă cu atât

mai mare cu cât puterea a devenit mai personală în principiu, mai administrativă şi mai impersonală în mijloacele şi formele ei de acţiune. Când totul se concentrează într-un individ, acesta trebuie, în consecinţă, să se înarmeze cu un mecanism redus din ce în ce mai mult la transmisia şi execuţia automatică a ordinelor venite de la centru şi de la cel Unic.

Aşa s-a întâmplat în Franţa, în secolul al XVII-lea. Ceea ce a făcut ca revoluţia să fie nu numai dorită, ci chiar imaginabilă şi posibilă. Toate revoluţiile noastre din ultimul secol au avut drept condiţie necesară şi suficientă constituirea puterii centralizate, datorită că

Paul Valéry reia un minimum de imaginaţie, un minimum de forţă şi de durată a efortului lăsau dintr-odată o întreagă naţiune pe mâinile celui care îşi asuma aventura. În ziua în care apare, punând stăpânire pe două sau trei imobile şi pe câteva personaje, reuşeşte să tulbure ţara întreagă, deschizând era schimbărilor politice pe calea violenţei scurte şi rapide. Sistemul creat de Richelieu şi de Ludovic al XIV-lea autoriza şi favoriza închipuiri precum cele ale lui Blanqui.

Dar nu acest lucru mă preocupă acum. M-am gândit mult la ceea ce se numeşte un stat şi n-am găsit nicăieri o explicaţie satisfăcătoare.

Juriştii spun că statul este „persoană morală", adică un cuvânt şi o convenţie care evocă şi adună un anume număr de capacităţi sau de facultăţi, rezultând ele însele, în mod necesar, din lege or, nu există lege fără stat care s-o promulge şi s-o facă ascultată. Iată-ne în acea lume mitică, atât de remarcabilă încât se impune oricărei vieţi colective şi aplică oricărei vieţi individuale consecinţele reale şi precise ale existenţelor imaginare sau nominale imposibil de circumscris, de descris sau de definit.

Un tânăr, într-o zi, mi-a cerut lămuriri cu privire la această noţiune; mi-a fost greu să-i răspund căci, pe de o parte el mă presa, iar pe de altă parte, simţeam repulsia mea obişnuită pentru enunţul unor propoziţii care nu mă mulţumeau nici pe mine însumi şi pentru folosirea unor termeni al căror temei nu-l cunoşteam. N-am putut decât să-i propun o *reţetă pentru conceperea statului* care-mi veni pe moment în minte şi care valorează atât cât valorează.

— Vă puteţi imagina un monarh? l-am întrebat. Un om care poate multe lucruri şi care deţine cu mult mai multe. Stăpâneşte toată ţara, în sensul că tot ceea ce alţii posedă, nu posedă decât prin

protecţia care li se acordă plătindu-i tribut. El poate îmbogăţi săracii, poate să înalţe şi să coboare oamenii; el poate exila şi ucide pe cine vrea, poate construi şi distruge, poate provoca războiul şi obţine pacea; poate organiza, reglementa, permite sau interzice… El nu dă socoteală nimănui… Pe scurt, el este singurul om total din regatul

lui şi chiar mărturiseşte: „*Statul sunt eu*!”. Nimic mai clar, înţelegeţi bine din aceste cuvinte ce este statul, căci vedeţi un om şi-i puteţi constata faptele. Să plecăm de la această imagine. Să operăm acum asupra ideii de om atotputernic. Renunţăm la tot ceea ce este uman fără să-i scădem nimic din putere: să-l considerăm scutit de bătrâneţe şi moarte; timpul nu are nicio putere asupra lui:

În zadar pentru zei el fuge cu un pas uşor.

Şi aceasta nu e tot. Să-i retragem acum orice sensibilitate: acest nemuritor nu are nevoie de inimă… Nici de simţuri, nici de inimă… în ceea ce priveşte spiritul… Pe onoarea mea dacă ştiu ce ar putea fi spiritul unui stat?

— Statul dumitale este un monstru, îmi răspunse tânărul. Noi nu trăim decât din ce vor ei să ne arunce. Bunurile noastre, vieţile noastre, destinele noastre nu sunt decât concesii precare. Înţeleg că mişcările de eliberare răspund din când în când inumanităţii crescânde a sistemului. Omul se miră şi tremură în faţa acestuia, după cum se minunează şi se emoţionează în faţa enormelor maşini pe care tot el le-a construit.

— Adăugaţi: *dacă statul este puternic, ne zdrobeşte, dacă este slab, ne ucide.*

Anumiţi indivizi delicaţi sunt şocaţi de ideea despre ei înşişi implicată în certurile şi raţionamentele politice, proferate în auzul lor. Sunt unii care nu pot suporta tonul înflăcărat rostind anumite cuvinte atât de auguste că li se par indecente. Se depărtează de partidele care le suportă, le practică, trăiesc din ele; adică de toate partidele.

Orice politică, chiar şi cea mai grosieră, presupune o anumită idee despre om, căci se pune problema de a dispune de el, de a-l folosi şi chiar de a-l servi.

Fie că este vorba de partide, de regimuri sau de oameni de stat, ar putea fi instructiv să încercăm să extragem din tacticile şi actele lor ideile pe care şi le-au făcut sau şi le fac despre om.

32

Paul Valéry

Mă întreb dacă măcar unul şi-a îngăduit răgazul şi osteneala de a reflecta profund la aceste lucruri şi mă asigur de contrariul.

Vă propun o altă cercetare: să studiem variaţiile libertăţii individuale într-un anumit număr de ani.

Ar fi vorba să examinăm legile succesive: unele îşi sporesc, altele îşi restrâng domeniul posibilităţilor, începând cu o anume zi, nu mai poţi fi dentist fără examen şi fără diplomă. De la evitare dată, toată lumea a fost obligată să presteze serviciul militar. La o altă dată se dă permisiunea de a divorţa. După treizeci de ani s-a instituit obligaţia de a declara la fisc tot ceea ce se câştigă. În jurul anului 1820 a fost instituită o cu totul altă confesiune.

Se vede că domeniul libertăţii noastre se schimbă foarte mult. Mi-e teamă că aria lui n-a făcut decât să se restrângă de vreo jumătate de secol încoace. Ca o piele de şagri.

Dar ar fi nedrept şi foarte superficial să nu luăm în considerare decât constrângerile legale. Omul modern este sclavul modernităţii; nu există progres care să nu se întoarcă împotriva sa aservindu-l complet. Confortul ne înlănţuie. Libertatea presei şi mijloacele prea puternice de care dispune ne asasinează cu ţipete imprimate, ne străpung cu veşti de senzaţie. Publicitatea, unul din marile rele ale lumii contemporane, insultă privirile, falsifică toate epitetele, strică peisajele, corupe orice calitate şi orice critică, exploatează copacul, roca, monumentul şi amestecă pe paginile vomate de maşini, asasini, victime, eroi, centenarul zilei şi copilul martir.

La care se adaugă tirania orarelor.

Toate acestea vizează creierul. Va trebui să construim în curând mănăstiri riguros închise, unde nici undele, nici foile să nu pătrundă; unde ignoranţa oricărei politici va fi prezervată şi cultivată. Se vor dispreţui viteza, numărul, efectele de masă, de credulitate. Acolo vom merge în anumite zile să privim prin grilaj câteva specimene de *oameni liberi.*

(1938)

Ideea de dictatură1

Nu ştiu aproape nimic despre politica practică, în care bănuiesc că se află toate lucrurile de care mă feresc. Nu cred că există ceva mai

impur decât aceste lucruri al căror amestec nu-mi place, cum ar fi bestialitatea şi metafizica, forţa şi dreptul, credinţa şi interesele, pozitivul şi teatralul, instinctele şi ideile…

Dar aceasta înseamnă să faci procesul naturii umane, fără îndoială… Nu am nici cea mai neînsemnată calitate pentru a prezenta o lucrare ca aceasta, în care, sub formă de convorbiri, un om de stat, în posesia puterii, îşi dezvăluie gândurile şi scopurile, explicându-şi actele.

Poate domnul Antonio Ferro, care mi-a cerut să scriu câteva rânduri drept preambul, a căutat un contrast şi a dorit să adauge la consideraţiile autorizate şi inspirate de experienţă, câteva opinii speculative şi, poate, naiva expresie a efectului pe care-l produce asupra simplului particular spectacolul unei guvernări personale de tip modern?

Trebuie să spun că ideile expuse în această carte aparţinând domnului Salazar sau care-i sunt atribuite îmi par foarte înţelepte. Ele dovedesc o gândire profundă, elaborată de un spirit care simte grandoarea sarcinii încredinţate. Acbst sentiment de grandoare distinge pe omul care urmează o politică nobilă de cel care, văzându-se jucând într-un mare rol, se gândeşte în principal la el.

Dar nu voi îndrăzni, fără să mă consider obraznic, să emit asupra actelor domnului Salazar opinia cuiva care nu le cunoaşte, pentru că eu n-am fost în Portugalia şi, chiar dacă aş fi vizitat această ţară, tot mi-aş fi făcut scrupule în judecarea politicii ei interne – eu.

1. Prefaţă la cartea lui A. Ferro: *Salazar. Le portugal et son chef,* 1934.

Paul Valéry care mă împiedic deja în problemele politicii franceze, şocat fiind adesea de ceea ce scriu străinii despre ea.

Mă voi mărgini deci să încerc, pentru cititorul meu, descrierea stării de început a unei DICTATURI.

Orice sistem social este mai mult sau mai puţin contra naturii, iar natura, în fiecare clipă se zbate să-şi redobândească drepturile. Fiecare fiinţă vie, fiecare individ, fiecare tendinţă se străduieşte să rupă sau să dezmembreze puternicul aparat de abstracţiuni, reţeaua de legi şi ritualuri, edificiul de convenţii şi consimţiri care defineşte o societate organizată. Persoanele, interesele grupate, sectele, partidele minează, dizolvă, fiecare cu mijloacele şi după nevoile sale, ordinea şi

substanţa statului.

Atât timp cât abuzurile, erorile, slăbiciunile, existând sub toate regimurile şi neputând să nu existe, nu alterează principiul însuşi al vieţii acestei entităţi (care este încrederea în seriozitatea aparatului puterii, în superioritatea forţelor sale), opinia publică nu este chiar atât de emoţionată de incidentele supărătoare care se produc, dar sunt prompt resorbite, demonstrând soliditatea profundă a instituţiilor pe care aceste incidente nu le compromit. Dar poate veni şi clipa când pragul conştiinţei generale este atins şi devine imposibil pentru majoritatea oamenilor să se gândească la afacerile particulare, fără să se împiedice de vreo dificultate imputabilă viciilor statului. Când circumstanţele generale sunt destul de neliniştitoare pentru a afecta sensibil vieţile private, când binele public pare să devină jucăria evenimentelor, când încrederea în oameni şi instituţii este extenuată, iar funcţionarea administraţiei, piaţa serviciilor, aplicarea legilor par lăsate în voia capriciilor, a întâmplărilor sau a rutinei; când partidele îşi dispută plăcerile şi avantajele inferioare ale puterii mai mult decât mijloacele pe care le oferă de a alinia naţiunea la o idee – senzaţiile de dezordine şi de tulburare aţâţă întotdeauna, în cei care le suportă şi nu au niciun profit dintr-o asemenea disoluţie, imaginea unui stat cu totul opus şi curând ideea a ceea ce va trebui făcut pentru a-l instaura.

Criza spiritului şi alte eseuri

35

Regimul nu se mai ţine atunci decât prin trei puncte: forţa intereselor particulare care sunt legate de existenţa lui; incertitudinea şi teama de necunoscut; în sfârşit, absenţa unei idei de viitor, unică şi precisă, sau a unui om care să reprezinte această idee.

Imaginea unei DICTATURI este răspunsul inevitabil (şi parcă instinctiv) al spiritului când nu mai recunoaşte, în mersul afacerilor, autoritatea, continuitatea, unitatea, care sunt marca unei voinţe aşezate şi a unui imperiu al cunoaşterii organizate.

Acest răspuns este un fapt incontestabil. Nu se poate spune că nu comportă iluzii asupra întinderii şi adâncimii forţei de acţiune a puterii politice; dar este singurul care se poate forma în punctul de întâlnire al gândirii coerente cu obişnuita confuzie a circumstanţelor publice. Toată lumea se gândeşte atunci la DICTATURĂ, conştient sau nu; fiecare se simte în sufletul lui un dictator în faşă. Acesta este efectul spontan şi primar, un fel de act reflex, prin care contrariul a

ceea ce este se impune ca o nevoie indiscutabilă, unică şi pe de-a întregul determinată. Este vorba de ordinea şi salvarea publică. Aceste obiective trebuie atinse cât mai repede posibil pe drumul cel mai scurt şi cu orice preţ. NUMAI un EU se poate dedica acestui scop.

Aceeaşi idee (fără să se propună în mod expres) este cel puţin iminentă în toţi cei care se gândesc să reformeze sau să refacă societatea după un plan teoretic, a cărui întreprindere ar cere modificări profunde şi simultane în legi, moravuri şi chiar în inimi.

În ambele cazuri, se atribuie societăţii un scop bine determinat: se asimilează, mai mult sau mai puţin legitim, dar inevitabil, ansamblul de fiinţe vii unei construcţii sau unui mecanism care trebuie să răspundă unor condiţii precise şi să manifeste în orice ocazie ordinea şi logica voluntară a unei gândiri.

Pe scurt, de îndată ce spiritul nu se mai recunoaşte – sau nu-şi mai recunoaşte trăsăturile esenţiale, modelul lui de activitate raţională, oripilat de haos şi de risipirea forţelor – în nesiguranţele şi slăbiciunile unui

 sistem politic, el pune la cale, în mod obligatoriu, şi doreşte instinctiv intervenţia cea mai promptă a autorităţii unui singur cap, pentru că numai într-un singur cap se poate concepe corespondenţa clară a percepţiilor, noţiunilor, reacţiilor şi deciziilor, numai un singur cap poate organiza şi impune lucrurilor condiţii şi aranjamente inteligibile.

Orice regim, orice guvernare sunt expuse acestei judecăţi a spiritului: ideea dictatorială apare imediat ce acţiunea sau atenţia puterii se prezintă spiritului de neconceput şi incompatibilă cu exerciţiul raţiunii sale.

De altfel, când dictatura este instituită, iar puterea gândirii dictatorului se află la înălţimea puterii politice, spiritul, dublu suveran, încearcă să ridice la un nivel cât mai înalt înţelegerea sistemului social pe care are sarcina să-l modifice.

Bonaparte, Primul Consul, intră în sala unde Consiliul lui de Stat discută destul de confuz despre organizarea administrativă a Franţei. Acesta îşi scoate sabia şi se aşază într-un colţ al mesei. Ascultă un moment. Apoi, cu o privire care impune tăcerea şi însufleţit de inspiraţie, improvizează (sau face impresia că improvizează) un plan care-i lasă pe auditori, mai puţin obişnuiţi să gândească decât să bată

câmpii, pe jumătate fermecaţi, pe jumătate şocaţi. Vrăjitorul imperial le dezvoltă o idee simplă şi extraordinară care părea să i se descopere lui însuşi pe măsura ce-o scotea la iveală şi o articula cu vocea lui ciudată şi nervoasă. Le zicea că el ar lua ca model pentru instituţiile organice, care urmează să fie create, structura şi funcţiile pe care le observă în propria lui facultate de a gândi şi de a hotărî – că el ar constitui administraţia în aşa fel încât Statul să posede distinct mijloacele sau organele de percepţie, de elaborare şi de execuţie care ar asigura viaţa unei fiinţe, al cărei spirit lucid şi pozitiv e slujit de simţuri şi de muşchi în mod constant exersaţi.

Dar orice politică tinde să-i trateze pe oameni ca pe lucruri – pentru că este vorba de a dispune întotdeauna de ei, conform unor idei suficient de abstracte pentru

ca ele să poată fi, pe de o parte, traduse în acţiuni, ceea ce necesită o extremă simplificare a formulelor, sau, pe de altă parte, să poată fi aplicate unei diversităţi nesfârşite de indivizi necunoscuţi. Politica îşi reprezintă aceste unităţi ca pe nişte elemente aritmetice de vreme ce-şi propune să dispună de ele. Chiar intenţia sinceră de a lăsa acestor indivizi o cât mai mare libertate posibilă şi de a oferi fiecăruia o parte din putere conducea la impunerea, într-un anumit fel, a acestor avantaje pe care se întâmpla, uneori, ca ei să nu le vrea sau, alteori, să sufere indirect din pricina lor. S-au văzut popoare care se plângeau că fuseseră lăsate libere.

Oricum, spiritul nu poate, când se ocupă de „oameni", decât să-i reducă la starea de figuri ale combinaţiilor lui. El nu reţine decât proprietăţile necesare şi suficiente care-i permit să urmeze un anumit „ideal" (de ordine, de justiţie, de putere sau prosperitate) şi să facă din societatea umană o operă personală în care el să se recunoască. Un dictator e în felul lui un artist, iar concepţiile lui sunt estetice. Trebuie deci să fasoneze şi să trudească la materialul lui uman, făcându-l disponibil pentru scopurile sale. Ideile celorlalţi trebuie să fie curăţate, elaborate, unificate; spontaneitatea lor să fie insidios sedusă şi prinsă în formule simple şi puternice care să răspundă la toate şi să prevină în ei orice obiecţie; sentimentele să fie stăpânite şi educate, şi chiar manierele lor transformate etc. (fără să li se refuze, nici să se distrugă în ei ceea ce trebuie să subziste ca iniţiativă pentru ca opera pe care

spiritul o împlineşte să nu sufere de un exces de supunere şi de inerţie la agenţii săi).

Prin aceasta, spiritul politic care se opune în toate cazurile omului, căruia îi contestă libertatea, complexitatea şi diversitatea, atinge sub regimul dictatorial plenitudinea dezvoltării sale.

În acest regim – care nu este, după cum s-a spus, decât realizarea completă a unei intenţii implicate în orice gândire politică – spiritul este stăpânit în cel mai înalt grad de dorinţa de a se aplica, prin întreaga voinţă

38

Paul Valéry de muncă bine folosită, operei sale şi de a desăvârşi, la un mod cât mai puternic posibil, actul UNUIA împotriva TUTUROR şi, la modul ideal, pentru TOŢI, caracteristic naturii sale şi pe care i-l cere spectacolul dezordinilor umane. Îşi atribuie deci o conştiinţă superioară şi introduce în practica puterii contrastul şi relaţiile de subordonare, care există în fiecare individ, între voinţa organizată, cultivată, dirijată spre un scop şi ansamblul „automatismelor" de tot felul. Spiritul va trata deci spiritele prin dresaj şi mlădierea puterilor inferioare care-i pătrund şi-i reduc: frica, foamea, miturile, elocvenţa, ritmurile şi imaginile – şi, uneori, prin aparatul raţionării. Toate aceste mijloace, bazate pe exploatarea sensibilităţii, vor fi luate de el în stăpânire şi puse în slujba lui.

În tipurile moderne de dictatură, tinereţea şi chiar copilăria sunt obiectul unei atenţii şi al unei munci de formare deosebite.

Atunci va domni ordinea; anumite bunuri foarte sensibile vor fi asigurate populaţiei – unele reale, altele imaginare.

Actele puterii vor părea convergente şi raţionale, chiar dacă energia lor se îndreaptă uneori spre rigoare.

Instinctele de conservare şi de creştere colectivă existente la modul difuz într-un popor vor fi compuse, precizate, definite în starea de idee şi de proiect în acest cap unic, în care dispreţul pentru mulţimea vizibilă şi manevrată se poate combina curios cu acel cult al formei istorice naţionale căreia această mulţime îi este materie momentană.

Se vede că e de ajuns să te gândeşti la viaţa de ansamblu a oamenilor şi să consideri că ea trebuie organizată după un model inteligibil pentru ca ideea dictatorială să ia fiinţă. Ea răsare imediat ce opinia publică se miră că nu înţelege acţiunea sau inacţiunea puterii.

Un dictator poate deci să fie (şi este adesea) un om intim constrâns să cucerească puterea – precum spectatorul unui joc prea prost jucat se simte împins de furie să-l alunge pe incapabil şi să-i ia locul. El se

Criza spiritului şi alte eseuri

39

Instalează, concentrând mai apoi în gândirea sa toate elementele sau germenii dictatoriali latenţi sau pe cale de a se naşte într-un număr de capete. El elimină sau izolează pe toţi cei care nu renunţă la propriul lor element dictatorial. El rămâne singura voinţă liberă, singura gândire integrală, singurul posesor al plenitudinii în acţiune, singurul care se bucură de toate prerogativele şi proprietăţile spiritului, în prezenţa unui număr enorm de indivizi reduşi fără distincţie – oricare ar fi valoarea lor personală – la starea de mijloace sau de materie – căci nu există alt nume pentru orice lucru pe care inteligenţa îl poate lua drept obiectul ei.

(1934)

Criza spiritului şi alte eseuri

41

Cu privire la dictatură

Orice politică, chiar cea mai grozavă, implică ideea de om şi o anume idee despre societate. Nu se poate concepe o societate – durata, coeziunea, luptele sale împotriva cauzelor externe sau interne care tind s-o corupă – decât prin intermediul imaginilor împrumutate de la cunoaşterea pe care o posedăm despre sistemele materiale sau despre fiinţele vii şi funcţionarea lor. Se uzează mai mult sau mai puţin conştient de noţiunea, mai mult sau mai puţin savantă, pe care o avem despre maşini sau organisme care sunt, şi unele şi altele, ansambluri complexe cărora le dăm sau le presupunem un scop. Se vorbeşte despre carul sau nava statului, se vorbeşte de pârghii, de forţe, de şuruburi sau chiar de acţiune, de coordonare, pericole, remedii, creştere şi descreştere pentru a numi legăturile şi evenimentele care depind de un număr imens de oameni.

Imaginile valorează cât valorează (dar cum să gândeşti fără asemenea mijloace?). Şi unele şi altele introduc idei de ordine şi dezordine, de bună sau proastă funcţionare şi ne permit, deci, să judecăm şi să criticăm când structura mecanismului presupus, când persoana (sau persoanele) care par să-l supravegheze şi să-l conducă. (Aici se pot insinua mari iluzii cu privire la dimensiunile şi realitatea

Puterii politice – cu privire la puterea Puterii care pare cu atât mai mare şi mai sigură cu cât este mai depărtată.)

Or, se întâmplă uneori şi pretutindeni ca circumstanţele să nască teama pentru existenţa maşinii sau a organismului în chestiune. Vicii de construcţie, erori de conduită, evenimente cărora nu li se poate rezista, îi tulbură ordinea, compromiţând bunurile sau vieţile oamenilor care-i sunt elemente. Se constată că nimic nu merge, că nu se face nimic; pericolul sporeşte, impresia de neputinţă, de ruină iminentă se impune din ce în ce mai apăsătoare; fiecare se simte călător pe o navă plecată spre pieire…

Atunci apare inevitabil în spirite ideea despre contrariul a ceea ce există – idee complementară a dispersiei, confuziei, indeciziei… Acest contrariu este în mod obligatoriu cineva. Acest cineva înmugureşte în toţi.

Aşa cum foamea creează viziunea unor bucate gustoase şi setea pe aceea a unor băuturi delicioase, tot aşa, în aşteptarea neliniştită a unei crize, pericolul presimţit aţâţă dorinţa de a vedea acţionând şi de a înţelege actele puterii, dezvoltând în mintea tuturor imaginea unei acţiuni puternice, prompte, hotărâte, eliberate de toate obstacolele, convenţiile şi rezistenţele pasive. Acţiunea aceasta nu poate aparţine decât unuia singur. Numai în capul unui singur om apar clar ideea scopului şi a mijloacelor, transformarea noţiunilor în decizii, puterea deplină a coordonării. Există un fel de simultaneitate şi reciprocitate a factorilor de judecată şi un fel de forţă decisivă în hotărâri care nu se găsesc întotdeauna într-o pluralitate deliberatoare. Dacă s-a instituit dictatura, dacă cel Unic ia puterea, mersul afacerilor publice va purta marca voinţei concentrate şi bine direcţionate, iar *stilul* unei anumite persoane va fi imprimat tuturor actelor guvernării, cu toate că statul, fără chip şi accent, nu se manifestă decât ca o entitate inumană, o emanaţie abstractă, de origine statistică sau tradiţională care procedează fie prin rutină, fie prin infinite tatonări.

Într-adevăr, trebuie să fie o mare bucurie (ca un spectacol extrem de captivant) să se reunească puterea cu gândirea, făcând poporul să execute ceea ce s-a conceput fără el; şi, uneori, să modifice numai prin sine însuşi şi pentru vreme îndelungată caracterul unei naţiuni

— Cum a făcut odinioară cel mai profund dintre dictatori

— CROMWELL – monstru şi miracol pentru Pascal şi Bossuet,

care a transformat sufletul energic al Angliei.

42

Paul Valéry

Dictatorul rămâne, în sfârşit, singurul posesor al plenitudinii de acţiune. El absoarbe toate valorile în sine, reduce toate vederile la a sa. Face din ceilalţi indivizi instrumentele gândirii sale despre care lasă să se înţeleagă că ar fi cea mai dreaptă şi mai perspicace, pentru că se arată cea mai îndrăzneaţă şi mai norocoasă în momentele tulburi sau de rătăcire publică. El a răsturnat regimul neputincios sau descompus, i-a alungat pe oamenii nedemni sau incapabili, în prezenţa cărora legile sau obiceiurile provoacă incoerenţa, lentoarea, problemele inutile, iritând resorturile statului. Printre lucrurile risipite, libertatea. Mulţi se resemnează cu această pierdere. Mărturisim că libertatea este cea mai grea dintre toate probele care i se pot propune unui popor. A şti să fii liber nu este dat în mod egal tuturor oamenilor sau tuturor naţiunilor. Şi le putem clasa conform acestui dat. Mai mult: libertatea în timpurile noastre nu este şi nu poate fi pentru majoritatea indivizilor decât aparenţă. Niciun stat liberal prin esenţa şi afirmaţiile sale n-a ţinut mai strâns, n-a definit, mărginit, cercetat, fasonat şi înregistrat mai atent vieţile oamenilor. Mai mult: niciodată sistemul general de existenţă n-a apăsat atât de puternic asupra oamenilor, reducându-i, prin orare, prin puterea mijloacelor fizice, acţionând asupra simţurilor lor, prin graba necesară, prin imitaţia impusă, prin abuzul „seriei" etc. la starea de produse ale unei anumite organizări care tinde să-i facă atât de asemănători încât să aibă aceleaşi gusturi şi distracţii. Suntem sclavii unei funcţionări ale cărei obstacole nu încetează să se înmulţească datorită mijloacelor pe care le creăm pentru a acţiona, din ce în ce mai larg, asupra mediilor comune ale vieţii. Amatorul de viteză se împiedică de amatorul de viteză; la fel se întâmplă cu amatorii de unde sonore, de plajă sau de munte. Dacă se adaugă la aceste constrângeri, născute din interferenţele plăcerilor noastre, cele impuse celui mai mare număr de discipline moderne ale muncii, vom descoperi că dictatura nu face decât să desăvârşească sistemul de presiuni şi de legături căruia modernii din ţările cele mai liber politic îi sunt victime, mai mult sau mai puţin conştiente.

Criza spiritului şi alte eseuri

43

Oricum ar fi, starea dictatorială instalată se rezumă la o

diviziune simplă a organizării unui popor: un om, de o parte, îşi asumă toate funcţiile superioare ale spiritului: el se însărcinează cu „fericirea", „ordinea", „viitorul", „puterea", „prestigiul" corpului naţional, toate lucrurile în virtutea cărora unitatea, autoritatea, continuitatea puterii sunt, fără îndoială, necesare. El îşi rezervă dreptul de a acţiona direct în toate domeniile şi de a decide suveran în toate problemele. Pe de altă parte, restul indivizilor vor fi reduşi la condiţia de instrumente sau de materie a acestei acţiuni, oricare ar fi valoarea sau competenţa lor personală. Acest material uman, convenabil diferenţiat, va fi însărcinat cu ansamblul „automatismelor".

O diviziune de acest fel este cu atât mai instabilă cu cât poporul căruia îi este aplicată conţine mai multe spirite dictatoriale (adică spirite care vor să înţeleagă şi sunt capabile să acţioneze). Conservarea dictaturii cere eforturi perpetue, căci dictatura, răspunsul cel mai energic şi mai scurt la o situaţie critică simţită de toţi, riscă să devină inutilă şi să se dizolve prin fericitul efect al misiunii pe care şi-a asumat-o. Anumiţi tirani au ştiut să demisioneze la timp. Alţii au încercat să desfacă strânsoarea puterii lor şi să revină treptat la un regim mai moderat. O operaţie dintre cele mai delicate. Alţii încearcă să-şi întărească poziţiile prin orice mijloace. Vor folosi, în afara măsurilor coercitive directe şi a supravegherii constante, surse preţioase prin dresajul tinerilor şi prin strălucirea pe care o vor da succeselor şi avantajelor sensibile ale sistemului. Vor cheltui în această misiune tot spiritul şi toată energia prin care s-au impus. Dar această politică poate fi insuficientă sau să nu promită rezultate decât într-un viitor foarte îndepărtat. Atunci lumea se gândeşte la întoarcerea artificială la condiţiile iniţiale şi la organizarea neliniştii şi a pericolelor care au dus la instaurarea dictaturii. Imagini de război pot seduce spiritele.

Am văzut în câţiva ani şapte monarhii (cred) dispărând. Un număr aproape egal de dictaturi s-au instaurat

 în locul lor; la multe naţiuni, în care regimul nu s-a schimbat, acesta a fost tulburat atât prin faptele cât şi prin reflecţiile şi comparaţiile pe care schimbările de la vecini le provocau în spirite. Este demn de remarcat faptul că dictatura e acum contagioasă, tot aşa cum fusese odinioară libertatea.

Lumea modernă, neştiind până acum să-şi adapteze sufletul,

memoria, deprinderile sociale, convenţiile politice şi de drept la corpul şi organele noi pe care şi le-a creat recent, se împiedică în contraste şi contradicţii care apar în fiecare clipă între conceptele şi idealurile de origine istorică, alcătuind nivelul intelectual şi capacitatea emotivă, iar de cealaltă parte, nevoile, conexiunile, condiţiile şi variaţiile rapide de origine pozitivă şi tehnică, în toate ordinile, care o surprind, făcându-i inutilă vechea ei experienţă.

Ea îşi caută o economie, o politică, o morală, o estetică, şi chiar o religie – şi chiar… o logică, poate? Nu este chiar o minune că printre tatonările care încep şi cărora este imposibil să le prevezi succesul sau durata, ideea de dictatură, imaginea celebră a „tiranului inteligent" să se fi ivit şi chiar impus pe ici, pe colo.

(1938)

America, proiecţie a spiritului european

Aţi avut bunăvoinţa să-mi cereţi să comentez pentru cititorii revistei „SINTESIS" o frază care se referă la America, aflată în cartea mea *Variete.* Cred că este mai interesant şi mai sugestiv să vă redau aici o opinie mai generală care se poate aplica de la sine Americii.

Dacă lumea modernă nu va ajunge la ruina universală şi iremediabilă a tuturor valorilor create de secole de tatonări şi experienţe de tot felul şi dacă (după nu ştiu ce tulburări şi vicisitudini) va atinge un anume echilibru politic, cultural şi economic, trebuie să considerăm că diversele regiuni ale globului, în loc să se opună prin diferenţele lor, mai mult ca sigur se vor completa una pe cealaltă. Ele vor putea fi cu atât mai mult ele însele cu cât vor participa mai liber şi mai raţional la opera comună a vieţii. De exemplu, nu vom mai vedea naţiuni crescând şi întreţinând industrii artificiale care nu există decât prin subvenţii şi protecţie. De altfel, chiar diviziunea teritoriului locuit în naţiuni diferite din punct de vedere politic este pur empirică. Ea este istoriceşte explicabilă, fără să fie organică; linia trasată pe hartă şi pe pământ constituie o frontieră rezultată dintr-un şir de accidente consacrate prin tratate, în multe cazuri, această linie închisă este bizar desenată; ea separă ţinuturi asemănătoare reunind altele foarte diferite, introducând în relaţiile umane greutăţi şi complicaţii, printre care războiul ce va rezulta nu este o soluţie, ci, dimpotrivă, o nouă însămânţare.

Punctul curios al acestei definiţii istorice şi tradiţionale a naţiunilor este următorul: concepţia actuală de grupare a oamenilor în

naţiuni este antropomorfică. O naţiune se caracterizează prin drepturi de suveranitate şi proprietate. Ea posedă, vinde, cumpără, se bate, încearcă să trăiască şi să prospere pe seama celor

*Paul Valery*lalte; este geloasă, mândră, bogată sau săracă, le critică pe celelalte; are prieteni şi duşmani, simpatii şi antipatii; este artistă sau nu este etc. Pe scurt, naţiunile sunt nişte persoane cărora noi le atribuim sentimente, drepturi şi datorii, calităţi şi defecte, voinţe şi responsabilităţi, printr-un străvechi obicei de simplificare.

Nu e nevoie să mai dezvolt consecinţele acestei identificări a grupelor umane cu fiinţe foarte bine precizate.

Dar transformarea modernă a pământului continuă, iar noul sistem al vieţii care trebuie să corespundă acestei enorme modificări se izbeşte de structura politică pe care am schiţat-o mai sus. Să amintim, în două cuvinte, marile caracteristici ale acestei transformări, aşa cum le-am semnalat în lucrarea mea *Privire asupra lumii actuale.*

Mai întâi, tot pământul este ocupat: *nu mai există pământ liber.* Apoi, *egalizarea tehnică crescândă a popoarelor* – de unde diminuarea cauzelor preeminenţelor naţiunilor de tip european. Apoi, nevoia mereu mai acută de energie fizică şi, în consecinţă, de materia care produce energie prin transformarea ei (cărbune, petrol). În sfârşit, avântul rapid şi fantastic al mijloacelor de comunicare şi de transmisie.

Toate acestea se confirmă, se accentuează şi acţionează din ce în ce mai mult, de la o zi la alta. Toate se combină cu moştenirea apăsătoare a lumii vechi şi a vechii şi primitivei politici. Şansele de conflict s-au înmulţit ameninţător. Instabilitatea echilibrului mondial a atins punctul culminant. Nimeni nu se poate mândri că ar putea prevedea ce urmează; marii oameni politici, capetele cele mai profund gânditoare sunt incapabile să calculeze ceva. O invenţie neprevăzută poate schimba mâine toate condiţiile puterii economice sau militare.

Astfel, de o parte, concepţiile primitive şi antropomorfice; personalităţi naţionale, suverane şi proprietare ale unor teritorii arbitrar împărţite. Pe de altă parte, dependenţa crescândă a regiunilor, nevoile de schimb şi de echilibru, interdependenţa tehnică sau

economică inevitabilă. Într-un război modern, omul care ucide un om ucide un producător a ceea ce el consumă sau pe un consumator

a ceea ce produce el.

Este inutil să descriem funestele efecte ale acestei stări de lucruri. Nefericita Europă este victima unei crize de prostie, de credulitate şi de bestialitate prea evidentă; nu este imposibil ca bătrâna şi bogata noastră cultură să se degradeze atingând, în câţiva ani, punctul cel mai de jos. Acum douăzeci de ani scriam: „Noi, civilizaţiile, ştim acum că suntem muritoare…" Tot ce s-a întâmplat de atunci n-a făcut decât să crească pericolul mortal pe care-l semnalam.

Revin acum la America. De fiecare dată, când gândurile negre mă copleşesc şi nu mai nutresc nicio speranţă pentru Europa, speranţa reînvie când mă gândesc la Noul Continent. Europa a trimis în cele două Americi mesajele sale, creaţiile comunicabile ale spiritului ei, ceea ce a descoperit mai pozitiv şi, într-un cuvânt, ceea ce era mai puţin alterabil prin transport şi depărtarea de condiţiile generale. S-a produs o veritabilă „selecţie naturală" care a extras din spiritul european produsele de valoare universală, în timp ce ceea ce era prea convenţional şi prea istoric a rămas în Lumea Veche.

Nu spun că tot ceea ce e bun a trecut Oceanul şi că ceea ce era mai puţin bun a rămas aici. Aceasta n-ar fi fost o selecţie naturală. Spun doar că au trecut lucrurile cele mai capabile să trăiască sub cerurile aflate foarte departe de cerurile lor de origine, prinzând rădăcină într-un pământ aproape în întregime virgin.

Să abordăm în încheiere două idei care se pot desprinde din observaţiile prea sumare pe care le-am făcut mai sus.

Mai întâi, pământul american hrăneşte rase şi poartă urme de viaţă anterioară de sorginte extrem de diversă. Nu este imposibil ca reacţii importante să se manifeste într-o zi, ca o consecinţă a contactului şi a pătrunderii factorilor europeni. Nu m-aş mira, de exemplu, să văd rezultând combinaţii foarte fericite din acţiunea ideilor noastre estetice înserate în puternica natură a Artei

 autohtone mexicane. Grefa este, în dezvoltarea artelor, o metodă din cele mai fecunde. Toată arta clasică, trebuie să recunoaştem, este un produs al grefajului.

A doua idee, de un ordin foarte diferit. Dacă Europa îşi va vedea cultura pierind sau slăbind, dacă oraşele, muzeele, monumentele, universităţile noastre vor fi distruse în furia unui război condus ştiinţific, dacă existenţa gânditorilor şi a creatorilor devine imposibilă

sau atroce prin circumstanţe constant brutale, politice sau economice, o anumită consolare, o anumită speranţă se pot nutri din ideea că operele noastre, amintirea trudei noastre, numele celor mari nu vor fi ca şi cum n-ar fi fost niciodată şi că vor exista ici, colo, în Lumea Nouă, spirite în care vor trăi o a doua viaţă unele miraculoase creaturi ale nefericiţilor europeni.

(1938)

Imagini ale Franţei

Nu există naţiune mai deschisă, dar nici mai misterioasă, fără îndoială, decât cea franceză; nu există nicio naţiune mai uşor de observat, şi care să lase mai lesne impresia că poate fi cunoscută la prima vedere. Mult mai târziu se constată că nimic nu-i mai greu decât să-i prevezi mişcările, neîntrecută fiind în capacitatea de a se răzgândi şi de a se întoarce pe neaşteptate. Istoria ei oferă, mai mult decât orice altă istorie, o suită de situaţii extreme, un lanţ de înălţări şi căderi extrem de numeroase şi de apropiate în timp. La lumina atâtor furtuni, se conturează încetul cu încetul o idee care exprimă destul de exact ceea ce observaţia tocmai a sugerat: s-ar zice că această ţară este destinată, prin natura şi structura ei, să realizeze în spaţiu şi în istorie, reunite, o anume configuraţie de echilibru, înzestrată cu o ciudată stabilitate, în jurul căreia evenimentele, vicisitudinile inevitabile şi inseparabile de orice viaţă, exploziile interioare, seismele politice externe, furtunile venite de afară o fac să oscileze, de-a lungul secolelor, cel puţin o dată într-un secol. Franţa se ridică, şovăie, cade, se ridică din nou, se adună, îşi recucereşte grandoarea, se sfâşie, se concentrează, dovedind, rând pe rând, mândrie, resemnare, nepăsare, ardoare, distingându-se între naţiuni printr-un caracter curios de personal.

Această naţiune nervoasă, plină de contraste, găseşte chiar în propriile-i contraste resurse dintre cele mai neprevăzute. Secretul miraculoasei sale rezistenţe se află probabil în marile şi multiplele diferenţe pe care le combină în sânul ei. La francezi, superficialitatea aparentă a caracterului se însoţeşte cu o ciudată elasticitate şi putere de îndurare. Uşurinţa generală şi bunăvoinţa în raporturi se completează la ei cu un sentiment critic redutabil şi mereu treaz. Franţa este

 poate singura ţară din lume unde ridiculizarea a

jucat un rol istoric; ea a minat şi a distrus câteva regimuri şi uneori e de ajuns un cuvânt, o remarcă fericită (şi uneori prea fericită) pentru a ruina în spiritul public, în câteva clipe, puteri şi situaţii considerabile. Se observă, de altfel, la francezi, o anume disciplină naturală care se dovedeşte insuficientă când apare necesitatea unei discipline obligatorii. Se întâmplă ca naţiunea să se unească brusc exact când te aştepţi s-o găseşti divizată.

Naţiunea franceză este, după cum se vede, deosebit de greu de definit; proprietatea de a fi greu de definit este un element destul de important în definirea ei. Nu poate fi caracterizată fără o colecţie de atribute contradictorii. Am încercat mai sus să depistez motivul. Dar, fie că este vorba despre Franţa, fie că este vorba despre orice altă persoană politică, de acelaşi ordin, nu este niciodată uşor să-ţi imaginezi cu claritate ceea ce se numeşte o naţiune. Trăsăturile cele mai simple şi cele mai evidente ale unei naţiuni scapă localnicilor care sunt insensibili la ceea ce văd mereu. Străinul, care le percepe, le percepe prea puternic, fără să sesizeze un mare număr de caractere intime şi realităţi invizibile prin care se săvârşeşte misterul uniunii profunde a milioane de oameni.

Există deci două mari feluri de a te înşela în privinţa unei naţiuni date.

Între un pământ şi poporul care-l locuieşte, între om şi ţinut, configuraţie, relief, regim al apelor, climat, faună, floră, substanţă a solului se nasc încetul cu încetul relaţii reciproce care sunt cu atât mai numeroase şi mai legate între ele cu cât este mai îndelungat traiul în acest ţinut.

Dacă poporul este compozit, dacă s-a format prin aporturi succesive de-a lungul veacurilor, combinaţiile se multiplică.

În ochii observatorului, aceste raporturi reciproce între pământul-mamă sau cel care ne hrăneşte şi viaţa organizată pe care o suportă şi o alimentează nu sunt

la fel de evidente. Unele constau în modificări diverse pe care viaţa umană le aduce unui teritoriu; altele în modificarea vieţuitoarelor de către habitatul lor; şi, în timp ce acţiunea omului asupra domeniului său este în general vizibilă şi lizibilă pe pământ, acţiunea inversă este aproape întotdeauna imposibil de izolat şi de

definit exact. Omul exploatează, defrişează, însămânţează, construieşte, despădureşte, scormoneşte pământul, străpunge munţii, disciplinează apele, importă specii. Se pot observa şi reconstitui muncile săvârşite, culturile întreprinse, transformarea naturii. Dar modificările operate de locul de baştină în fiinţa umană, deşi sigure, sunt obscure. În ceea ce priveşte fiinţa vie, efectele cerului, ale apei, ale aerului pe care-l respiră, ale vânturilor care-o bat, ale alimentelor pe care le mănâncă se ordonează în rândul fenomenelor fiziologice, cu toate că efectele actelor sunt, în majoritate, de ordin fizic sau mecanic. Un mare număr din operaţiile noastre asupra naturii pot fi recunoscute; artificialul, în general, fragmentează naturalul; dar acţiunea naturii ambiante asupra noastră este o acţiune asupra ei înseşi, ea se topeşte şi se recompune odată cu noi. Tot ceea ce acţionează asupra unui vieţuitor, fără să-l suprime, produce o formă de viaţă sau o variaţie a vieţii mai mult sau mai puţin stabilă.

Se vede prin aceste remarci foarte simple că studierea unei ţări ne cere două genuri de cercetări inegale ca dificultate. Aici, ca şi în alte domenii, se întâmplă ca ceea ce ne interesează cel mai mult să aflăm să fie şi cel mai greu de descoperit. Moravurile, idealurile, politica, produsele spirituale sunt efectele incalculabile ale unor cauze infinit înlănţuite, în care inteligenţa se pierde în numărul mare de factori independenţi şi de combinări ale acestora, unde chiar statisticile sunt în mod izbitor incapabile să ne slujească. Această mare neputinţă este fatală speţei umane; şi ea, mai mult decât interesele, opune naţiunile unele împotriva altora şi se opune unei organizări de ansamblu a oamenilor pe glob, o întreprindere încercată mereu şi zadarnic de spiritele cuceritoare, religioase, revoluţionare, fiecare conform naturii sale.

52

Paul Valéry

Omul nu ştie destul despre om pentru a nu recurge la expediente; soluţiile grosiere, zadarnice, lipsite de speranţă, se propun sau se impun genului uman exact ca şi indivizilor, *pentru că ei nu ştiu.*

Iată câteva1 idei destul de abstracte, şi unele chiar obscure, cu care se poate deschide o carte de imagini. Şi aceasta, din pricină că imaginile unei ţări, viziunea unui ţinut care hrăneşte un grup uman, teatrul şi materia actelor sale trezesc în noi fără putinţă de împotrivire, ca un acompaniament continuu, emoţionant, imposibil să nu fie auzit,

toate vocile unei drame şi ale unui vis de o complexitate şi de o profunzime fără margini, în care fiecare din noi este personal angajat.

Pământul Franţei este remarcabil prin claritatea conturului său, prin diferenţele existente între regiunile sale, prin echilibrul general al acestei diversităţi care se acordă, se grupează şi se completează destul de bine.

Un fel de proporţie fericită caracterizează această ţară, între întinderea câmpiilor şi cea a munţilor, între suprafaţa totală şi desfăşurarea coastelor; şi chiar pe coaste, între faleze, stânci, plaje care mărginesc prin calcar, granit sau nisip hotarul Franţei la cele trei mări. Franţa este singura ţară din Europa care are trei ieşiri la mare foarte distincte. Cât despre resursele de suprafaţă sau de adâncime, se poate spune că puţine lucruri lipsesc Franţei din lucrurile esenţiale vieţii. Pământuri pentru cereale, celebre coaste pentru vii; excelentă piatră de construcţie şi fierul se găsesc din abundenţă. Are mai puţin cărbune decât ar avea nevoie astăzi. Pe de altă parte, era modernă a creat nevoi noi şi imperative, cu toate că accidentale şi poate efemere, pe care această ţară nu le poate satisface prin ea însăşi.

Pe acest pământ trăieşte un popor a cărui istorie constă într-o trudă neîncetată a propriei sale formări. Fie că este vorba de constituţia lui etnică sau de constituţia lui psihologică, acest popor este mai mult decât oricare altul o creaţie a domeniului său şi opera

seculară a unor date geografice speciale. Nu există popor care să aibă relaţii mai strânse cu locul pe care-l ocupă în lume. Nu-l poţi imagina deplasându-se în masă, emigrând în bloc sub alte ceruri, despărţindu-se de chipul Franţei. Nu-l poţi concepe pe acest popor francez făcând abstracţie de locul lui, căruia îi datorează nu numai caracterele sale de adaptare pe care toate popoarele le primesc din partea aşezărilor în care locuiesc, dar şi ceea ce s-ar putea numi formula de constituţie şi legea lui de conservare ca entitate naţională.

Insulele Britanice, Franţa, Spania mărginesc la vest imensa Eurasie; dar, în timp ce primele prin mare, ultima prin masa Pirineilor, sunt despărţite de restul enormului continent, Franţa se deschide larg şi accesibil spre nord-est. Ea oferă, pe de altă parte, numeroase puncte de acostare pe vastele frontiere maritime.

Circumstanţele naturale, adăugate la calităţile generale ale

solului, la moderaţia climatului, au avut o mare influenţă asupra popularii teritoriului. Oricare ar fi fost populaţia primitivă a ţării – vreau să spun populaţia care a trăit începând din epoca în care fizionomia sa actuală s-a fixat cu trăsăturile ei cele mai importante – această populaţie a fost modificată în câteva rânduri, îmbogăţită, reconstituită, retopită în fiecare epocă prin aporturi şi accidente uimitor de diverse; a suferit invazii, ocupaţii, infiltrări, extincţii, neîncetate pierderi şi câştiguri.

Vântul viu al popoarelor, suflând din nord şi din est, la intervale intermitente şi cu intensităţi variabile, a adus spre vest, de-a lungul secolelor, elementele etnice foarte diverse care, râvnind pe rând descoperirea Extremului Occident al Europei, s-au ciocnit de populaţiile autohtone, s-au oprit la ocean şi la poalele munţilor, s-au fixat aici. Ei au găsit în faţa lor bariere naturale sau obstacole umane, iar în jurul lor, un pământ fertil şi temperat. Aceşti nou-veniţi s-au stabilit, s-au suprapus, s-au adăugat grupurilor deja instalate, ca un factor de echilibru, amestecându-se încetul cu

54

Paul Valéry

Criza spiritului şi alte eseuri

55

încetul unii cu alţii, creându-şi limba, însuşirile, arta şi moravurile. Imigranţii nu sosesc numai din nord şi est; sud-estul şi sudul furnizează şi ele contingentele lor. Câţiva greci pe malurile din sud; efective romane destul de puţine, fără îndoială, dar mereu reînnoite de-a lungul secolelor; mai târziu, roiuri de mauri şi sarazini, greci sau fenicieni; latini şi sarazini prin sud, normanzi pe coastele Mânecii şi Atlanticului au pătruns în teritoriu în număr destul de mic. Masele cele mai frumoase au fost cele aduse de curenţii din est.

Oricum ar fi fost, o hartă pe care mişcările popoarelor ar figura aşa cum sunt figurate deplasările aeriene pe hărţile meteorologice ar face teritoriul francez să pară o arie în care curenţii umani au trecut, s-au amestecat, neutralizându-se şi calmându-se prin fuziunea progresivă şi înlănţuirea vârtejurilor lor.

Faptul fundamental pentru formarea Franţei a fost deci prezenţa şi amestecul pe teritoriul ei ale unei cantităţi remarcabile de elemente etnice diferite. Toate naţiunile Europei sunt compuse şi probabil că nu există niciuna care să vorbească o singură limbă. Dar nu

există niciuna, cred, a cărei formulă etnică şi lingvistică să fie atât de bogată ca aceea a Franţei. Aceasta şi-a găsit individualitatea particulară în fenomenele complexe ale schimburilor interne, în alianţele individuale care s-au produs în interiorul ei între atâtea feluri de sânge şi temperamente. Combinarea atâtor factori independenţi, dozajul atâtor moşteniri explică multe contradicţii în actele şi sentimentele francezilor, precum şi această remarcabilă valoare mijlocie a indivizilor. Din cauza unor foarte diferite soiuri de sânge infuzate din care şi-a compus în câteva secole o personalitate europeană atât de bine conturată şi completă, producătoare a unei culturi şi a unui spirit caracteristic, naţiunea franceză te face să visezi la un arbore grefat de mai multe ori, al cărui fruct, cu savoarea şi calitatea lui, rezultă dintr-o fericită alianţă de sucuri şi seve foarte diverse, concurând la una şi aceeaşi indivizibilă existenţă.

Aceeaşi circumstanţă permite înţelegerea majorităţii instituţiilor şi organismelor specifice franceze care sunt în general producţii sau reacţii, adesea foarte energice, ale corpului naţional în favoarea unităţii sale. Sensul acestei unităţi vitale este foarte dezvoltat în Franţa.

Dacă m-aş lăsa sedus de visurile care decorează cu nume atât de frumoase filosofia istorică, mi-ar plăcea să-mi imaginez că toate evenimentele cu adevărat mari din istoria Franţei au fost, pe de o parte, acţiunile care au ameninţat sau au tins să altereze un anume echilibru de rase, realizat într-un anume teritoriu, iar, pe de altă parte, reacţiile, uneori atât de energice, care răspund acestor contacte, tinzând să restabilească echilibrul.

Naţiunea pare să facă un efort pentru a atinge sau reconstitui compoziţia optimă cea mai favorabilă schimburilor ei interne şi vieţii ei complete; dar face şi efortul de a realiza unitatea pe care chiar această compoziţie i-o impune. În disensiunile interne acute, revine întotdeauna unei partide sarcina să restabilească cât mai repede posibil şi cu orice preţ unitatea ameninţată care are toate şansele să triumfe. Iată de ce istoria dramatică a Franţei se rezumă mai mult decât oricare alta la câteva mari nume, de persoane, de familie, de adunări care au reprezentat în mod deosebit şi energic această tendinţă esenţială în momentele critice şi în perioadele de criză sau de reorganizare. Fie că vorbim de Capeţieni, de Jeanne d'Arc, de Ludovic al XI-lea, de Henric al IV-lea, de Richelieu, de Convenţie sau de

Napoleon, desemnăm mereu acelaşi lucru, un simbol al identităţii şi al unităţii naţionale în act.

Dar, când mă gândesc la toate aceste nume reprezentative, un alt nume îmi vine în minte. Este un nume de oraş. Există oare un fenomen mai semnificativ şi mai ilustrativ pentru ceea ce am spus decât enorma creştere în cursul secolelor a preeminenţei Parisului? Ce este mai tipic decât atracţia puternică şi influenţa continuă pe care el o exercită ca un centru vital al cărui rol depăşeşte cu mult pe cel al unei capitale politice sau al unui oraş de prima mărime?

56

Paul Valéry

Acţiunea sigură, vizibilă şi constantă a Parisului este să compenseze printr-o concentrare specială marile diferenţe regionale şi individuale ale Franţei. Creşterea numărului funcţiilor pe care Parisul le exercită în viaţa Franţei de două secole încoace corespunde unei dezvoltări a nevoii de coordonare totală şi reunirii destul de recente a proviziilor mai îndepărtate cu tradiţii foarte eterogene. Revoluţia a găsit Franţa deja centralizată din punctul de vedere al guvernării şi polarizată în privinţa Curţii referitor la gusturi şi moravuri. Această centralizare nu interesa direct decât clasele diriguitoare şi bogate, dar, începând cu reuniunile Adunărilor revoluţionare şi în anii critici, o intensă circulaţie de oameni şi idei s-a stabilit între Paris şi restul Franţei. Afacerile locale, proiectele, denunţurile, indivizii cei mai ambiţioşi sau mai activi, totul vine la Paris, totul fierbe aici. Parisul, la rândul lui, inundă ţara cu delegaţii, proiecte, jurnale, rezultate ale tuturor întâlnirilor, ale tuturor evenimentelor, cu pasiuni şi dispute ivite din atâtea diferenţe care se cheamă şi se ciocnesc între zidurile lui.

Nu ştiu de ce istoricii în general nu subliniază acest mare *fapt* care-l reprezintă pentru mine transformarea Parisului în organ central de confruntare şi de combinaţie, organ nu numai politic şi administrativ, dar şi organ de judecată, de elaborare şi de emisie, pol director al sensibilităţii generale a ţării. Poate nu le place să aşeze în rândul evenimentelor un fenomen relativ lent care nu poate fi datat cu precizie. Dar trebuie din când în când să înzestrăm privirea istoricului cu aceleaşi libertăţi, privitoare la timp şi spaţiu, pe care le-am obţinut de la instrumentele de optică şi de la vederea magică. Imaginaţi-vă că aţi putea percepe în câteva clipe ceea ce s-a făcut în câteva sute de ani,

Parisul formându-se, mărindu-se, multiplicându-şi legăturile cu întregul teritoriu, îmbogăţindu-se; Parisul devenind aparatul indispensabil al unei circulaţii generalizate; necesitatea şi puterea lui funcţională afirmându-se din ce în ce mai mult, crescând cu Revoluţia, cu Imperiul, cu dezvoltarea căilor ferate, a telegrafului, a presei şi a

ceea ce putem numi literatura intensivă… veţi concepe atunci un Paris eveniment, eveniment comparabil cu creaţia unei instituţii de importanţă capitală şi cu toate evenimentele semnificative pe care istoria le reţine şi le comentează.

Nu există eveniment „mai semnificativ decât acesta. Am arătat cărui eveniment îi corespunde. Acest mare oraş, căruia o întreagă naţiune îi deleagă puterile sale spirituale prin care ea îşi elaborează convenţiile fundamentale în materie de gust şi moravuri, serveşte de intermediar, de interpret şi de reprezentant în faţa restului lumii, tot aşa cum prilejuieşte restului lumii cunoaşterea rapidă, inexactă şi fermecătoare a ansamblului Franţei. El este o producţie tipică a Franţei, a diversităţii ei extraordinare.

Ideile despre Franţa pe care le-am expus sau, mai degrabă, le-am propus cititorului cu titlu de pure aproximaţii mi-au venit ca o consecinţă îndepărtată a remarcilor pe care le-am făcut cu foarte mult timp în urmă asupra unui subiect cu totul diferit.

Poezia a fost adesea una din preocupările mele; şi nu numai pentru că mi-am petrecut câţiva ani compunând diverse poeme, dar şi pentru că mi-a plăcut adesea să examinez, în generalitatea lor, natura şi mijloacele acestei arte.

Or, meditând la caracterele fizice ale poeziei, adică la raporturile ei cu muzica şi dezvoltând această cercetare până la comparaţia metricii şi prozodiei câtorva popoare, n-am putut să nu observ un fapt care, deşi sensibil şi destul de cunoscut, n-a fost totuşi suficient de cercetat şi chestionat.

Poezia franceză diferă muzical de toate celelalte atât de mult încât a fost considerată aproape lipsită de farmecul şi resursele pe care alte limbi le pun la dispoziţia poeţilor. Cred că este o greşeală; dar această greşeală, cum se întâmplă adesea, este o deducţie ilegitimă şi subiectivă, născută dintr-o observaţie exactă. Trebuie să cercetăm limba însăşi pentru a defini singularitatea ei fonetică: odată aceasta

bine determinată, putem să încercăm s-o explicăm.

58

Paul Valéry

Trei caractere disting net franceza de celelalte limbi occidentale; franceza, bine vorbită, nu cântă aproape deloc. Este un discurs cu un registru puţin întins, în care cuvintele sunt unele mai plate decât celelalte. Consoanele în franceză sunt remarcabil de îndulcite; nu avem sunete aspre sau guturale. Nicio consoană franceză nu este imposibil de pronunţat pentru un european.

În sfârşit, vocalele franceze sunt numeroase şi foarte nuanţate, alcătuind un rar şi preţios colan de timbruri delicate, oferind poeţilor demni de acest nume valori prin jocul cărora aceştia pot compensa registrul temperat şi moderaţia generală al e accentelor limbii lor. Varietatea de *e* şi *e* – bogaţii diftongi ca în *fenille, paille, pleur, toise, tien* etc. – *e* mut care uneori există, alteori abia dacă se face simţit, când nu e complet amuţit, prilejuind atâtea efecte subtile de tăceri elementare, încheind sau prelungind atâtea cuvinte printr-un fel de umbră care pare să aducă după ea silaba accentuată; iată mijloace a căror eficacitate poate fi dovedită printr-o infinitate de exemple.

Dar n-am vorbit despre ele decât pentru a confirma ceea ce pretindeam mai sus: limba franceză ocupă un loc aparte; la egală distanţă, din punct de vedere fonetic, de limbile zise latine sau romanice şi de limbile germanice.

Este de remarcat, îndeosebi, că limba vorbită pe un teritoriu intermediar între Italia şi Spania e cuprinsă într-un registru mult mai puţin întins decât cel în care se mişcă vocile italiene şi spaniole. Vocalele ei sunt mai numeroase şi mai nuanţate; consoanele nu sunt de forţă, nu cer efortul care se impune celorlalte limbi latine.

Istoria limbii franceze ne învaţă, în această privinţă, lucruri curioase care, credem, sunt semnificative. Ea ne învaţă că litera *r*, de exemplu, deşi foarte puţin aspră în franceză, unde nu e niciodată nici rulată, nici aspirată, aproape a dispărut din limbă, în mai multe reprize, fiind înlocuită, după o îndulcire progresivă, cu emisii mai uşoare. (Cuvântul *chaire* a devenit *chaise* etc.)

Criza spiritului şi alte eseuri

59

Pe scurt, un examen fonetic chiar superficial (pe care-l poate face chiar şi un simplu amator), mi-a dezvăluit în poetica şi limba

Franţei, trăsături şi singularităţi pe care nu le pot explica decât prin caracterele naţiunii explicate mai sus.

Dacă limba franceză este temperată în tonalitatea generală, dacă a vorbi bine franceza înseamnă a vorbi fără accent, dacă fonemele aspre sau prea marcate sunt proscrise sau încetul cu încetul eliminate, dacă, pe de altă parte, timbrurile sunt numeroase şi complexe, iar amuţitele atât de sensibile, nu văd altă cauză decât modul de formare şi complexitatea aliajului naţiunii, într-un ţinut în care celţii, latinii, germanii au săvârşit o fuziune foarte intimă, în care se vorbeşte încă sau se scrie, alături de limba dominantă, un mare număr de graiuri diverse (mai multe limbi romanice, dialectele franceze, două bretone, catalana, basca, corsicana), s-a creat în mod absolut necesar o unitate lingvistică paralelă cu unitatea politică şi unitatea de sentiment. Această unitate nu se poate săvârşi decât prin tranzacţii statistice, concesii reciproce, părăsirea de către unii a ceea ce era prea ardent în pronunţie pentru ceilalţi şi printr-o alteraţie compusă. Poate am putea continua analiza cercetând dacă formele specifice francezei nu rezultă şi ele din aceleaşi necesităţi?

Claritatea structurii limbii franceze, dacă am putea-o defini într-un mod simplu, ar apărea, fără îndoială, ca rodul aceloraşi nevoi şi aceloraşi condiţii este sigur, pe de altă parte, că literatura acestei ţări, în ceea ce are ea mai caracteristic, decurge dintr-un amestec de calităţi foarte diferite şi origini diverse, într-o formă cu atât mai clară şi mai imperioasă cu cât substanţele pe care le primeşte sunt mai eterogene.

Aceeaşi ţară naşte pe Pascal şi Voltaire, pe Lamartine şi Victor Hugo, pe Musset şi Mallarmé. Acum câţiva ani, puteam întâlni în aceleaşi saloane ale Parisului pe Émile Zola şi Theodore de Banville sau să facem numai un sfert de oră între cabinetul lui Anatole France şi biroul lui J.-K. Huysmans; ceea ce înseamnă a vizita extremele.

60

Paul Valéry

Aici îşi au locul, în mod firesc, consideraţiile asupra a ceea ce Franţa a dat Literelor propriu şi specific francez. Ar trebui, de exemplu, să punem în lumină această remarcabilă dezvoltare a spiritului critic în materie de formă, care s-a accentuat începând cu secolul al XVI-lea; acest spirit a dominat literatura în perioada numită clasică şi n-a încetat de atunci să exercite o influenţă directă sau indirectă asupra producţiei spirituale.

Franţa este poate singura ţară unde consideraţii de formă pură, o grijă pentru forma în sine, au continuat să persiste şi în epoca modernă. Sentimentul şi cultul formei mi se par a fi pasiuni ale spiritului care se întâlnesc cel mai adesea în legătură cu spiritul critic şi turnura sceptică a spiritelor. Ele sunt însoţite, într-adevăr, de o deosebită libertate în ceea ce priveşte conţinutul şi coexistă adesea cu un fel de simţ al ironiei generalizate. Aceste vicii sau virtuţi rafinate sunt, de obicei, cultivate în mediile sociale bogate" în experienţe şi contraste, în care mişcarea schimburilor de idei, activitatea spiritelor concentrate, lovindu-se în diversitatea lor, devin excesive sporind în intensitate, strălucire, uneori în uscăciunea unei arderi. Rolul curţii, al Parisului în literatura franceză au fost şi sunt esenţiale. Capodopera literaturii franceze este poate proza ei abstractă, în care nu are asemănare. Dar nu mai pot continua aceste observaţii. Mi-ar trebui o carte întreagă.

Nu mai adaug decât o remarcă: fundaţii ca Academia Franceză, instituţii de genul Comediei Franceze şi câte altele sunt cu adevărat, fiecare după natura şi funcţia ei, producţii naţionale specifice a căror esenţă este să consolideze şi să consacre, într-un cuvânt, să-i reprezinte Franţei înseşi, unitatea puternică şi conştientă.

În ceea ce priveşte artele frumoase, voi spune doar câteva cuvinte despre arhitectura franceză, cu scopul de a-i remarca originalitatea în timpul marilor epoci în care a înflorit. Pentru a înţelege arhitectura franceză de la 1100 la 1800 – şapte secole în care fiecare secol a creat capodopere, catedrale, palate, admirabile serii – este important să ne referim la principiul cel mai

delicat şi mai solid al tuturor artelor, care este acordul intim, atât de profund pe cât o permite natura lucrurilor, între materie şi chipul operei.

Legătura nedezmințită între două elemente este scopul incontestabil al oricărei arte mari. Exemplul cel mai simplu este cel oferit de poezie pentru existenţa căreia uniunea strânsă sau misterioasa simbioză între sunet şi sens este esenţială.

Prin căutarea acestei legături profunde care se presimte şi se desăvârşeşte în vibranta profunzime a artistului şi, într-un anumit fel, în tot corpul său, opera lui poate dobândi o anume asemănare cu

producţiile vii ale naturii în care este imposibil să disociezi forţele de forme.

În ceea ce priveşte arhitectura, trebuie să ne învăţăm, pentru a avea o opinie exactă şi a ne putea bucura de o plăcere superioară, să distingem construcţiile al căror chip şi materie au rămas independente de cele în care aceşti factori sunt inseparabili. Publicul confundă adesea veritabilele calităţi arhitectonice cu efectele de decor pur exterioare. Suntem mulţumiţi, uimiţi sau amuzaţi de aparenţele spectaculoase; şi, fără îndoială, există monumente foarte frumoase de care se minunează privirea cu toate că sunt făcute dintr-o materie grosieră, dintr-un nucleu de materie solidă acoperită cu straturi de tencuieli iluzorii, marmură aplicată, ornamente asemenea lor. Dar în ochii spiritului, aceste construcţii nu trăiesc. Ele sunt măşti, simulacre, sub care se ascunde un adevăr jalnic. În schimb, este suficient cunoscătorului să privească o simplă biserică de sat, cum sunt mii în Franţa, pentru a fi şocat de Frumosul total şi a se lăsa copleşit, într-un fel, de sentimentul sintezei.

Constructorii noştri din marile epoci şi-au conceput întotdeauna vizibil edificiile dintr-un singur elan şi nu din două mişcări ale spiritului, în două serii de operaţii, unele relative la formă, altele la materie. Dacă îmi este permisă această expresie, ei gândeau în materiale. De altfel, desăvârşita calitate a pietrei din regiunile în care s-a dezvoltat cea mai pură arhitectură medievală

62

Paul Valéry era extrem de favorabilă modului lor de a concepe. Dacă luăm în considerare şirul de descoperiri şi de realizări care s-au produs în această ordine a lucrurilor din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea, asistăm la o evoluţie remarcabilă, putând fi interpretată ca o luptă între imaginaţie, scopuri din ce în ce mai îndrăzneţe, dorinţa crescândă de lejeritate, fantezie, bogăţie, pe de o parte, iar de cealaltă parte, sentimentul materiei şi al proprietăţilor ei, care nu se obscurizează şi nu se rătăceşte decât spre sfârşitul acestei mari epoci. Începutul acestei mari dezvoltări este marcat de sporirea cunoştinţelor, combinate cu structura şi tăietura pietrei, iar sfârşitul ei, prin miracolele şi abuzurile inevitabile ale unei virtuozităţi excesive. Dar înainte de a se ajunge la această decadenţă, câte capodopere, câte acorduri extraordinar de juste între factorii edificiului! Arta n-a fost niciodată atât de aproape de logica şi graţia fiinţelor, adică a celor

fericit înzestrate de natură, ca în aceste opere admirabile care, spre deosebire de cele a căror valoare se reduce la valoarea unui decor de teatru, suportă, chiar sugerează şi impun, mişcarea, examenul, reflecţia. Circumstanţă ciudată: nu cunoaştem deloc metodele, cultura tehnică şi teoretică, cunoştinţele matematice şi mecanice ale marilor lor creatori.

Voi semnala în trecere două caractere foarte importante ale unor opere ilustrând cu precizie ceea ce am spus în privinţa metodei lor de concepţie. Să intrăm în Notredame de Paris şi să cercetăm acea porţiune din edificiu cuprinsă între cei doi stâlpi ai naosului. Ea constituie un întreg. Şi e comparabilă cu un segment vertebrat. Din punctul de vedere al structurii, ca şi din punctul de vedere al decoraţiei, acest spaţiu este un element integrant complet şi vizibil complet. Pe de altă parte, dacă zăboviţi cu privirea la profilurile formelor de trecere, muluri, zidărie, benzi, reliefuri care conduc ochiul în mişcările sale, veţi găsi în înţelegerea acestor mijloace auxiliare, atât de simple în ele însele, o impresie comparabilă cu aceea pe care o dă în muzică arta de modulare şi de transportare a sufletului

auditoriului pe nesimţite de la o stare la alta. Dar nu e nevoie de edificii considerabile pentru a pune în evidenţă aceste calităţi superioare. O capelă, o casă foarte simplă, în zece mii de sate, reprezintă mărturii seculare cele acestui sentiment de intimitate a formei cu materia prin care o construcţie, chiar umilă, are caracterul unei producţii spontane a solului pe care s-a ridicat.

După tot ceea ce am spus, nu se va mira nimeni că eu consider Franţa în sine ca o formă, că-mi apare ca o operă, fiind o naţiune despre care se poate spune că e făcută de mână de om, că e într-un anumit fel desenată şi construită ca o creatură a cărei diversitate a părţilor se organizează într-un individ. S-ar mai putea spune că această creatură este un fel de lege pe care un anume teritoriu şi o anumită combinaţie etnică o impune unui grup uman care, în cursul secolelor, fără încetare, se organizează şi se reorganizează urmând această lege. Efectul cel mai vizibil al legii care ordonează existenţa Franţei este, aşa cum am spus mai sus, funcţia Parisului şi singularitatea rolului său. Acest fenomen capital era necesar într-o ţară nedefinită printr-o rasă

dominantă, nici prin tradiţii şi credinţe, nici prin circumstanţe economice, ci printr-un echilibru foarte complex, o diversitate extrem de bogată, un ansamblu de diferenţe ale fiinţelor şi climatelor cărora trebuie să le corespundă un organ de coordonare foarte puternic. În ceea ce priveşte caracterul naţiunii, despre el ştim destule. Ea are un spirit viu, în general, prudenţă, în acte, mobilă la suprafaţă, constantă şi fidelă în adâncime. Îşi neglijează cu destulă uşurinţă tradiţiile, dar îşi perpetuează la nesfârşit deprinderile; este sagace şi uşuratică; clarvăzătoare şi distrată, temperată excesiv şi chiar infinit de moderată în adevăratele dorinţi într-o epocă în care enormitatea ambiţiilor, monstruozitatea poftelor sunt aproape condiţii normale. Francezul se mulţumeşte cu puţin. Nu are mari nevoi materiale, iar instinctele-i sunt moderate. Consideră chiar cu un anume scepticism dezvoltarea maşinismului şi toate progresele de acest ordin, în care i se întâmplă adesea să creeze şi să

Paul Valéry doarmă cu capul pe propria lui operă, lăsând altora grija şi profitul de a se folosi de ele. Presimt oare francezii că spiritul şi valorile sale generale pot pierde prin creşterea nesfârşită a organizării şi specializării?

Această din urmă trăsătură se acordă foarte bine cu teza generală a micului meu studiu. Este clar că un popor esenţialmente eterogen, trăind în unitatea diferenţelor sale interne, n-ar putea, fără să se altereze profund, să adopte moda existenţei uniforme şi total disciplinate, convenabilă naţiunilor al căror randament industrial şi mulţumire standardizată sunt condiţii sau idealuri conforme naturii lor. Contrastul şi chiar contradicţiile sunt aproape esenţiale Franţei. Această ţară, în care indiferenţa faţă de religie pare un lucru atât de obişnuit, este şi ţara celor mai recente miracole. Exact în anii în care Renan îşi desfăşura critica şi în care pozitivismul şi agnosticismul sporeau neîncetat, o apariţie ilumina grota de la Lourdes. În ţară lui Voltaire şi a altor câţiva asemenea lui, credinţa este poate cea mai serioasă şi mai solidă, iar ordinele îşi găsesc cel mai uşor adepţii. Ei i-a acordat Biserica cele mai multe canonizări în ultimii ani. Dar se întâlnesc mai puţine superstiţii, vreau să spun mai puţine decât în alte părţi. În Franţa sunt mai puţine telepatii, mai puţine cercetări psihice, mai puţine invocaţii şi terapeutici miraculoase decât în anume ţinuturi mai puţin superficiale. Dar nu vreau să spun că nu există deloc.

Prezenţa Parisului

Am visat că eram în mare. PARISUL m-a trezit, întâmpinându-mă cu bogata lui rumoare. El îmi învăluie şi-mi brodează tăcerea cu tot ceea ce se întâmplă dincolo de pereţii casei mele; şi, singur fiind, sunt populat.

Când ciulesc urechea, simţul meu ascuţit distinge şi spiritul meu descifrează acest murmur în care se amestecă o mulţime de incidente necunoscute şi fapte invizibile, prezenţa şi absenţa în acelaşi timp.

Pe fondul curgător şi dojenitor, alimentat veşnic de rostogolirea roţilor fără număr, un fel de perspectivă de zgomote, al cărei tablou sonor se compune şi se descompune în fiecare clipă, creează senzaţia unei acţiuni imense pe care o întreţine o mulţime de evenimente independente, dar care se produc neîntrerupt, fie unul, fie altul.

Discern la distanţă şi le pot numi: lătratul unui câine, trompa unui corn, scrâşnitul fierului pilit, ţipătul ascuţit al răsucirii unui cablu pe scripete; piatra care se vaită sub frâne; îngrozitorul geamăt al excavatorului smulgându-şi porţia de nisip; şuieratul pierdut al unui tren dezolat în depărtare; o voce clară şi vagi vociferări fruste.

În prim plan, cântecul îndelung, lamentabil, tărăgănat al unui cerşetor.

Toate sunetele pe care ciocănitul şi frecarea le produc pentru ureche aduc spre mine, din toate părţile, acea dezordine a numelor şi a imaginilor ivite la orizontul memoriei şi al aşteptării mele. Aud mugete, ciocănituri sau gemete, mulţimea forţelor mecanice acţionând şi torturând materia în PARIS.

PARISUL ascuns, PARISUL iradiind în spaţiu, PARISUL, cauza multiformă, fiinţa puternică, făcută din piatră şi viaţa pe care o presupune această prezenţă începui

zabilă, de la un flux de rumori surde la izbucniri de vacarm, vrea atunci să se înfăţişeze gândirii mele.

Iată cum mi se naşte şi mă copleşeşte această absurdă dorinţă: să gândesc PARISUL.

Cum să îndrăzneşti să învingi, să reduci la o formă inteligibilă un asemenea monstru de grandoare, de raporturi, de diferenţe concentrate? PARIS, valoarea unei aşezări, lucrătura a douăzeci de secole; PARIS, produsul mâinilor, bunurilor şi politicii unui mare popor; vatra de bucurii şi de griji; ţinta dorinţelor atâtor cuceritori,

unii siguri pe arme, alţii pe numele lor; PARIS, comoară; PARIS, învălmăşeală; PARIS, masa de joc, unde toate chipurile norocului, toate lozurile destinului scânteiază sub ochii tuturor; PARIS, operă şi fenomen; teatrul unor evenimente de importanţă universală, evenimentul însuşi de o grandoare unică; creaţie semistatistică, semivoluntară, dar mai presus de toate, PARIS, Persoana Morală de prim rang, ilustrul moştenitor al celor mai nobile titluri adăugând la moştenirea celor mai frumoase şi a celor mai negre amintiri, conştiinţa unei misiuni spirituale permanente.

Să gândeşti PARISUL?... Mă pierd pe cărările acestei propoziţii. Fiecare idee care-mi vine în minte se divizează sub privirea spiritului meu. Abia se conturează în durata şi logica efortului meu, că se rătăceşte de la sine printre atâtea altele care se desprind din ea şi o prelungesc, din fiecare putându-se naşte o sută de cărţi. Cantitatea de frumuseţi sensibile şi de caractere abstracte ale Marelui Oraş este atât de mare că mă trezesc prada unui mare număr de idei stârnite de ea şi al combinaţiilor lor posibile, ca un plimbăreţ străin care s-ar încurca în reţeaua străzilor noastre şi pe care tumultul l-ar uimi, iar mişcarea l-ar zăpăci. Chiar această imagine pune stăpânire pe mine cu putere, se dezvoltă în mine şi-mi inspiră brusc o ciudată similitudine. Mi se pare că a gândi PARISUL se compară sau se confundă cu a gândi spiritul însuşi. Îmi imaginez planul topografic al enormului oraş şi nimic nu-mi conturează mai bine domeniul ideilor noastre, locul

misterios al unei aventuri instantanee a gândirii decât acest labirint de drumuri, unele părând trasate la întâmplare, altele clare şi rectilinii.

Şi-mi spun că în noi există străzi, răspântii şi fundături; se găsesc colţuri sinistre şi puncte de care trebuie să ne ferim. Şi mai sunt unele puncte fermecătoare şi sacre. Sufletul ascunde morminte, de parcă ar cuprinde în el monumentele victoriilor şi înaltele edificii ale orgoliului nostru. Şi noi ştim că în Cetatea noastră interioară, unde fiecare clipă e un pas al vieţii noastre, o activitate neîntreruptă naşte binele şi răul, adevărul şi falsitatea, frumuseţea şi oribilul, toate contradicţiile care ţin de om şi-l fac om şi care se asamblează în mod atât de necesar şi contrastează atât de puternic într-o capitală.

Să gândim PARISUL? Dar cum să gândim PARISUL când noi nu

putem cuprinde nici măcar sistemul unui organism simplu, nu putem concepe unitatea pe care o alcătuiesc funcţiile împreună cu substanţa sa; nu ştim ce extrage din mediul lui, ce respinge, ce aruncă, nu ne putem imagina cum se edifică, cum creşte, cum îşi dezvoltă legăturile interioare; cum transformă ceea ce-l înconjoară şi cum devine încetul cu încetul un individ, o fiinţă incomparabilă cu celelalte, diferită de semenele sale printr-o istorie, prin reacţii, prin simpatii şi antipatii care nu sunt decât ale sale.

Aud fără încetare rumoarea revărsată asupră-mi de fluviul prezenţei mereu născânde a Oraşului, bogata rumoare încărcată de mişcări, pe care o regăsesc şi o consult între două idei, ca vocea confuză care atestă realul; aud neîncetat această rumoare, fiică a marilor numere. NUMĂRUL PARISULUI îmi ocupă, îmi chinuie, îmi asediază mintea.

Câte relaţii, consecinţe, apropieri, combinaţii, câte începuturi şi sfârşituri scânteiază în faţa gândirii, imediat ce abordez în minte cantitatea de vieţuitori care coexistă aici, acţionând şi reacţionând unii asupra altora, în toate felurile imaginabile şi inimaginabile, într-un conflict perpetuu al deosebirilor de tot felul!…

68

Paul Valéry

Mintea crede că discerne în acest spaţiu de câteva leghe pătrate, o transmutaţie ardentă a vieţii în ea însăşi, un miraculos consum de fapte şi gesturi, o fermentaţie de proiecte, un schimb de o intensitate mereu egală de semne, de acte, de voinţe şi sentimente, ale căror valori, izbucniri, accese, efecte îşi răspund, se întăresc sau se distrug în fiecare clipă a zilei. Mii de noduri, în fiecare moment, se fac şi se desfac. Multe mistere ne scapă; şi ne imaginăm în această adâncime locuită grămada de stupi populaţi prin acumulare, o muncă a destinului teribil de activă.

Un fizician care ar visa s-ar distra poate în vis, încercând să evalueze energia internă a oraşului… La urma urmei, compresiunea câtorva milioane de fiinţe libere pe un teritoriu restrâns ne poate stârni câteva divagaţii prin analogie… Fără îndoială, această problemă nesăbuită expiră imediat ce o exprimăm, suprimată prin absurd; dar simplul enunţ pe care-l precizează ajunge să schiţeze o noţiune fantasmagorică despre cantitatea de viaţă care se naşte sau se risipeşte, consumându-se în masa PARISULUI. Numai ideea tuturor

paşilor care se fac în PARIS într-o zi, a tuturor silabelor care se pronunţă, a tuturor ştirilor care ajung până aici copleşesc gândul. Mă gândesc chiar la toate tentaţiile, hotărârile, luminile şi prostiile care apar în spirite; la toate naşterile şi morţile zilnice, la averile şi iubirile celebrităţilor… care în ordinea mentală şi socială imită mişcarea populaţiei, care se înregistrează la starea civilă… Sunt observaţii imaginare cu bază reală care ne fac să concepem acest oraş enorm ca pe o nebuloasă de evenimente situată la extrema limită a mijloacelor noastre intelectuale.

Nu lipsesc pe pământ îngrămădiri de genul acesta şi unele sunt chiar mai vaste. PARISUL se distinge totuşi net de alţi monştri cu milioane de capete: PEKIN, NEW-YORK, LONDRA… Nu există, într-adevăr, între BABILONURILE noastre, urî oraş mai personal care să asambleze funcţiile cele mai diverse şi mai numeroase. Nu există un altul în care, de secole, elita, de toate genurile, a unui popor, să fi fost atât de înverşunat

concentrată; în care orice valoare a trebuit să poposească pentru a se face recunoscută, pentru a îndura proba comparaţiei, critica, gelozia, concurenţa, batjocura şi dispreţul. Nu există un alt oraş în care unitatea unui popor să fi fost elaborată şi consumată printr-o suită – pe cât de remarcabilă, pe atât de diversă – de circumstanţe şi de participări ale unor oameni atât de diferiţi prin geniu şi metode. Într-adevăr, aici naţiunea noastră, cea mai compozită din Europa, s-a topit şi s-a retopit la flacăra spiritelor celor mai vii şi mai opuse, prin căldura combinaţiilor lor.

Iată de ce PARISUL este cu totul altceva decât o capitală politică şi un centru industrial, un port de primă importanţă şi o piaţă a tuturor valorilor, un paradis artificial şi un sanctuar al culturii. Singularitatea lui constă, mai întâi, în faptul că toate caracteristicile se combină şi nu-şi rămân străine unele altora. Oameni eminenţi de specialităţi diferite se întâlnesc aici în cele din urmă pentru a face schimb de comori. Un comerţ atât de prestigios nu se poate institui decât într-un loc în care, de secole, elita de toate genurile a unui mare popor a fost constant chemată şi păstrată. Orice francez care se distinge este destinat acestui lagăr de concentrare. PARISUL îl invocă, îl atrage, îl cere şi, uneori, îl consumă. PARISUL răspunde complexităţii esenţiale a

naţiunii franceze. Trebuia ca provinciile, populaţiile, obiceiurile şi graiurile atât de diferite să-şi construiască un centru organic al raporturilor lor, un agent şi un monument al înţelegerii lor mutuale. Într-adevăr, aceasta este marea, propria şi glorioasa funcţie a PARISULUI.

El este capul real al Franţei în care ea îşi adună mijloacele de percepţie şi de reacţie cele mai sensibile. Prin frumuseţea şi lumea lui, el dă Franţei un chip pe care, în anumite momente, străluceşte toată inteligenţa ţării. Când emoţii puternice zguduie poporul nostru, sângele urcă pe fruntea PARISULUI, iar sentimentul puternic al mândriei îl iluminează. Să gândeşti PARISUL? Cu cât te gândeşti mai mult la el, cu atât mai mult te simţi gândit de PARIS.

(1937)

Orient şi Occident

(Prefaţă la cartea unui chinez1)

Cărţile fermecătoare sunt rare; şi rare cărţile cu adevărat importante. Într-adevăr, nu se întâlneşte aproape niciodată o combinaţie a celor două valori. Şi totuşi improbabilul nu este imposibil; se poate întâmpla uneori ca o operă fermecătoare să fie semnul unei epoci a lumii.

Descopăr în această carte, sub culorile cele mai blânde şi mai graţioase, premizele marilor şi admirabilelor noutăţi. Ea mă face să mă gândesc la auroră, la fenomenul trandafiriu care, prin dulcile lui culori, insinuează şi anunţă imensul eveniment al apariţiei unei zile.

Ce poate fi mai nou şi mai apt pentru consecinţe profunde decât întreprinderea unei corespondenţe directe între spiritele Europei şi cele ale Extremei Asii şi chiar între inimi? Acest comerţ de sentimente şi de gânduri n-a fost practicat până astăzi. Printre noi, nu există nimeni care să creadă în el.

China a fost mult timp pentru noi o altă planetă. O populam cu un neam fantezist, căci nimic nu e mai firesc decât să-i reducem pe ceilalţi la bizareriile pe care le oferă ochilor noştri. Un cap purtând perucă pudrată sau un *joben* nu poate concepe capete cu părul împletit în cozi.

Acestui popor extravagant îi atribuim de-a valma înţelepciune şi nerozie, slăbiciune şi duritate, o inerţie şi o industrie uimitoare; ignoranţă, dar şi abilitate; naivitate, dar şi o subtilitate incomparabilă; sobrietate şi rafinamente miraculoase o infinitate de lucruri ridicole.

Considerăm China imensă şi neputincioasă, inventivă şi neschimbătoare, superstiţioasă şi atee, atroce şi filo

1. *Mama,* de Cheng Teheng.

sofică; patriarhală şi coruptă. Deconcertaţi de această idee dezordonată pe care o avem despre ea, nu ştim unde s-o plasăm, în sistemul civilizaţiei noastre pe care o raportăm, fără putinţă de împotrivire, la egipteni, la evrei, la greci şi romani; neputând nici s-o împingem în rândul ţărilor barbare pe care ea ni-l rezervă nouă, nici s-o ridicăm la înălţimea orgoliului nostru, o plasăm în altă sferă, în altă cronologie, în categoria celor care sunt, în acelaşi timp, reale şi neînţelese, coexistând doar în infinit.

Nimic, de exemplu, nu este mai greu de conceput decât limitarea voinţei spiritului şi moderaţia în folosirea puterii materiale. Cum să inventezi busola, se întreabă un european, fără să fii împins de curiozitate şi să continui observaţia până la ştiinţa magnetismului? Şi cum, inventând-o, să nu visezi să conduci o flotă în depărtări, care să descopere şi să stăpânească ţinuturile de dincolo de mări? Cei care descoperă praful de puşcă nu înaintează în chimie şi nu fac tunuri: ei îl risipesc în artificii şi inutile distracţii nocturne.

Busola, praful de puşcă, tiparul au schimbat înfăţişarea lumii. Chinezii, care le-au descoperit, nu şi-au dat seama că deţineau mijloacele de a tulbura liniştea pământului.

Iată ceea ce, pentru noi, constituie un scandal. Nouă, celor care posedăm în cel mai înalt grad simţul abuzului, neconcepând că s-ar putea să nu-l ai şi să nu extragi, din orice avantaj şi din orice ocazie, consecinţele cele mai riguroase şi mai excesive, nouă ne revine sarcina să dezvoltăm aceste invenţii până la ultimele lor efecte. Nu este în interesul nostru să facem universul mai mic pentru putinţa mişcării noastre fi s-a copleşim spiritul, nu atât prin infinitatea vagg a ceea ce nu ştie, cât prin numgrul mare de lucruri pe care le-ar putea şti şi nu le va fti niciodată?

Avem nevoie ca lucrurile să fie mereu mai intense, mai rapide, mai preţioase, mai concentrate, mai surprinzătoare. Noul, care este totuşi perisabil prin chiar esenţa lui, este pentru noi o calitate atât de eminentă că absenţa ei corupe totul, iar prezenţa ei le înlocuieşte

Paul Valéry pe toate celelalte. Amenințați de nulitate, de dispreț și plictis, ne constrângem să fim mereu mai *avansați* în arte, în moravuri, în politică și în idei și suntem educați pentru a nu gusta decât uimirea și efectul instantaneu al șocului. Cezar, considerând că nu s-a făcut nimic atâta timp cât mai e ceva de făcut, Napoleon scriind: „Nu trăiesc niciodată mai mult de doi ani" par să comunice o anume neliniște, o intoleranță cu privire la tot ceea ce există, caracterizând aproape întreaga rasă albă. Suntem împătimiți să nu facem nimic care să nu distrugă ceea ce a existat mai înainte, mijlocind astfel propria noastră risipire.

Trebuie să subliniem că această tendință, pe care am putea-o crede creatoare, nu este, în realitate, mai puțin automatică în procedeul ei decât tendința contrară. Se întâmplă adesea ca urmărirea sistematică a noului să fie forma unei acțiuni minime, o simplă *înlesnire.*

Între o societate a cărei accelerație a devenit o lege evidentă și o alta a cărei inerție este proprietatea ei cea mai sensibilă, relațiile nu pot să fie simetrice, iar reciprocitatea, care este condiția echilibrului, definind un veritabil regim al păcii, nu s-ar putea decât cu greu afirma.

Dar se întâmplă și lucruri mai rele. Din nefericire pentru genul uman, stă în firea lucrurilor ca rapoartele între popoare să înceapă întotdeauna prin contactul unor indivizi mai puțin dispuși să caute rădăcinile comune și să descopere, înainte de orice, corespondența sensibilităților.

Popoarele se ating mai întâi prin oamenii lor cei mai duri, mai avizi sau chiar prin cei mai hotărâți să-și impună doctrinele lor și să ofere fără să primească, ceea ce-i distinge de cei dintâi. Nici unii, nici ceilalți nu au ca scop egalitatea schimburilor, iar rolul lor nu constă absolut deloc în respectarea liniștii, libertății, credințelor sau bunurilor celorlalți. Energia, talentul, lumina, devotamentul lor sunt folosite pentru a crea sau a exploata inegalitatea. Ei se risipesc și, adesea, se sacrifică în întreprinderea de a face altora ceea ce n-ar

dori să li se facă lor. Or, este absolut necesar dispreţul pentru oameni, uneori fără conștiința acestui dispreț, alteori cu bună știință, pentru străduința de a-i reduce sau de a-i seduce. La început,

funcţionează dispreţul, nicio altă reciprocitate nefiind mai lesne şi mai prompt de stabilit.

Necunoaşterea, dispreţul reciproc şi chiar o *antipatie* esenţială, un fel de negaţie în partidă dublă, câteva gânduri ascunse, de violenţă şi viclenie, acestea au constituit până acum substanţa psihologică a raporturilor pe care le întreţineau unii cu alţii, *maimuţele* şi *dracii străini.*

Dar vine timpul când dracii străini sunt tulburaţi de imensele efecte ale virtuţilor lor active. Străinii demoni, ameţiţi de idei, corupţi de putere şi ştiinţă, aţâţând şi risipind la întâmplare energiile naturale amorţite, invocând mai multe forţe decât ştiu să conjure, instituind forme ale gândirii infinit mai complexe şi mai generale decât orice gândire, s-au complăcut, pe de altă parte, să scoată din stupoare şi torpoare popoarele primitive sau cele copleşite de vârstă.

În această stare de lucruri, izbucneşte un război de o furie şi de o întindere neobişnuite, se creează o stare de panică universală, tulburând adâncurile speţei umane. Oameni de toate culorile, cu toate obiceiurile şi cultura lor, au fost chemaţi la acest fel de Judecată înaintea Judecăţii de Apoi. Toate ideile şi părerile pe care se întemeia stabilitatea politicii anterioare au fost supuse unor formidabile încercări. Căci războiul este şocul evenimentului împotriva stagnării; fizicul, uzând de toată puterea lui, ţine psihicul treaz: un război lung şi general tulbură în fiecare cap ideea pe care acesta şi-a făcut-o despre lume şi despre viitor.

Părea nu este decât un sistem de convenţii, un echilibru de simboluri, un edificiu esenţialmente fiduciar. Ameninţarea ţine loc de act; hârtia ţine loc de aur; aurul înlocuieşte totul. Creditul, probabilităţile, deprinderile, amintirile, vorbele devin atunci elemente imediate ale jocului politic, căci orice politică este speculaţie, operaţie mai mult sau mai puţin reală pentru valori fictive. *Orice politică se reduce la scontul şi*

Paul Valéry reportul de putere. Războiul lichidează aceste *poziţii,* cere prezenţa şi descătuşarea forţelor adevărate, încearcă inimile, deschide seifurile, opune fapta ideii, rezultatele faimei, accidentalul previziunilor, moartea frazelor. El tinde să facă dependentă soarta ulterioară a lucrurilor de realitatea brutală a clipei.

Ultimul război a fost deci bogat în revelaţii. S-au văzut cele mai

mândre şi mai bogate naţiuni de pe glob reduse la un fel de cerşetorie, apelând la cei mai slabi să le ajute, solicitând braţele, pâinea şi sprijinul de orice natură, incapabile să susţină singure partida în care chiar puterea lor le-a angajat. Mulţi ochi s-au deschis, multe reflecţii şi comparaţii s-au impus.

Dar nu la noi s-au desfăşurat urmările cele mai importante ale acestor mari evenimente. Nu popoarele care au fost direct amestecate sau opuse în conflict sunt astăzi cele mai tulburate şi transformate. Efectele războiului s-au întins dincolo de Europa şi este absolut sigur că vom vedea revenind de la antipozi consecinţele cutremurului care s-a comunicat masei enorme a Orientului. *Maimuţele* descoperă, în sfârşit, inconvenientele unei pasivităţi prea încăpăţânate şi prelungite. Principiul lor a fost mult timp acela că orice schimbare este nefastă, în timp ce *dracii străini* urmau maxima contrară. După ce aceşti moştenitori ai dialecticii greceşti, ai înţelepciunii romane şi ai doctrinei evanghelice au trezit din somn singurul popor din lume care se obişnuise, de nu ştiu câte secole, cu guvernarea literaţilor rafinaţi, nu se ştie ce se va întâmpla, ce perturbaţii generale se vor produce, ce transformări interne va suporta Europa, nici spre ce nouă formulă de echilibru va gravita lumea în era viitoare.

Dar privind omeneşte aceste probleme omeneşti, mă mărginesc să fac câteva consideraţii cu privire la apropierea inevitabilă a acestor popoare atât de diferite. Iată faţă în faţă oameni care nu s-au privit niciodată decât ca nişte străini absoluţi; şi chiar erau, căci nu aveau nevoie unul de altul. Noi nu suntem, la nevoie, decât nişte *animale curioase* unele faţă de altele şi, dacă suntem constrânşi să admitem existenţa anu

mitor virtuţi sau a unei superiorităţi într-un domeniu, nu facem nimic altceva decât să recunoaştem într-un animal o vigoare, o agilitate sau o abilitate pe care nu o avem.

Şi aceasta pentru că nu ne cunoşteam şi nu ne cunoaştem încă decât prin acte comerciale, războinice, de politică temporală sau spirituală, relaţii cărora le sunt necesare noţiunea de adversar şi de dispreţ faţă de adversar.

Acest gen de raporturi este obligatoriu superficial. Acestea nu numai că se acordă cu o perfectă ignoranţă a intimităţii fiinţelor ci, mai

mult, chiar o impun: ar fi foarte greu şi chiar imposibil să înşelăm, să vexăm sau să suprimăm pe cineva a cărui viaţă profundă ne este cunoscută şi a cărui sensibilitate este măsurabilă prin sensibilitatea noastră.

Dar totul împinge popoarele globului la o stare de dependenţă reciprocă atât de strânsă şi la comunicaţii atât de rapide că nu vor mai putea, în câtva timp, să se ignore îndeajuns pentru ca relaţiile lor să rămână la nişte simple manevre interesate. Se va face loc şi altor acte decât celor de exploatare, de infiltrare, coerciţie şi concurenţă.

De foarte mult timp, arta Extremului Orient se impune atenţiei noastre prin incomparabile obiecte. Occidentul, care îşi face o mândrie din a înţelege şi a asimila totul substanţei sale devoratoare, aşază pe primul loc în colecţiile sale un mare număr de minuni venite de acolo, de departe, *perfas et nefas.*

Poate este locul să remarcăm că grecii, atât de abili în stabilirea proporţiilor şi în compunerea formelor, par să fi neglijat rafinamentul materiei. Ei s-au mulţumit cu ceea ce au găsit în apropierea lor şi n-au căutat ceva mai delicat, ceva care să oprească simţurile şi să amâne introducerea ideilor. Dar datorăm Imperiului Cerului rafinata invenţie a mătăsii, porţelanului, emailurilor, hârtiei şi a multor altor lucruri care ne-au devenit familiare, atât de fericit s-au adaptat gusturilor civilizaţiei universale.

Dar nu-i mare lucru să admiri şi să foloseşti talentele unei rase străine, dacă nu încetezi să-i despre

*Paul Valery*ţuieşti sentimentele şi sufletul, pentru a te limita la a-i mângâia cu privirea vasele, lacurile, operele de fildeş, de bronz şi jad pe care le-a produs. Există ceva mai preţios ale cărui capodopere nu constituie decât demonstraţii, divertismente şi relicve: viaţa.

Domnul-Cheng, a cărui carte mi-am permis s-o prezint şi s-o recomand publicului, îşi propune să ne facă să iubim ceea ce am ignorat atât de mult timp, dispreţuind şi batjocorind cu atâta naivă siguranţă.

Acest om de litere, fiu de oameni de litere, descendent al unei antice familii care-l socoteşte printre strămoşii ei, pe venerabilul şi ilustrul Laozi, a venit la noi să se instruiască în ştiinţele naturii. Opera şi-a scris-o în franceză.

Nu pretinde nimic altceva decât să ne facă să pătrundem în

adâncimea vie a acestei prăpăstii de oameni fără număr, despre care n-am ştiut până astăzi decât ceea ce ne-au spus observatorii prea asemănători nouă.

Ambiţia autorului nostru este unică. El vrea să ne atingă inima. Şi nu se mulţumeşte să lumineze China pe dinafară, ci a intenţionat să ne stârnească interesul pentru intimitatea ei, unde plasează o lumină blândă prin care putem întrevedea, datorită transparenţei, organismul unei familii de chinezi arătându-ne moravurile, virtuţile, măririle şi căderile, structura intimă, infinita forţă de dezvoltare.

Şi a făcut-o într-un fel original, delicat şi abil: şi-a ales propria-i mamă drept personaj principal. Această doamnă cu inimă largă este un personaj fermecător. Fie că povesteşte dureroasa întâmplare a supliciului **picioarelor** ei sau evenimentele vieţii din casă, fie că povesteşte copiilor ei basme fermecătoare la fel de pure şi mistice ca anumite fabule ale anticilor, fie că ne relatează impresia ei despre evenimentele politice, războiul boiul cu Japonia sau revolta boxerilor, e cu adevărat o încântare s-o asculţi.

A pune o mamă iubitoare, plină de tandreţe şi amabilitate să-şi interpreteze rasa în faţa genului uman este o idee atât de surprinzătoare şi de adevărată încât îţi este imposibil să nu te laşi sedus şi chiar cutremurat.

Să spun gândul până la capăt? Dacă autorul ne-ar fi cunoscut mai bine i-ar mai fi dat oare prin cap să invoce numele şi fiinţa mamei lui, s-ar mai fi gândit oare să ne convertească la iubirea universală prin mijlocirea tandreţii materne? Nu-mi imaginez deloc un occidental adresându-se popoarelor Chinei prin mijlocirea unui sentiment dintre cele mai înălţătoare. Putem să medităm la aceste lucruri. Întreaga carte, de altfel, te duce cu gândul la Europa, la moravurile, credinţele, legile şi, mai ales, la politica ei… Aici, ca şi acolo, fiecare clipă suferă de trecut şi de viitor. Este clar că tradiţia şi progresul sunt cei doi mari duşmani ai genului uman.

Nu-mi plac fantomele ideilor, gândirea numai de perspectivă, termenii al căror sens scapă privirii spiritului. Sunt nerăbdător cu lucrurile vagi. E un fel de rău, o iritare specială care se îndreaptă în cele din urmă împotriva vieţii, căci viaţa n-ar fi posibilă fără aproximaţii. Extrema varietate accidentală a circumstanţelor desfide orice exactitate; neprevăzutul evenimentelor, legea cea mai constantă şi mai sigură a lumii, este alcătuit dintr-un anume *joc* al organizării noastre care permite existenţei vii să reziste în mijlocul întâmplărilor şi existenţei gânditoare să se dezică şi să se contrazică.

Dar umoarea mea destul de riguroasă se destinde şi se lasă sedusă de diverse cuvinte, aşa imprecise şi inepuizabile cum sunt, care mă vrăjesc, dându-mi iluzia unei bogăţii şi a unei profunzimi atât de preţioase că nu-i pot refuza încântarea. Le retrag orice importanţă, le scutesc de orice întrebuinţare într-o reflecţie coerentă şi le reiau numai în clipele mele de indolenţă.

Cuvântul NATURA, de exemplu, mă îmbată, deşi nu ştiu ce înseamnă. Să îndrăznesc să mărturisesc că termenul FILOSOFIE îmi pare magic dacă-l aud ca un ignorant şi cu gândul departe de şcoli? îi găsesc în sine un anume farmec: farmecul unei persoane frumoase, calme, schimbând iubirea în înţelepciune sau chiar înţelepciunea în iubire.

Dar, între toate aceste teme ale limbajului, ale căror rezonanţă nesigură şi valoare de pur miracol le păstrez pentru mine, cuvântul Orient este pentru mine o comoară.

Fac aici o remarcă foarte importantă. Pentru ca acest cuvânt să producă în spiritul cuiva deplinul lui efect, trebuie, mai întâi, *să nu te fi aflat niciodată* în ţinutul atât de imprecis pe care-l desemnează.

1. Acest eseu a apărut în revista *Verve* (nr. 3, vara 1938).

Să nu-l cunoşti din imagini, povestiri, lecturi şi câteva obiecte, decât într-un fel cât mai puţin erudit, mai inexact şi chiar confuz. Aşa se poate constitui adevărata materie a visului. Avem nevoie de un amestec de spaţiu şi timp, de pseudoadevăruri şi de falsuri, de infime detalii şi de vederi izbitor de vaste.

Acesta este ORIENTUL spiritului.

Acest cuvânt ORIENT nu poate, la modul raţional, să semnifice decât *orizontul locului.* Dar, din vremurile în care cosmografia era mai umană, pământul era cum se vede, iar soarele, în fiecare zi, răsărea, într-adevăr, din mare, oamenii ţinuturilor noastre plasau în direcţia

răsăritului acestui zeu, atât de vizibil şi generator de viziune, tot ceea ce concepeau mai minunat, mai ciudat, mai original. Mirajul este un fenomen optic care arată mai multe lucruri decât am putea percepe cu ochii măriţi de poftă. Dar, în privinţa Orientului, nu e nicio minune: imaginaţia, departe de a se osteni să inventeze ceea ce ar dori ea s-o înflăcăreze, dimpotrivă, e gata să se micşoreze, renunţând să mai susţină tot ceea ce memoria imediată, cea mai neglijată, îi propune să reprezinte. Cine se orientează spre ORIENT se simte incapabil să distingă, în strălucirea numelor şi a imaginilor, o înfăţişare clară şi vin gând determinat.

E de ajuns să trasăm pe sferă un poligon curbiliniu, mărginind gradele 20 şi 55 longitudine est şi gradele 40 şi 20 latitudine nord. Această operaţie ne conturează un frumos. ORIENT. Ştiu că dezvoltarea afacerilor acestor timpuri au definit un ORIENT mult mai vast, cu trei nivele: unul Apropiat, unul Mijlociu şi unul Extrem. Dar de ce să ne oprim la Japonia? Există o doză de absurd în expresia *Extremul Orient.* Relativul nu are extremitate. Mă voi mărgini deci la poligonul meu sferic şi-i voi admira minunatele proprietăţi.

Toate ştiinţele, aproape toată arta lumii, cele mai delicate voluptăţi, cele mai abstracte cunoştinţe sunt un fel de producţie naturală a acestui canton de pe

 glob, ca via şi grâul, trandafirul şi iasomia, ca terebintul şi arbuştii care distilează guma, smirna şi tămâia. Aici înfloresc credinţele cele mai bine organizate, filosofiile cele mai raţionale. Idolatria a creat monştrii de magnificenţă şi frumuseţe; rigoarea, capodoperele de o durabilă puritate. Un mare număr de oraşe apar şi înfloresc aici, de la Ninive la Veneţia şi de la Atena la Ispahan…

Acest ORIENT AL SPIRITULUI oferă gândirii vrăjite cea mai fermecătoare dezordine şi cel mai bogat amestec de nume, lucruri imaginabile, evenimente şi timpuri fabuloase sau aproape adevărate; doctrine, opere sau acte, personaje şi popoare… îmi creez o stare, între vis şi veghe, unde nici logica, nici cronologia nu se împotrivesc atracţiilor şi propriilor combinaţii ale elementelor memoriei noastre, care se adună atunci numai pentru plăcerea momentului, şi efectul imediat, baroc, bizar, fermecător producându-se, aceste elemente se

disociază imediat, dispar înainte chiar ca obiecţia, senzaţia de absurd sau arbitrar să se fi creat.

Cavaleria **lui** Genghis-Han calcă în picioare fatalul teritoriu al paradisului. Cei doi arbori funeşti ai acestei grădini ne fac să visăm la toţi arborii siniştri şi faimoşi cum a fost cel care l-a prins de păr pe Avesalom, fugar şi rebel; sau cel de care s-a spânzurat cel mai cunoscut între toţi trădătorii Istoriei. Iar arborii transformaţi în plante par să fie Lotusul egiptenilor şi papirusul, frate cu pana de gâscă, amândoi detestabili complici ai uşurinţei de a scrie…

Fauna ORIENTULUI meu nu este mai puţin bogată decât Flora, cu admirabilele ei specii, dintre care unele se reduc la un exemplar unic în splendorile vârstelor nedesluşite. Iată ibisul, linxul, pisica, crocodilul râzător; calul pur şi şoimul de Arabia, ogarul care se ia la întrecere cu ţestoasa, pe care nici Ahile n-o poate învinge.

Ce mulţime de animale primejdioase, savante sau însărcinate cu misiuni importante… Simorgul, pătrunzătorul licorn, favorabili, şi unul şi altul, artelor decorative; peştele babilonian a cărui fiere vindeca „ochiul

mort al bătrânului Tobie”, cum spune Victor Hugo; enorma balenă care poartă în burta ei pasageri înfricoşaţi pe care nu-i distinge, Iona profetul şi Sindbad Marinarul; marsuinul lui Arion şi bufniţa lui Pallas, fără să mai vorbim de Şarpele care discută şi sugerează, de cel care se încolăceşte în jurul pithiilor, de Sfinxul întrebător, de Taurul care îşi impune iubirea, de pasărea Rok, de Vulturul Olimpului, de Corbul care-i alimentează pe Profeţi, şi de Lăcustele cu care se hrănesc, diverşii Dragoni supraveghind Andromedele, provocând moartea lui Hippolyte, fiind apoi exterminaţi de Perseu, Bellerophon, sfântul Gheorghe. Eram cât pe ce să uit de teribilii lei ai Asiriei şi de acela din Nemeea; de caracatiţele din Creta, de Hydra şi de sordidele animale zburătoare de pe lacul Stymphale… Ar fi trebuit oare, în această vârstă de fier şi foc, să nu mai pomenesc, pe de o parte, de porcii plini de demoni a căror imundă turmă a fost trimisă la înec, iar, pe de altă parte, de porumbiţa de culoarea aurorei, purtând în cioc ramura de măslin, zburând din Arcă şi răspândind pe pământ împăcarea, speranţa unor zile luminoase, a unui trai tihnit în calmul universal şi în bunătatea generalizată?

Numărul acestor animale, ciudate sau nu, sporeşte prin

întrebuinţarea lor, căci poezia, artele plastice, filologia, exegeza, arheologia, ştiinţa religiilor şi chiar istoria naturală, paleontologia şi zoologia vorbesc despre ele, fiecare după metoda sa.

Eu nu le-am evocat decât pentru a scoate în evidenţa, într-un punct anume, prin amestecul unei menajerii mentale improvizate, incredibila bogăţie a vieţii în poUgonul ORIENT. Am spus bine: *a vieţii* cu toate că multe din animalele pomenite mai sus aparţin mitului. Dar dacă Fabula nu e Viaţa, generarea Fabulei este un act al Vieţii, demonstrându-i din plin puterea. Ea dovedeşte că, în mijlocul naturii celei mai fecunde, omul nu se poate stăpâni să nu adauge propria lui creaţie la mulţimea creaţiilor date: el ia aripile vulturului şi trupul leului; adaptează la trupul femeii o coadă de ***t***

82

Paul Valéry peşte; face măgarii şi reptilele vorbitoare; combină cu atâta pricepere maşinile, armele, organele de percepţie sau de apărare pe care el le observă la fiinţe, încât s-ar putea contura şi defini o artă de a compune bestiare fabuloase, de a construi centauri, heruvimi, grifoni şi ţapul cerb, aşa cum le vedem, de-a lungul secolelor, prin toate colţurile ORIENTULUI nostru.

Dar, prin intermediul acestei bogate divagaţii creatoare, printre atâtea varietăţi aberante, apărură două familii privilegiate: logica şi luciditatea producţiilor lor le particularizează. Mă gândesc la arta greacă şi la cea arabă. Cea din urmă duce până la excesul delirului strălucitor construcţia figurilor prin operaţii cumulate ale căror principii le-au primit de la şcoala elenă a geometriei. Imaginaţia deductivă cea mai dezlănţuită, combinând miraculos rigoarea matematică cu aceea a preceptelor Islamului, care interzice pe plan religios căutarea asemănării fiinţelor în ordinea plastică, inventează *Arabescul. Îmi* place această interdicţie. Ea elimină din artă idolatria, perspectiva înşelătoare, anecdota, credulitatea, simularea naturii şi a vieţii – tot ceea ce nu este *pur,* tot ceea ce nu este act generator, dezvoltând resurse intrinsece, descoperindu-şi propriile limite, ţintind să construiască un sistem de forme dedus numai din reala necesitate şi libertate a funcţiilor pe care le *pune la treabă*. În muzică, *armonia imitativă* nu este considerată un artificiu secundar şi grosier? A imita, a descrie, a reprezenta omul sau alte lucruri *nu înseamnă a imita natura în operaţiile sale: înseamnă a-i imita producţiile, ceea ce e cu totul altceva.* Dacă vrem să facem ceva asemenea cu cel care produce

(*Natura: producătoare)* trebuie, dimpotrivă, să exploatăm întregul domeniu al sensibilităţii şi al activităţii noastre, să urmăm combinaţiile elementelor acestora, ale căror obiecte şi fiinţe date nu sunt decât excepţii, cazuri foarte particulare care se opun ansamblului a tot ceea ce am putea vedea şi concepe.

Artistul Arabescului, aşezat în faţa peretelui gol sau a nudităţii panoului, somat să creeze, împiedicat să apeleze la amintirea lucrurilor, acoperă acest spaţiu

liber, acest deşert, cu o vegetaţie formală care nu seamănă cu nimic, implantată prin câteva puncte şi supusă câtorva numere; fecundându-se ea însăşi prin acte de intersecţie şi proiecţie, putând să prolifereze şi să se diferenţieze la nesfârşit, să se adauge ei înseşi. Artistul nostru este singura sursă. Nu poate conta pe nicio imagine preexistentă în spiritul altora. Nu se poate gândi *să recheme* ceva; îi revine misiunea, dimpotrivă, SĂ CHEME CEVA… îl invidiez…

Economia de război a spiritului

Tot ceea ce a făcut omul şi l-a făcut pe om a avut drept scop primordial şi principală condiţie ideea şi actul de a-şi constitui rezerve. Rezerve pentru zilele lui de răgaz. Răgazul visat, gândit, inventat, care sporeşte lumina, combină observaţiile, din ele rezultând multe consecinţe care au transformat condiţia umană şi raporturile noastre cu lucrurile, exterioare sau nu.

Grăunţe înmagazinate, peşte sau carne, uscate sau afumate – rezerve materiale, producătoare de timp liber – diminuează accidentalul subzistenţei, dezvoltând simţul previziunii. Ele au permis să se formeze şi să se tezaurizeze rezervele de cunoştinţe din care trăim astăzi. Ne trebuie din ce în ce mai mult pentru a trăi. Ce este omul modern? Acesta este omul ale cărui mijloace de existenţă depind foarte strâns de conservarea, regenerarea şi reînnoirea unei cantităţi incredibile şi mereu crescânde de ştiinţă.

Dar, în materie de ştiinţă, nu este totul să se acumuleze material de fixare sau de operare, nici chiar să se întreţină personalul care să-l cheltuiască sau să-l folosească: acesta nu-l creează. Ştiinţa nu se conservă deplin decât în prezenţa unor condiţii viabile ale creşterii sale. Ea piere în absenţa indivizilor capabili s-o sporească, s-o transforme şi chiar s-o conteste şi să ruineze în mod legitim părţi din

ea care păreau foarte bine stabilite. Ea trebuie să crească sau să piară şi nu poate creşte decât într-un spirit liber, într-un spirit destul de puternic pentru a-i crea mai întâi constrângerile. Sub ameninţarea degenerării în practici din ce în ce mai oarbe şi mai puţin inteligibile, ea nu poate fi despărţită de acel gen de patimă care plasează spiritul mai sus decât toate şi de acea libertate generală a spiritului care cere, la rândul ei, libertatea persoanei.

Criza spiritului şi alte eseuri

85

Să privim acum în jurul nostru şi lângă noi-Suntem în război. Un război modern cere o dispunere prealabilă a tuturor resurselor unui popor destinate lui şi constă în disiparea concurentă a tuturor rezervelor materiale ale naţiunilor duşmane. Din acest punct de vedere, evoluţia unui conflict poate fi reprezentată prin succesiunea echilibrelor unei balanţe ale cărei greutăţi se modifică, raportate la mersul unui orologiu. Mai sunt şi alţi factori; dar, presupunându-i egali de ambele părţi, este clar că această comparaţie ne este foarte avantajoasă şi că această fericită inegalitate nu poate decât să se accentueze.

Revin la obiectivul meu care este cercetarea rezervelor intelectuale, pe de o parte şi de alta a liniei de foc.

În privinţa duşmanilor, ştim (şi cu noi, lumea întreagă) că toată politica lor spirituală s-a redus sau s-a îndârjit, de zece ani încoace, să reprime dezvoltarea inteligenţei, să deprecieze valorile cercetărilor pure, să ia măsuri, adesea atroce, împotriva celor care se consacră acestora, să favorizeze, până şi la catedre şi în laboratoare, pe adoratorii idolului în detrimentul creatorilor independenţi de bogăţie spirituală, să impună artelor, ca şi ştiinţelor, scopurile utilitare pe care le urmăreşte o putere întemeiată pe lozinci şi teroare. Universităţile, odinioară marea şi adevărata lor glorie, au fost lipsite de cei mai buni profesori ai lor, supuse controlului partidului, care a luat locul poliţiei; studenţii au fost transformaţi în sateliţi ai regimului sau în muncitori înregimentaţi; în sfârşit, doctrina de stat este acolo clar şi brutal îndreptată împotriva integrităţii şi demnităţii gândirii care nu trebuie să facă altceva decât s-o slujească.

Acest tablou este incontestabil; Germania a văzut distrugându-se în câţiva ani, prin propriul ei guvern, aproape tot „potenţialul" de creaţie şi regenerare intelectuală. Unii, beţi de voinţa

de putere şi de orgoliu; ceilalţi, înjosiţi prin supunerea colectivă sau dominaţi şi cenzuraţi de frică. Acestea sunt suferinţele pe care le îndură poporul.

86

Paul Valéry

Dar grupul nostru occidental nu poate suporta nici suprimarea individului gânditor, nici substituirea lui printr-un automat, nici supunerea iraţională şi nelimitată la un scop precis şi necesar care-l cere. Credem că fiecare metodă de stat îşi creează oamenii pe care-i merită şi noi nu dorim tipul de om pe care sistemul prusac l-a impus Germaniei şi pe care se străduieşte să-l impună Europei. Faţă de o jumătate a Europei, teribil de sărăcită în ceea ce priveşte cultura, total lipsită de resurse în materie de hrană spirituală, îndelung privată de liberul exerciţiu al filosofiei, de ştiinţa pură, de literatură şi artă desprinse de orice fel de interesre şi chiar de activitatea religioasă fără oprelişti, imaginaţi-vă ce ar putea reprezenta Europa de Vest, Franţa şi Anglia, intim unite în hotărârea lor de a asigura independenţa spiritului, independenţa pentru care au luptat cu atâta înverşunare. Ele ştiu bine, şi una şi cealaltă, că orice valoare a umanităţii – tot ceea ce a făcut omul şi l-a făcut pe om – nu poate subzista, adică nu poate creşte decât în prezenţa unor condiţii vitale şi universale pe care le poate reuni numai un spirit liber.

(1939)

Funcţia şi misterul Academiei

Îmi veţi permite să filosofez pe seama Academiei noastre?

Am împlinit trei sute de ani: e o vârstă suficientă pentru a ne îngădui să ne întoarcem puţin asupra noastră înşine; să cântărim ce a fost, să cercetăm ce este, să visăm ce va fi, ce ar putea să fie sau ar trebui să fie. O Companie înţeleaptă are dreptul, asemenea unei persoane, să-şi revadă viaţa, să-şi cerceteze amintirile, să-şi facă un examen al conştiinţei şi să încerce să facă mai prezente sieşi esenţa, valoarea, virtuţile – poate chiar slăbiciunile sale –, să-şi imagineze, în sfârşit, de ce trebuie să se teamă şi să se tulbure voinţa ei de a trăi…

Dar imediat ce spiritul se fixează asupra ilustrei noastre Companii, vrând să se ocupe de ea, se simte cuprins de o senzaţie de mister.

Există multe academii în lume. Bătrâne, tinere, obscure sau

faimoase, oficiale sau libere, le găsim pretutindeni şi de toate felurile, cu tot ceea ce le trebuie – arhive, birouri, secretari generali pe viaţă, premii şi coroane de decernat – pentru a constitui o adunare închisă, recrutându-se singură şi schimbând înăuntrul ei vorbe sau discursuri conforme obiectului său. Foarte aproape de Academia noastră, sub acelaşi acoperiş, purtând aceleaşi podoabe şi chiar aceleaşi arme, patru mari companii compun, alături de noi, corpul Institutului.

Dar, vecine sau nu, fiecare din aceste Academii îşi are definiţia ei precisă şi se osteneşte să urmărească într-un domeniu al ştiinţei sporirea unui anumit gen de cunoaşteri sau favorizarea cutărei sau cutărei producţii a spiritului.

Numai Academia Franceză, cu toate că este dotată cu o cartă prin care îi revine datoria de a observa şi de

88

Paul Valéry a nota stările succesive ale Limbii, cu toate că a acceptat să judece şi recompenseze operele literare supuse aprecierilor ei, precum şi actele virtuoase care i se cer, nu se reduce, în opinia universală, la o societate care compune un dicţionar şi onorează în fiecare an meritele pe care le distinge.

Noi suntem ceea ce credem că suntem şi ceea ce se crede că suntem şi nimeni (nici măcar noi) nu ne poate defini precis. Singularitatea Academiei constă în faptul că nu poate fi definită. Să nu fi fost aşa, gloria ei n-ar fi ceea ce ştim cu toţii că este. – ceva despre care îţi poţi face o idee clară îşi pierde forţa prestigiului şi rezonanţa lui în spirit.

Ar fi de ajuns un roi de filologi sau lexicografi, la care să se adauge câţiva scriitori, pentru a ţine la zi tabelul cuvintelor vii dintr-o anumită epocă.

Ar fi de ajuns un comitet de critici şi filantropi care să repartizeze cât mai echitabil toate premiile de care dispunem.

Aceste funcţii pe care le exercităm nu epuizează în niciun fel semnificaţia pe care fiecare, chiar fără duioşie, o dă acestor cuvinte: *Academia Franceză.* Ele produc o impresie care nu se poate descompune în termeni exacţi; şi această caracteristică negativă devine mereu mai sensibilă şi mai evidentă pe măsură ce dezvoltarea organizării lumii şi a societăţii devine din ce în ce mai imperioasă, pe măsură ce toate lucrurile umane sunt din ce în ce mai supuse unor formule precise şi pe măsură ce totul tinde la asamblarea activităţilor

vieţii ca pe nişte piese ale unui mecanism. Trăim într-un timp de o excesivă şi bizară rigoare în care se văd, de exemplu, jurişti sau sociologi nerăbdători să descopere sau să creeze o „definiţie" valabilă a „intelectualilor", care să permită stabilirea unui statut legal şi administrativ clar nefericiţilor gânditori!

Există deci un anume mister al Academiei care-i este, fără îndoială, esenţial; şi acest fel de transcendenţă sporeşte şi se manifestă suficient prin marea libertate a opţiunilor. Nu numai că putem alege între

persoane, dar nici măcar nu suntem obligaţi să re-crutăm noii membri dintr-o categorie determinată de cercetări sau de ocupaţii de un anumit fel. Nicio specialitate nu ni se impune. Nicăieri, imponderabilul nu este atât de puternic ca în alegerile noastre. Motivele preferinţelor noastre scapă adesea lumii întregi şi uneori chiar nouă înşine. Dar dacă ni se reproşează că sunt impenetrabile căile noastre, găsim în aceste cuvinte gustul complimentului.

Farmecul Companiei constă în faptul că nu este o simplă colecţie de oameni de litere şi în acela, cum am mai spus de altfel, că nu se restrânge la nicio disciplină specifică. Cei asemenea nu devin mai buni unii prin alţii, mai degrabă mai răi. Oamenii de aceeaşi meserie se închistează fiecare în felul lui de a proceda şi de a fi altfel decât confraţii lui şi e firesc ca opţiunile lor diverse în lucrările lor concurenţiale să le interzică să se înţeleagă între ei. Ei renunţă deliberat şi destul de repede să mai schimbe între ei alte vorbe decât cele care nu adâncesc contrastele.

Dar relaţiile între personaje incomparabile – ale unui filosof cu un războinic, ale unui poet cu un prelat, ale unui istoric cu un romancier sau un dramaturg, ale unui diplomat cu un lingvist – nu stârnesc orgoliile şi se dezvoltă pe toată întinderea creată de două curiozităţi care se întâlnesc la răspântia a doua universuri. Aici diferenţele sunt cele care îi apropie.

Se poate culege la noi, în câteva vorbe, fructul experienţelor unei vieţi de om eminent într-un domeniu de cercetare sau de acţiune ignorat, neglijat sau abia atins până atunci. Nu cunosc nimic mai preţios şi, uneori, nimic mai plin de farmec, decât aceste schimburi. Dicţionarul le provoacă uneori, dar nu păstrează nicio urmă.

Nu voi face greşeala să uit că noi posedăm acei savanţi iluştri care ne sunt necesari pentru a introduce într-o societate cu adevărat bine „alcătuită" o picătură de rigoare precum şi importanta „actkme de prezenţă" a celor mai profunde cunoştinţe.

90

Paul Valéry

Cu toate că vârsta medie a membrilor Academiei se îndepărtează destul de sensibil de aceea a adolescenţei, îndrăznesc să spun că acest amestec foarte plăcut de spirite atât de divers formate *îi face să pară tineri.*

Nimic mai uşor de stabilit decât această propoziţie care, la început, pare una dintre cele mai îndrăzneţe.

Tinereţea despre care vorbesc este chiar aceea care se manifestă prin libertatea spiritului şi prompta claritate a judecăţilor. Tinerii, în reuniunile lor, nesimţindu-se constrânşi de grija carierei şi a familiei, de menajarea intereselor sau a avansării, de urmărirea imperioasă a unui viitor imediat, pot da frâu liber sentimentelor asupra oricărui lucru şi pot să judece fără rezerve. Mai mult: nu sunt încă atât de avansaţi în studiile lor speciale ca să nu se poată interesa şi acomoda cu orice fel de idee. Ceea ce ei puteau *la început,* fiind încă destul de liberi, noi putem *după,* pentru a fi în sfârşit eliberaţi. Este adevărat că libertatea noastră de spirit şi curiozitatea noastră sunt plătite prin truda unei vieţi, în timp ce ale lor sunt efectul unei gândiri abia trezite privind în toate direcţiile înainte de a se scufunda în detaliul unui obiect; dar, prin această independenţă şi diversitatea de atenţii, se creează o anumită asemănare între cei tineri şi noi, care nu mai suntem aşa. Am vrut să notez această observaţie pentru că nu sunt singurul care am sesizat-o.

Uneori, un confrate de-al meu se apleacă spre mine, în timpul şedinţelor, şi-mi şopteşte: *Suntem în clasă.*

Am spus că Academia îşi are misterul ei şi ne vom strădui să-i demonstrăm existenţa. Iată aspectul politic sau, mai degrabă, constituţional. Vom descoperi din nou aici ciudata dificultate de a defini Compania despre care am vorbit mai sus.

Datorăm statului instituţia noastră şi anumite subsidii; o clădire şi câteva onoruri reglementare foarte măsurate. Şeful ei este Protectorul nostru. Numele aleşilor îi sunt supuse şi tot lui îi aparţine în mod *suveran* aprobarea sau dezaprobarea alegerii noastre.

Criza spiritului şi alte eseuri
91

Dar între el şi noi nu se interpune niciun fel de autoritate. Dacă diverse probleme materiale cer sau pot cere intervenţia Ministerului, adică a Parlamentului şi uneori a Consiliului de stat, independenţa lucrărilor, a discursurilor, a desemnărilor noastre este absolută în raport cu politica. Ea n-a fost dispreţuită decât în timpul Revoluţiei şi de acel guvern al Restauraţiei care, în 1816, a alungat şi a înlocuit un număr de academicieni. Dar această violenţă nu s-a mai repetat. Totuşi, Academia a fost, sub diverse regimuri, care s-au succedat de atunci, considerată potrivnică. Într-un sens sau într-altul, ea s-a opus puterii stabilite şi a primit întotdeauna pe oamenii cei mai distinşi ai opoziţiei momentului, iar discursurile şedinţelor sale solemne au fost presărate cu înţepături, aluzii sau mustrări la adresa guvernanţilor. Oricât de moderate şi, fără îndoială, zadarnice au fost aceste demonstraţii de blam şi indispoziţie, trebuie să recunoaştem că Academia este singurul corp de stat care, de la abolirea Parlamentelor de odinioară, şi-a încercat puterile în această direcţie.

Toată lumea ştie bine că ea exercită o atracţie destul de puternică asupra oricărui om politic ajuns în vârful carierei sale. Ei văd în ea, şi nu fără motiv, suprema onoare care se poate aştepta de la un vot; şi simţul adânc al lucrurilor umane pe care l-au dobândit, expunându-se de atâtea ori surprizelor scrutinelor, capriciilor adunărilor şi accidentelor vieţii publice, îi face să dorească intrarea în rândul aleşilor o dată pentru totdeauna, a celor care pot spune ce vor. Ceea ce nu înseamnă că suntem fericiţi chiar de toate: avem şi noi micile noastre pericole. Academia este uneori destul de brutal tratată, asaltată din dreapta sau din stânga, în termeni uneori fără măsură. Se uită, pe de o parte, că ea este ultima instituţie a monarhiei franceze care rezistă. Dreptul de a consacra sau nu un nemuritor este (împreună cu dreptul de graţiere) tot ceea ce a mai rămas din puterea absolută în mâinile şefului statului. Iar pe de altă parte, cele mai ilustre dintre spiritele libere pe care Franţa le-a dat au aparţinut Companiei.

92

Paul Valéry
Criza spiritului şi alte eseuri
93

Dar politica nu poate trăi din dreptate şi, dacă ar sta s-o

cântărească, partidele ar pieri într-o clipă.

Trebuie să mărturisesc acum că nu totul este fals în ceea ce se spune despre noi cu destulă lejeritate (şi care nu este întotdeauna nici măgulitor, nici curtenitor şi nici, de altfel, neobişnuit); ni se va spune că avem spirit cât **patru,** noi fiind patruzeci; suntem acuzaţi că am fi potrivnici noutăţilor, ostili operelor îndrăzneţe, în zadar ni se opune un mare număr de oameni de un imens talent, care n-au făcut parte dintre ai noştri sau au trebuit să se retragă. La aceste diverse critici se adaugă ironizarea anumitor aspecte de un ridicol suportabil, însă inevitabile printre care vârsta, costumele, săbiile, discursurile şi chiar curtoazia pe care o practicăm între noi. Ar lipsi ceva gloriei noastre, aşa cum ne-ar lipsi Molière, dacă am fi scutiţi de aceste săgeţi uşoare cărora li s-a găsit întotdeauna răspuns. Cei care le reiau şi le relansează nu-şi dau seama că fac parte din aceeaşi tradiţie ca şi noi. Cei care râd de noi ne sunt necesari. De unde rezultă că tricentenarul Academiei le aparţine şi lor şi că ar fi bine să-l sărbătorească alături de noi. N-ar fi plăcut – şi chiar drept, la urma urmei – ca în proiectele viitoarelor noastre sărbători să facem loc unei comemorări a secularelor şi aproape venerabilelor critici şi glume ale căror victime paşnice suntem de trei sute de ani?

Dar, vorbind acum serios, mi s-ar părea nobil şi demn de noi să aducem, cu această ocazie solemnă, un omagiu public marilor oameni care n-au obţinut sau nu şi-au dorit un fotoliu academic.

Fireşte, toate n. ceste absenţe celebre nu sunt din vina noastră şi cred că sunt foarte puţine de care să fim absolut responsabili. Moartea i întrerupt" cariere despre care cred că, dacă ar **mai** fi durat, şi ar fi **găsit** la noi recompensa. Trebuie să mai spunem că orgoliul care intimidează îi opreşte pe unii în **pragul** instituţiei noastre. Ei cred că este umilitor să bată la porţile noastre şi se tem că **nu** li se vor deschide atât de repede pe cât ar trebui faţă dt **meritele** lor. Se tem să nu-şi înduplece mândria supunând sufragiilor **noastre** ideea pe care o

au despre ei înşişi şi n-ar ceda, fără îndoială, decât la insistenţele întregii Companii care i-ar aduce de acasă cu mare pompă până sub Cupolă. Nu-i blamez. Ce am deveni dacă nu ne-am crede nepreţuiţi?

Dar luând în consideraţie numai lipsurile foarte regretabile de care Academia poate fi acuzată şi care nu se datorează deloc unor

efecte de circumstanţă, independente de voinţa ei, observ că acest fel de nedreptate nu face decât să adauge o ultimă trăsătură acelui caracter greu de definit pe care l-am descoperit şi l-am atribuit Companiei. Nimic nu asigură pe cineva, nici renumele, nici situaţia, nici presiunea opiniei publice, că va obţine un loc în ea. Nu se pot enunţa condiţii precise şi nu există titluri invincibile, nici calităţi, chiar strălucite, care ar putea scuti pe cineva de riscuri sau de a se expune incertitudinii sentimentelor şi fluctuaţiilor umorilor noastre.

Mi-ar plăcea să visez puţin la viitor.

Nu e vorba de a ne juca de-a oracolele: aş dori numai să formulăm o urare.

Am vorbit despre „misterul" nostru. Am încercat să demonstrez că acest mister există, el ne distinge, aureolând Academia cu acel vag şi inexprimabil care se amestecă întotdeauna cu ideea pe care o avem despre ea. Un lucru nu are valoare decât în măsura în care nu poate fi prins într-o expresie. Trebuie ca tot ceea ce se spune despre el să nu epuizeze noţiunea.

Gândindu-mă la misterul nostru, ajung să mă întreb dacă acest arcan ciudat n-ar trebui interpretat ca o prevestire, o mărturie sau o prefigurare a unui destin viitor? Să nu uităm că totul *este mai posibil* în vremea noastră în care imprevizibilul, incredibilul şi neverosimilul domină: lăsaţi-mă să visez!

Pe măsură ce dezordinea universală care pare a fi marea operă a lumii moderne, dezordine la fel de sensibilă şi la fel de activă în idei ca şi în moravuri, se accentuează, se propagă şi-şi înmulţeşte pericolele, promisiunile, puterea ei de a contrazice, acumulând ispite, noutăţi, destrucţii şi construcţii, spiritele, chiar cele mai

Paul Valéry ferme, se simt dezorientate şi antrenate, prin marea cantitate de evenimente, prin excesul descoperirilor, în năvala schimbărilor care rezultă de aici. Acestea nu văd în jurul lor decât zădărnicie, nelinişte, abuz de energie, slăbiciune a gândurilor, bruşte variaţii de judecată… Instabilitatea se impune ca un regim normal al epocii, în toate ordinele.

Dar, din acest motiv, continuitatea, durata, temperamentul, seninătatea devin, în acest univers în furibundă schimbare, cele mai preţioase valori.

O naţiune trebuie să ştie să le apere: e vorba despre salvarea

sufletului ei. Dar cum să sustragi aceste esenţe preţioase confuziei generalizate, violenţei actelor, mişcărilor incoerente şi imprevizibile ale unei lumi bete de forţele dezlănţuite?

Aşa cum literele şi artele. au fost reduse, preţ de câteva secole, la lucrări al căror secret a fost cu pioşenie păstrat şi ferit, tot aşa ne putem imagina cum s-a păstrat, în mijlocul unei noi barbarii, cultul anumitor bunuri extrem de ameninţate.

Misterul despre care am vorbit nu ţine oare de natura acelor vagi aşteptări cărora, odată cu trecerea timpului, li s-a redat semnificaţia şi obiectul lor? Să nu se fi născut el oare dintr-un obscur sentiment al necesităţii mereu crescânde a unui *Consiliu* perfect liber şi dezinteresat, în interiorul căruia să se formeze continuu o opinie de calitate rafinată, privind chestiunile de cel mai înalt interes care se pun în faţa unei naţiuni? Sunt sigur, de exemplu, că moravurile, formele, adevărata valoare a oamenilor şi a ideilor, educaţia generală, toate lucrurile la care merită să reflectezi şi care sunt acum lăsate în voia improvizaţiei, a întâmplării, a minimului efort, ar fi aici util gândite, iar starea şi acţiunea lor ar fi prezente în spirite.

Nimic asemănător nu există astăzi. Puterea politică, mereu şi obligatoriu înlănţuită de absurd şi imediat, fiind angajată într-o luptă perpetuă pentru existenţă, nu poate trăi decât din sacrificiul intelectului. E în firea lucrurilor; a guverna înseamnă a merge din expedient în expedient…

Criza spiritului şi alte eseuri

95

Nimeni nu se află deasupra partidelor şi a evenimentelor – care nu sunt decât spuma lucrurilor – nimeni nu este insensibil la vocile cotidiene, la efectele dramatice instantanee ale vieţii publice, la urile, temerile şi complezenţele private – nimeni nu mai are astăzi o autoritate constantă pentru a judeca, sfătui, prevedea şi, de altfel, nimeni nu pretinde s-o facă.

Tot ceea ce vedem face să se nască, prin contrast, ideea unei rezistenţe la confuzie, la grabă, la versatilitate, la uşurinţă, la pasiuni reale sau simulate. Ne gândim la o insulă în care s-ar putea păstra cu grijă ceea ce are mai bun cultura umană. Lipsit de putere efectivă, numai prin existenţa lui şi prin ceea ce pătrunde în public din sentimentele şi părerile acestor oameni aflaţi în plenitudinea libertăţii spiritului, acest centru de observaţie, de reflecţie combinată şi de

previziune ar exercita o acţiune greu de definit, dar constantă, ca un fel de conştiinţă eminentă veghind asupra cetăţii.

Nu depinde decât de noi să ridicăm cu discreţie Academia Franceză la această magistratură ideală.

(1935)

Libertatea spiritului

Este un semn al timpului, şi nu un semn prea bun, faptul că e necesar astăzi, şi nu numai necesar, ci chiar urgent, ca spiritele să se intereseze de soarta Spiritului, adică de propria lor soartă.

Această necesitate apare la oamenii de o anumită vârstă (o anumită vârstă este, din nefericire, o vârstă prea sigură) care au cunoscut o cu totul altă epocă, au trăit o cu totul altă viaţă, au întâmpinat, au suportat, au observat răul şi binele existenţei într-un alt mediu, într-o lume foarte diferită.

Ei au admirat lucruri care astăzi nu mai sunt admirate aproape deloc, au văzut adevăruri pe atunci vii şi care acum sunt pe moarte; au speculat, pe scurt, asupra unor valori a căror scădere sau prăbuşire este la fel de limpede, de evidentă şi de ruinătoare pentru speranţa şi credinţele lor, ca scăderea şi prăbuşirea titlurilor şi a monedei pe care le-au considerat, odată cu toată lumea, drept valori nepieritoare.

Ei au asistat la ruina încrederii în spirit, încredere care era fundamentul şi, într-un anumit fel, postulatul vieţii lor.

Au avut încredere în spirit, dar care spirit şi ce înţelegeau prin acest cuvânt?…

Acest cuvânt este primordial, pentru că evocă sursa şi valoarea tuturor celorlalte. Dar oamenii despre care vorbesc îi acordau o semnificaţie particulară: ei înţelegeau poate, prin spirit, acea activitate personală, dar universală, activitate interioară, activitate exterioară care dă vieţii, chiar forţelor vieţii, lumii şi reacţiilor pe care le aprinde în noi lumea, un sens şi o funcţie, o aplicaţie şi o desfăşurare de efort sau o desfăşurare de acţiune, altele decât cele care sunt adaptate funcţionării normale a vieţii obişnuite, conservării individului.

Pentru a face lumină în această problemă, trebuie să înţelegem prin cuvântul „spirit" posibilitatea, nevoia şi energia de a separa şi dezvolta gândirea şi actele care nu sunt necesare funcţionării

organismului nostru sau care nu tind spre o mai bună economie a acestei funcţionări.

Căci fiinţa noastră vie, ca toate fiinţele vii, impune stăpânirea unei puteri, *puterea de transformare* aplicată **lucrurilor** care ne înconjoară, în măsura în care ni le reprezentăm.

Această putere de transformare se cheltuieşte în rezolvarea problemelor vitale impuse de organismul nostru şi pe care noi le impunem mediului nostru.

Noi suntem, înainte de toate, o structură în transformare, mai mult sau mai puţin complexă (urmând specia animală) şi, de vreme ce tot ceea ce trăieşte este obligat să cheltuiască şi să primească viaţă, există un schimb de modificări între fiinţa vie şi mediul său.

Totuşi, această necesitate vitală, odată satisfăcută, o specie cum este a noastră, specie *pozitiv* ciudată, crede că e de datoria ei să creeze alte nevoi şi alte sarcini decât acelea de a conserva viaţa: alte schimburi o preocupă, alte transformări o solicită.

Oricare ar fi originea şi cauza acestei curioase deviaţii, speţa umană s-a angajat într-o imensă aventură… Aventură al cărei scop îl ignoră, al cărei sfârşit nu-l cunoaşte şi ale cărei dimensiuni nu le sesizează.

Ea s-a angajat într-o aventură, iar ceea ce numesc eu *spirit* i-a pus la dispoziţie direcţia instantanee, macazul, ţelul, îndemnul, impulsul, după cum i-a furnizat pretextele şi toate iluziile care-i sunt trebuitoare pentru a acţiona. Aceste pretexte şi iluzii au variat în timp. Perspectiva aventurii intelectuale este schimbătoare…

Iată deci, cu aproximaţie, ce am înţeles prin primele cuvinte pe care le-am spus.

Mai vreau să zăbovesc puţin la această chestiune pentru a demonstra mai clar cum această putere umană se distinge – nu în totalitate – de puterea animală care se dedică în întregime conservării vieţii şi este specializată în împlinirea ciclului obişnuit al funcţiilor psihologice.

98

Paul Valéry

Criza spiritului şi alte eseuri

99

Ea se distinge, dar îi seamănă şi este strâns înrudită cu ea. Această similitudine este un fapt important care ni se dezvăluie la o

cercetare atentă, un fapt fecund în consecinţe.

Remarca este foarte simplă: nu trebuie să uităm că, orice am face, oricare ar fi obiectul acţiunii noastre, oricare ar fi sistemul de impresii pe care le primim din lumea înconjurătoare, organismul însărcinat cu această misiune, aparatul de relaţii întrebuinţat cu cele două funcţii pe care le-am indicat, utilă şi inutilă, indispensabilă şi arbitrară, sunt aceleaşi.

Aceleaşi simţuri, aceiaşi muşchi, aceleaşi membre, mai mult, aceleaşi tipuri de semne, aceleaşi instrumente de schimb, aceleaşi limbaje, aceleaşi moduri logice par –, ticipă la actele indispensabile vieţii, tot aşa cum figurează şi în actele gratuite, convenţionale şi inutile.

Pe scurt, omul nu are două instrumente; nu are decât unul singur care-i slujeşte, fie că este vorba de conservarea vieţii, a ritmului fiziologic, fie că se risipeşte în iluziile şi truda *marii noastre aventuri.*

Mi s-a întâmplat adesea, cercetând o problemă foarte specială, să compar acţiunile noastre, să spun că aceleaşi organe, aceiaşi muşchi, aceiaşi nervi sunt folosiţi şi pentru mers şi pentru dans, exact cum facultatea limbajului ne slujeşte pentru a exprima nevoile şi ideile noastre, dar aceleaşi cuvinte şi aceleaşi forme se pot combina, creând poezia. Acelaşi mecanism, în ambele cazuri, este folosit în două scopuri total diferite.

Este deci firesc, când vorbim de afacerile spirituale (numind *spiritual* tot ceea ce este ştiinţă, artă, filosofie etc.) şi de afacerile de ordin practic, să existe între ele un paralelism remarcabil, să putem observa acest paralelism şi uneori să tragem învăţăminte.

Anumite chestiuni mai complicate se pot simplifica şi se poate pune în evidenţă similitudinea existentă, plecând de la organele de acţiune şi relaţie, între activitatea pe care o putem numi *superioară şi* activitatea pe care o putem numi practică sau *pragmatică…*

Şi de o parte şi de cealaltă, pentru că se folosesc aceleaşi organe, există analogii de funcţionare, o corespondenţă de faze şi de condiţii dinamice; toate acestea au o origine profundă, o origine substanţială pentru că organismul însuşi o cere.

Am amintit mai sus cât de afectaţi sunt oamenii de vârsta mea de epoca actuală care s-a substituit, atât de prompt şi de brutal, epocii pe care au cunoscut-o şi am pronunţat cu această ocazie cuvântul *valoare.*

Am amintit, mi se pare, de scăderea şi prăbuşirea valorilor vieţii noastre, care se întâmplă chiar sub ochii noştri; şi prin acest cuvânt „valoare" apropiam în aceeaşi expresie, sub acelaşi semn, valorile de ordin material şi valorile de ordin spiritual. Am spus „valoare" şi chiar despre ea vreau să vorbesc; aceasta este problema asupra căreia aş vrea să atrag atenţia.

Ne aflăm astăzi în prezenţa unei veritabile şi gigantice transmutări de valori (ca să întrebuinţăm excelenta expresie a lui Nietzsche) şi, intitulând această conferinţă „Libertatea spiritului", am făcut aluzie la una din valorile esenţiale care pare să îndure acum soarta valorilor materiale.

Am spus *„valoare"* şi susţin că există o valoare numită „spirit", cum există o valoare *petrol, grâu* sau *aur.*

Am spus *valoare* pentru că există aprecieri, judecăţi de importanţă şi discuţii cu privire la preţul pe care suntem dispuşi să-l plătim pentru această valoare: *spiritul.*

Se pot face plasamente cu această valoare, o putem *urmări,* cum spun oamenii de Bursă; i se pot studia fluctuaţiile la un ştiu ce cotă care este opinia generală a lumii despre ea.

În această cotă, înscrisă în toate paginile jurnalelor, se poate vedea cum intră în concurenţă cu alte valori.

Căci există valori concurente. Acestea sunt, de exemplu: *puterea politică,* nefiind întotdeauna de acord cu valoarea-spirit, valoarea *securitate socială* şi valoarea *organizare de stat.*

Toate aceste valori care urcă şi coboară constituie marea piaţă a afacerilor umane. Printre ele, nefericita valoare *spirit* nu încetează să scadă.

Cercetarea valorii *spirit* permite, asemenea tuturor valorilor, împărţirea oamenilor după încrederea pe care i-o acordă.

Există oameni care au mizat totul pe ea, toate speranţele, economiile vieţii lor, inima şi credinţa.

Sunt alţii care nu-i acordă o importanţă prea mare. Pentru ei, ea constituie un plasament de un interes mediocru, fluctuaţiile ei îi *afectează* foarte puţin.

Şi sunt unii care se sinchisesc prea puţin de ea, nu şi-au investit banii vieţii lor în această afacere.

Şi, în sfârşit, mai sunt şi din aceia care se străduiesc s-o coboare cât mai mult.

Vedeţi cum am împrumutat limbajul Bursei. Poate părea ciudat acest limbaj adaptat la lucrurile spirituale; dar cred că n-aş fi putut găsi unul mai bun şi poate că nici nu există altul pentru a exprima relaţiile de acest gen, căci economia spirituală, ca şi economia materială, se reduce, dacă ne gândim bine, la un simplu conflict de *evaluări.*

Am fost deci adesea frapat de analogiile care apar, fără să le solicităm în niciun fel, între viaţa spiritului cu manifestările sale şi viaţa economică cu manifestările ei.

Imediat ce am perceput această similitudine, ne este aproape imposibil să n-o urmărim până la capăt.

Şi într-o afacere şi în cealaltă, şi în viaţa economică şi în cea spirituală, vom găsi înainte de toate aceleaşi noţiuni de *producţie* şi *consum.*

Producătorul, în viaţa spirituală, este un scriitor, un artist, un filosof, un savant; consumatorul este un cititor, un ascultător, un spectator.

Veţi găsi aceeaşi noţiune de valoare, folosită în ambele domenii, la fel de esenţială ca şi noţiunea de schimb, de ofertă şi cerere.

Totul este simplu, totul se explică uşor; sunt termeni care au un sens atât pe piaţa internă (unde fiecare spirit se ceartă, negociază, cade la învoială cu spiritul celorlalţi), cât şi în universul intereselor materiale.

De altfel, se poate, din ambele puncte de vedere, lua în considerare munca şi capitalul; o *civilizaţie este un capital* a cărui creştere se poate \ secolelor, asemenea <f

JUD & l EANĂ GOGA” 101

de-a lungul

tf pânm ii1) – 1

sorbi profiturile componente.

Acest paralelism” pare frapant la o analiză atentă; analogia este cât se poate de firească; şi îndrăznesc să văd aici chiar o veritabilă identitate a cărei raţiune este următoarea: mai întâi, v-am spus, este acelaşi tip organic care intervine sub numele de producţie şi recepţie – producţie şi recepţie legate inseparabil de schimburi; dar, mai mult, tot ceea ce este social este tot ceea ce rezultă din relaţiile între marele număr de indivizi, tot ceea ce se petrece în vastul sistem al fiinţelor vii şi gânditoare (mai mult sau mai puţin gânditoare), în care fiecare se

simte în acelaşi timp solidar cu ceilalţi şi opus lor – unic în sine, invizibil şi aproape inexistent în raport cu numărul.

Aceasta este problema. Ea se verifică atât în ordinea practică, cât şi în ordinea spirituală. Pe de o parte, individul, pe de altă parte, cantitatea indistinctă şi lu'. crurile; în consecinţă, forma generală a acestor raporturi nu poate fi foarte diferită, fie că este vorba de producţie, de schimburi sau de consum pentru spirit, fie producţie, schimburi sau consum de produse în viaţa materială.

Cum ar putea fi altfel?... Ne întâlnim mereu cu aceeaşi problemă; este întotdeauna vorba despre *individ* şi *cantitatea indistinctă de indivizi* care se află în relaţii directe sau indirecte; mai ales indirecte, pentru că, în majoritatea cazurilor, suportăm indirect presiunea exterioară în materie economică şi, deopotrivă, în materie spirituală şi, reciproc, tot indirect ne exercităm acţiunea noastră exterioară asupra unei cantităţi nedeterminate de ascultători sau de spectatori.

Iată deci cum se stabileşte o relaţie dublă. Din moment ce trebuie să existe un schimb, pe de o parte, în timp ce, pe de altă parte, există o diversitate de nevoi, o diversitate de oameni, din moment ce ciudăţenia indivizilor, gesturilor lor incomunicabile, îndeletnicirile, meseriile, talentele şi ideologiile lor personale se înfruntă pe piaţă, fie că e vorba de doctrine sau idei.

720375

102

Paul Valéry de materii prime sau obiecte manufacturiere, concurenţa în care intră aceste valori individuale constituie un echilibru mobil, echilibru care determină, pentru o clipă, *valorile* din chiar clipa aceea.

După cum o marfă are o anumită valoare astăzi, timp de câteva ore, fiind supusă unor fluctuaţii bruşte sau unor variaţii foarte lente, dar continue, acelaşi lucru se întâmplă cu valorile în materie de gust, doctrine, stil, ideal etc.

Numai că economia spiritului prezintă fenomene mult mai dificil de definit, căci ele nu sunt măsurabile în general şi nici nu pot fi constatate prin organe sau instituţii specializate în acest scop.

Pentru că am abordat individul în contrast cu semenii săi, putem reaminti un dicton antic: gusturile şi culorile nu se dispută; dar, de fapt, se întâmplă exact invers: nu facem decât asta.

Ne petrecem timpul disputând gusturi şi culori. O facem la

Bursă, în nenumărate jurii, în Academii, şi nici nu poate fi altfel; totul este târguiala, în toate cazurile în care individul, colectivul, singularul şi pluralul se înfruntă, încercând fie să se extindă, fie să se reducă la tăcere.

Aici, analogia pe care o urmărim este atât de frapantă încât atinge identitatea. Astfel, când vorbesc despre spirit, vreau să desemnez un aspect şi o proprietate a vieţii colective; aspect, proprietate, la fel de reale ca şi bogăţia materială, la fel de precare, uneori, ca şi aceasta.

Vreau să cercetez acum o producţie, o evaluare, o economie care poate fi prosperă sau nu, stabilă, mai mult sau mai puţin, asemenea celeilalte, care se dezvoltă sau e periclitată, avându-şi propriile-i forţe universale, instituţiile, legile şi misterele ei.

Să nu credeţi că mă amuz operând o simplă comparaţie, mai mult sau mai priţin poetică, şi că de la ideea economiei materiale voi trece, prin câteva artificii retorice, la economia spirituală sau intelectuală.

În realitate, se întâmplă exact invers, dacă ne gândim bine. *Spiritul este cel care începe* şi nici nu poate fi altfel.

Criza spiritului şi alte eseuri

103

Comerţul spiritelor este obligatoriu, primul comerţ al lumii, primul, cel care a început, obligatoriu iniţial, căci, înainte de a face troc cu lucrurile, s-a făcut troc cu semnele şi a trebuit, în consecinţă, să se instituie semnele.

Nu există piaţă şi nici schimburi fără limbaj; primul instrument al oricărui trafic este limbajul şi am putea repeta aici (dându-i un sens voit alterat) faimoasa sintagmă. *„La începuţii fost Cuvântul". A* fost necesar ca Verbul să preceadă actul traficului.

Dar verbul nu este altceva decât unul din numele precise pe care l-am dat *spiritului* Spiritul şi verbul sunt aproape sinonime în multe întrebuinţări. Termenul care se traduce prin *verbân* Vulgata este „logos", însemnând şi *calcul, raţionament, cuvânt, discurs, cunoaştere* şi, în acelaşi timp, *expresie.*

În consecinţă, afirmând că *verbul* coincide cu spiritul, nu produc o erezie nici chiar în ordinea lingvistică.

De altfel, dacă ne gândim bine, devine foarte clar că în orice comerţ întâi se discută, se desemnează obiectul care urmează să fie

schimbat şi de care e nevoie; trebuie deci ceva sensibil, dar având şi putere inteligibilă; şi acest ceva este ceea ce am numit la modul general *verb.*

Comerţul spiritelor precedă deci comerţul lucrurilor. Voi arăta că cel dintâi îl însoţeşte pe al doilea şi chiar foarte de aproape.

Şi nu numai că logic se impune să fie aşa, dar totul se poate dovedi şi istoric. Demonstraţia o veţi găsi în acel fapt remarcabil că regiunile de pe glob care au avut un comerţ al lucrurilor cel mai dezvoltat, activ şi vechi, sunt cele în care producţia valorilor de spirit, producţia de idei, producţia de opere de spirit şi de artă au fost precoce, fecunde şi diverse.

Observ, între altele, că în aceste regiuni ceea ce numim *libertatea spiritului* a fost cel mai generos acordată şi adaug aici că nici nu putea fi altfel.

De îndată ce relaţiile devin mai frecvente, mai active şi extrem de numeroase între oameni, este imposibil să se menţină mari diferenţe între ei, nu de caste sau de statut, căci acestea pot subzista, ci de înţelegere.

Conversaţia, chiar între superior şi inferior, capătă o familiaritate şi o uşurinţă cum nu se întâlnesc în regiunile în care legăturile sunt mai puţin frecvente; se ştie, de exemplu, că în antichitate, şi mai ales la Roma, sclavul şi stăpânul său practicau raporturi extrem de familiare, în ciuda durităţii, a disciplinei şi a atrocităţilor pe care respectivul stăpân le putea legal exercita asupra sclavului.

Spuneam deci că libertatea spiritului şi spiritul însuşi erau mai dezvoltate în regiunile în care se practica şi comerţul. În orice epocă, fără excepţie, orice producţie intensă de artă, de idei, de valori spirituale se manifestă în aşezările importante din punctul de vedere al activităţii economice. Bazinul Mediteranei oferă, sub acest raport, exemplul cel mai frapant şi mai demonstrativ.

Bazinul acesta este, într-adevăr, un loc privilegiat, predestinat, providenţial marcat, pentru ca pe malurile lui şi între ele să înflorească un comerţ dintre cele mai active.

Situat în cea mai temperată regiune a globului, el oferă facilităţi deosebite navigaţiei; scaldă trei părţi ale lumii foarte diferite şi atrage,

în consecinţă, spre el, un mare număr de rase foarte diverse el le pune în contact, în concurenţă, în acord sau în conflict şi le aprinde dorinţa schimburilor de orice natură. Bazinul, care are remarcabila proprietate că dintr-un punct în oricare altul al conturului său se poate ajunge fie pe uscat, urmând litoralul, fie traversând marea, a fost timp de secole teatrul amestecurilor şi al contrastelor; familii foarte diferite ale speţei umane şi-au îmbogăţit, prin contact, experienţele lor din toate domeniile.

Aici se întâlnesc pofta de schimb, concurenţa vie, concurenţa negoţului, concurenţa forţelor, concurenţa influenţelor, concurenţa religiilor, concurenţa propagandelor, concurenţa simultană a produselor materiale şi spirituale, fără distincţie.

Aceeaşi navă, aceeaşi nacelă aduceau mărfuri şi zei, idei şi procedee.

Criza spiritului şi alte eseuri

105

Câte lucruri nu s-au dezvoltat pe malurile Mediteranei prin contagiune sau prin iradiere. Aşa s-a constituit comoara căreia cultura noastră îi datorează aproape totul, cel puţin la origine; pot să spun că Mediterana a fost o veritabilă *maşină de fabricat civilizaţie.*

Dar, creându-se afaceri, s-a consolidat şi *libertatea spiritului.*

Vom găsi deci pe malurile Mediteranei, strâns asociate, *spiritul, cultura* şi *comerţul.*

Dar să luăm un exemplu mai puţin banal decât cel pe care vi l-am oferit. Să urmăm cursul Rinului, de la Basel până la mare, şi să urmărim societatea care s-a dezvoltat pe malurile acestei mari căi fluviale, din primele secole ale erei noastre până la Războiul de Treizeci de Ani. Pe malurile lui, s-a clădit un sistem de cetăţi, asemănătoare între ele, care a jucat, asemenea Mediteranei, un rol de conducător şi de colector. Fie că e vorba de Strasbourg, de Köln sau de alte oraşe până la mare, aceste aglomerări se constituie în condiţii analoge, prezentând o similitudine remarcabilă în spirit, în instituţii, funcţii şi activitate materială şi intelectuală.

Acestea sunt oraşele în care prosperitatea se instalează foarte devreme; oraşe de comercianţi şi bancheri; sistemul, lărgindu-se spre mare, se leagă de cetăţile industriale din Flandra, spre vest; şi de porţile Hansei spre nord-est.

Aici, bogăţia materială, bogăţia spirituală sau intelectuală,

libertatea sub forma ei municipală se stabilesc, se consolidează şi se fortifică din secol în secol. Ele deţin puterea financiară şi reprezintă poziţiile strategice ale spiritului. Industria lor cere tehnicieni, băncile lor cer calculatori şi diplomaţi în afaceri, oameni special destinaţi schimbului, într-o epocă în care* mijloacele de schimb şi de circulaţie erau destul de puţin practice; dar tot aici se manifestă o vitalitate artistică, curiozitatea erudită, o producte de pictură, de muzică, de literatură – pe scurt, o creaţie şi o circulaţie de valori perfect paralele cu activitatea economică a acestor centre.

106

Paul Valâry

Aici se inventează tiparul; de aici se răspândeşte în toată lumea; pe malul fluviului, ca un element al comerţului născut de fluviu, se dezvoltă industria Cărţii şi se răspândeşte, atingând întregul spaţiu al lumii civilizate.

V-am spus că oraşele prezintă remarcabile similitudini în spirit, în obiceiuri şi în organizarea interioară, reuşind să obţină sau să-şi cumpere un fel de autonomie.

Aici se întâlnesc bogăţia şi amatorul; cunoscătorul nu lipseşte. Spiritul, format din artişti, scriitori sau editori poate să subziste, găsind aici terenul cel mai favorabil.

Este un loc ales al culturii, cerând libertate şi resurse.

Astfel, acest ansamblu de cetăţi creează de-a lungul fluviului o fâşie de teritoriu întins până la mare şi opus regiunilor interioare ale estului şi vestului, regiuni agricole care rămân vreme îndelungată de tip feudal.

Se înţelege de la sine că expozeul meu e foarte sumar şi că ar trebui, pentru a preciza chestiunea pe care abia am schiţat-o aici, să consult multe cărţi, să reconstruiesc toată compoziţia de epocă şi de locuri. Dar ceea ce am spus va fi suficient pentru a-mi justifica opinia asupra paralelismului dezvoltării intelectuale cu dezvoltarea comercială, bancafă, industrială a regiunilor mediteraneene şi renane.

Ceea ce se numeşte evul mediu s-a transformat în lume modernă prin acţiunea schimburilor – care sporeşte înflăcărarea spiritului. Şi nu pentru că acest ev mediu ar fi fost o epocă întunecată cum s-a spus. El îşi are martorii lui de piatră. Dar aceste lucrări, aceste construcţii de catedrale, incomparabile monumente ridicate de arhitecţi, mai ales francezi, sunt pentru noi veritabile enigme dacă ne

interesăm de condiţiile în care au fost concepute şi executate.

Într-adevăr, nu avem niciun document care să ne informeze asupra adevăratei culturi a acestor *maeştri ai operei* cărora le era necesară o ştiinţă foarte dezvoltată pentru a construi monumente de o asemenea

amploare şi îndrăzneală. Nu ne-au lăsat tratate de geometrie, de mecanică, de arhitectură, de rezistenţă a materialelor, de perspectivă, nici planuri, nici schiţe, nimic care să aducă puţină lumină cu privire la ştiinţa lor.

Un lucru, totuşi, ne este cunoscut: aceşti arhitecţi erau nomazi. Construiau, mergând din oraş în oraş. Se pare că transmiteau procedeele teoretice şi tehnicile de construcţie de la persoană la persoană. Lucrătorii şi şefii lor, contramaiştrii, se formau în societăţi de *meseriaşi* care-şi transmiteau procedeele de tăiere şi asamblare a pietrei, de structură sau de lăcătuşerie. Dar niciun document scris despre aceste tehnici nu ne-a parvenit. Celebrul carnet al lui Villard de Honnecourt este un document cu totul insuficient.

Aceşti călători-constructori, transportând metode şi reţete de artă, erau deci şi instrumente de schimb – deşi primitivi, individualişti şi grijulii cu secretele şi dibăcia lor. Ei păstrau secret ceea ce o epocă de intensă cultură tinde să răspândească pe cât posibil, poate chiar să risipească fără măsură.

Mănăstirile erau şi ele locuri propice desfăşurării vieţii intelectuale. În umbra schiturilor s-a născut studiul antichităţii. Aici s-au păstrat, s-au cercetat şi cultivat literatura, limbile şi civilizaţiile antice, timp de câteva triste secole…

Viaţa spiritului este, în tot Occidentul, îngrozitor de săracă între secolul al V-lea şi secolul al XI-lea. Chiar în epoca primelor cruciade, ea nu se compară cu ceea ce se poate vedea în Bizanţ şi Islam, de la Bagdad la Grenada, în ordinea artelor, ştiinţelor şi moravurilor. Saladin era, prin gusturi şi prin cultură, superior lui Richard Inimă de Leu.

Această privire asupra evului mediu timpuriu nu s-ar putea întoarce şi asupra timpului nostru? Cultura, variaţiile de cultură, valoarea lucrurilor de spirit, cântărirea producţiilor sale, locul acordat importanţei lor în ierarhia nevoilor omului, ştim că toate acestea sunt legate, pe de o parte, de uşurinţa şi mulţimea schimb

 burilor de orice fel; pe de altă parte, ni se înfăţişează ciudat de precare. Tot ceea ce se întâmplă astăzi trebuie să se raporteze la aceste două chestiuni. Să privim în noi şi în jurul nostru. Ceea ce constatăm am rezumat în primele rânduri ale acestui studiu.

Susţineam că a invita spiritele să se ocupe de Spirit şi de destinul său este un semn al timpului, un simptom. Mi-ar fi venit oare această idee dacă un întreg ansamblu de impresii n-ar fi fost destul de semnificativ şi de puternic pentru a se reflecta în mine şi pentru ca reflexia să devină act? Actul, care constă în exprimarea acestei reflecţii în faţa dumneavoastră, l-aş fi săvârşit dacă n-aş fi presimţit că impresiile mele erau împărtăşite de mulţi oameni, dacă senzaţia de diminuare, de ameninţare a spiritului, senzaţia unui crepuscul al celor mai pure divinităţi nu se impunea din ce în ce mai puternic tuturor celor care simt ceva în ordinea valorilor superioare despre care vorbim?

Cultură, civilizaţii sunt termeni destul de vagi cu care ne putem amuza diferenţiindu-i, opunându-i, sau conjugându-i. Nu mă voi opri asupra lor. Pentru mine, v-am mai spus, este vorba de un capital care se formează, se foloseşte, se conservă, creşte sau se află în primejdie, ca toate capitalurile imaginabile – dintre care cel mai cunoscut este, fără îndoială, *corpul nostru…*

Din ce este compus acest capital *Cultură sau Civilizaţie*?

Este constituit mai întâi din *lucruri,* din obiecte materiale – cărţi, tablouri, instrumente etc, cu o durată probabilă, cu fragilitatea şi precaritatea tuturor lucrurilor. Dar acest material nu este suficient. Nu mai mult decât un lingou de aur, un hectar de pământ fertil sau o maşină; acestea nu sunt capitaluri în absenţa omului *care are nevoie de ele şi ştie să le folosească.* Notaţi aceste două condiţii. Pentru ca materialul culturii să fie un capital, se impune, deci, existenţa oamenilor care să aibă nevoie de el şi să-l folosească – adică a oamenilor cu sete de cunoaştere, stăpânind puterea transformărilor interioare, ambiţioşi să-şi dezvolte sen

sibilitatea, a oamenilor care să ştie, pe de altă parte, cum să dobândească şi să exerseze ceea ce trebuie din obiceiuri, disciplină intelectuală, convenţii şi practică pentru a utiliza arsenalul de

documente şi instrumente acumulate de secole.

Susţin că acest capital al culturii noastre este în pericol. Sub multiple aspecte, în diferite feluri, violent, insidios, atacat de mulţi, risipit, neglijat, înjosit de noi toţi. Progresele acestei dezagregări sunt evidente.

Am dat exemple în multe rânduri. Am demonstrat, pe cât mi-a stat în putinţă, până la ce nivel toată viaţa modernă constituie, sub aparenţe adesea strălucitoare şi seducătoare, o veritabilă maladie a culturii, întrucât această bogăţie pe care o acumulează ca pe o bogăţie naturală, capitalul format prin structuri progresive în spirite, ea le supune agitaţiei generale a lumii, propagate, dezvoltate prin exagerarea tuturor mijloacelor de comunicaţie. În acest punct al activităţii, schimburile prea rapide se transformă în *febră,* viaţa devine devoratoarea vieţii.

Cutremure continue, noutăţi, ştiri; instabilitatea esenţială, devenită o adevărată nevoie, nervozitatea generalizată prin toate mijloacele pe care le-a creat însuşi spiritul. Se poate spune că toată această formă ardentă şi superficială de existenţă a lumii civilizate este o sinucidere.

Cum să concepem viitorul culturii când vârsta ei permite comparaţia între ceea ce a fost odinioară şi ceea ce a devenit? Iată un fapt simplu pe care-l propun meditaţiei dumneavoastră, aşa cum s-a impus meditaţiei mele.

Am asistat la dispariţia progresivă a fiinţelor extrem de preţioase pentru creşterea regulată a capitalului nostru ideal, la fel de preţioase ca înşişi creatorii. I-am văzut dispărând, rând pe rând, pe acei cunoscători, pe acei amatori inestimabili care, dacă nu creau ei înşişi opere, creau adevărata lor valoare; ei erau judecătorii pasionaţi, dar incoruptibili, pentru care s-au împotriva cărora era atât de plăcut să lucrezi. Ştiau să citească: virtute care s-a pierdut. Ştiau să audă şi chiar să

Paul Valéry asculte. Ştiau să vadă. Ceea ce ei ţineau să recitească, să reasculte sau să revadă se constituia, prin această întoarcere, în *valoare solidă.* Capitalul universal creştea prin ei.

Nu spun că au murit cu toţii şi că alţii nu se vor mai naşte niciodată. Constat doar cu regret extrema lor rarefiere. Profesia lor era *şi fie ei înşişi* şi să se bucure, în deplină independenţă, de judecata lor

pe care nicio publicitate, niciun articol n-o puteau atinge.

Viaţa intelectuală şi artistică, dezinteresată şi înflăcărată, era raţiunea lor de a fi.

Nu existau spectacol, expoziţie, carte cărora ei să nu le fi acordat o atenţie scrupuloasă. Îi numeam adesea oameni de gust, nu fără o oarecare ironie, dar specia a devenit atât de rară încât nici cuvântul nu mai prezintă conotaţii negative. Pierderea este considerabilă: nimic nu-i mai preţios pentru creator decât existenţa celor care-i pot aprecia opera şi mai ales a celor care pot să dea ostenelii, *valorii de muncă* a muncii lor, evaluarea despre care vorbeam mai sus, estimarea care fixează, în afara modei şi a efectului de o zi, autoritatea unei opere şi a unui nume.

Astăzi lucrurile se petrec repede, reputaţiile se creează rapid şi dispar la fel de rapid. Nu se face nimic durabil, căci nu se face nimic pentru durată.

Cum vreţi ca artistul să nu simtă, sub aparenta difuzare a artei, a instrucţiei generalizate, toată zădărnicia epocii, confuzia valorilor şi toată superficialitatea pe care o favorizează?

Dacă el acordă operei tot timpul şi grija sa, o face cu sentimentul că puţin din această muncă se va impune spiritului celui care citeşte, sperând că va răscumpăra, printr-o anumită calitate şi o anumită durată a atenţiei, un pic din chinul pe care l-a îndurat scriindu-şi pagina…

Să mărturisim că-l plătim foarte prost… Nu e vina noastră, suntem copleşiţi de cărţi. Suntem mai ales hărţuiţi de lecturile de interes imediat şi violent. Jurnalele oferă o asemenea diversitate, incoerenţă şi intensitate de noutăţi (mai ales în anumite zile), că

timpul pe care-l putem acorda în douăzeci şi patru de ore lecturii ar fi în întregime ocupat, iar spiritele tulburate, agitate sau surescitate.

Omul care are o slujbă, omul obligat să-şi câştige existenţa, consacră lecturii o oră pe zi, acasă, în tramvai, în metrou, dar ora aceea e devorată de afaceri criminale, idioţenii incoerente, bârfe şi fapte din cele mai puţin diverse al căror talmeş-balmeş şi revărsare par făcute pentru a aiuri şi simplifica grosier spiritele.

Omul nostru este pierdut pentru carte… E un lucru fatal şi nu putem face nimic.

Toate acestea au drept consecinţă o diminuare reală a culturii şi o diminuare reală a libertăţii spiritului, căci această libertate cere, dimpotrivă, o detaşare, un refuz al acestor senzaţii incoerente sau violente pe care viaţa modernă ni le oferă în fiecare clipă.

Am vorbit despre libertate… Există o libertate pur şi simplu şi o libertate a spiritului.

Toate acestea nu fac parte din subiectul meu, dar vreau să zăbovesc puţin asupra lor. Libertatea, cuvânt imens, larg întrebuinţat în politică, dar pe care, de câţiva ani, îl proscrie, libertatea a fost un ideal, un mit; un cuvânt plin de promisiuni pentru unii, de ameninţări pentru alţii, un cuvânt care i-a împins pe oameni să se revolte şi să disloce caldarâmul. Un cuvânt care ralia pe cei care păreau cei mai slabi şi se simţeau foarte puternici împotriva celor care păreau cei mai tari şi care nu se simţeau cei mai slabi.

Libertatea politică este dificil de separat de noţiunile de egalitate, de suveranitate, dar este puţin compatibilă cu ideea de ordine şi, uneori, chiar cu ideea de dreptate.

Dar nu acesta este subiectul meu.

Să revin la spirit. Din clipa în care se examinează cu mai multă atenţie toate aceste libertăţi politice, se ajunge rapid la cercetarea *libertăţii de gândire.*

Libertatea de gândire se confundă cu un spirit de libertate de a publica, ceea ce nu este acelaşi **lucru.**

112

Paul Valéry

Nimeni n-a putut fi împiedicat vreodată să gândească după capul lui. Ar fi şi greu, dat fiind că nu avem aparate de depistat gândirea în creier. Vom ajunge şi aici, firește, dar n-am ajuns şi nici nu ne dorim foarte tare această descoperire!… Până atunci, libertatea de gândire există în măsura în care nu este limitată de gândirea însăşi.

E foarte frumoasă libertatea de gândire, dar mai întâi trebuie să gândeşti!…

Întrebuinţată în mod obişnuit, expresia *libertate de gândire* se referă la *libertatea de publicare* sau *de instrucţie.*

Această libertate dă naştere unor probleme foarte grave, suscitând întotdeauna anumite dificultăţi; când naţiunea, când statul,

când Biserica, când şcoala, când familia, publicând, au găsit întotdeauna motiv de critică cu privire la libertatea de gândire, la libertatea de a gândi public sau de a instrui.

Avem aici tot atâtea puteri mai mult sau mai puţin potrivnice manifestărilor exterioare ale individului gânditor.

Nu vreau să mă ocup aici de fondul problemei care priveşte cazurile particulare. În asemenea cazuri, sigur că este bună libertatea de a publica, fie ea supravegheată şi restrânsă.

Dar problema devine foarte dificilă când este vorba de măsuri generale. De exemplu, este clar că în timp de război este imposibil să se lase totul spre publicare. Toată lumea înţelege că ar fi imprudent să fie date publicităţii informaţii cu privire la mersul operaţiilor; dar mai există, pe de altă parte, anumite lucruri cărora ordinea publică nu le poate permite publicarea.

Şi aceasta nu e totul. Libertatea de a publica, făcând parte esenţială din libertatea comerţului spiritului, se vede astăzi, în anumite cazuri, în anumite regiuni, sever restrânsă şi chiar suprimată în fapt.

Simţiţi cât de arzătoare e chestiunea şi cât de valabilă, într-un fel, *pretutindeni.* Vreau să spun în tot locul în care se mai poate dezbate ceva. Personal, nu sunt înclinat să public ceea ce gândesc. Ideile mele pot

rămâne şi nepublicate. Cine te obligă să publici? Ce demon? Şi de ce s-o faci, la urma urmei? Poţi foarte bine să le păstrezi. De ce să le exteriorizezi? Le stă atât de bine într-un cap sau într-un sertar…

Dar, în sfârşit, sunt oameni cărora le place să publice, le place să le inculce altora ideile lor; nu gândesc decât pentru a scrie şi nu scriu decât pentru a publica. Aceştia se aventurează în spaţiul politic. Aici se desenează conflictul.

Politica, constrânsă să falsifice toate valorile pe care spiritul are misiunea să le controleze, admite toate falsurile sau toate reticenţele care-i convin, care sunt în acord cu ea, respingând, uneori, chiar violent sau interzicând pe cele care nu sunt.

Pe scurt, ce este politica?… Ea constă în voinţa de a cuceri şi de a conserva puterea; ea cere, prin urmare, o acţiune de constrângere sau de iluzionare a spiritelor care sunt materia oricărei puteri.

Orice putere se gândeşte obligatoriu la împiedicarea publicării

unor lucruri care nu convin exerciţiului ei. Şi face tot ce poate. Spiritul politic sfârşeşte întotdeauna prin a fi constrâns să falsifice. El introduce în circulaţie, în comerţ, falsa monedă intelectuală; introduce noţiuni istorice falsificate; construieşte raţionamente speciale; pe scurt, îşi permite orice pentru a-şi conserva autoritatea numită, nu se ştie de ce, *morală.* Mărturisim că, în toate cazurile posibile, *politica şi libertatea de spirit se exclud.* Aceasta din urmă este *duşmana esenţială a partidelor* cum este, pe de altă parte, împotriva doctrinelor ajunse la putere.

Iată de ce am vrut să insist asupra nuanţelor pe care aceste expresii le pot căpăta în franceză.

Libertatea este o noţiune care figurează în expresii contradictorii pentru că o folosim, câteodată, când susţinem că noi putem face ceea ce vrem, iar în alte daţi că putem face ceea ce nu vrem, aceasta din urmă fiind după unii, desăvârşita libertate.

Ceea ce e totuna cu a spune că în noi există mai multe fiinţe şi că aceste fiinţe din noi nu dispun decât de unul şi acelaşi limbaj; se întâmplă ca acelaşi cuvânt

(cum este cuvântul libertate) să se întrebuinţeze pentru nevoi de expresie foarte diferite, el fiind un cuvânt bun la toate.

Suntem liberi când nimic nu se opune la ceea ce ni se propune şi ne seduce, alteori ne simţim superior *liberi* pentru că, având puterea să ne opunem unei seducţii sau unei tentaţii, putem deci acţiona împotriva propriei înclinaţii; aceasta este adevărata, desăvârşita libertate.

Să cercetăm această noţiune atât de greu de precizat în întrebuinţările ei spontane. Vom descoperi că ideea de libertate nu ocupă *primul* loc în noi; nu e niciodată evocată dacă nu e provocată; vreau să spun că apare întotdeauna ca *un răspuns.*

Nu ne gândim niciodată că suntem liberi când nimic nu ne dovedeşte că nu suntem sau că am putea să nu mai fim. Ideea de libertate este un răspuns la o anume senzaţie sau la o anume ipoteză de constrângere, de obstacol, de rezistenţă, care se opune fie unui impuls al fiinţei noastre, unei dorinţe a simţurilor, unei nevoi, fie exercitării voinţei noastre hotărâte.

Nu sunt liber decât dacă mă simt liber; dar nu mă simt liber

decât dacă mă cred constrâns şi încep să imaginez o stare contrară stării mele prezente.

Libertatea nu este sensibilă, nu se concepe, nu este dorită decât prin efectul unui *contrast.*

Dacă trupul meu simte o jenă în mişcarea lui naturală, în reflexele lui, dacă gândirea e stingherită în operaţiile ei, fie de o durere fizică, fie de vreo obsesie sau de o acţiune a lumii exterioare, vacarmul, căldura excesivă sau frigul, trepidaţiile sau muzica vecinilor, aspiră la o schimbare de stare, la o eliberare, la libertate. Tind să-mi redobândesc uzajul deplin al facultăţilor mele. Încerc să neg starea care mi se refuză.

Vedeţi că există o negaţie în acest termen de *libertate* când i se studiază rolul său originar, starea de început.

Iată coacluzia. Pentru că nevoia de libertate şi ideea de libertate nu apar la cei care nu sunt supuşi greutăţilor şi *constrângerilor,* cu cât vom fi mai puţin sensibili la restricţii, cu atât termenul şi reflexul *libertate* se vor produce mai puţin.

Criza spiritului şi alte eseuri

115

O fiinţă puţin sensibilă la barierele aduse libertăţii de spirit, la constrângerile impuse de puterile publice, de exemplu, sau de circumstanţele exterioare de orice fel, va reacţiona foarte slab. Nu va avea nicio tresărire de revoltă, niciun reflex, nu se va răscula împotriva autorităţii care i le impune. Dimpotrivă, în multe cazuri, se va simţi uşurată de o confuză responsabilitate. Eliberarea, libertatea ei constau atunci în sentimentul că a scăpat de grija de a gândi, de a decide şi de a vrea.

Vedeţi consecinţele enorme ale acestei stări de lucruri: oamenii a căror sensibilitate la lucrurile de spirit este atât de slabă, încât presiunile care se exercită asupra producţiei operelor de spirit le sunt imperceptibile, nu au nicio reacţie, cel puţin aparentă.

Consecinţa se verifică sub ochii noştri: observaţi la orizont efectele vizibile ale acestei presiuni asupra spiritului şi, în acelaşi timp, puţina reacţie pe care o provoacă. Acesta este un fapt.

Şi este cât se poate de evident. Nu vreau să judec pentru că nu e sarcina mea să judec. Cine-i poate judeca pe oameni?… Nu înseamnă a te crede mai mult decât un om?

Dacă vorbesc, o fac pentru că nu există subiect mai interesant, pentru că nu ştiu ce ne rezervă viitorul, nouă oamenilor, oameni pe

care îi voi numi *de spirit,* dacă vreţi…

Cred deci că e necesar şi neliniştitor în acelaşi timp să fiu obligat să invoc nu aşa-numitele *drepturi ale spiritului,* acestea sunt doar vorbe! Nu există drepturi dacă nu există forţă; ci să invoc interesul tuturor pentru conservarea şi susţinerea valorilor spiritului.

De ce?

Creaţia şi existenţa organizată a vieţii intelectuale se află într-o relaţie complexă, dar sigură şi strânsă cu viaţa – pur şi simplu – umană. Nimeni n-a explicat ce sens avem noi oamenii şi această bizarerie care este spiritul. Acest spirit sălăşluieşte în noi ca o putere care ne angajează într-o aventură extraordinară, îndepărtându-ne de toate condiţiile iniţiale şi normale ale vieţii.

116

Paul Valéry

Am inventat o lume pentru spiritul nostru – şi vrem să trăim în această lume a spiritului nostru. Iar el vrea să trăiască în opera lui.

A fost vorba să refacem ceea ce natura a făcut odată sau s-o corectăm, refăcând, în cele din urmă, or" însuşi.

Să refacem pe măsura mijloacelor destul de importante acum, să construim habitaclul, să echipăm porţiunea de planetă pe care o locuim; s-o parcurgem în toate sensurile, în sus, în jos, s-o exploatăm, extrăgând ceea ce ne poate fi folositor, toate acestea sunt foarte bune; şi nu vedem ce ar putea face omul dacă nu s-ar ocupa de ele, decât să revină la condiţia lui animală.

Să nu uităm că o mare parte din activitatea propriu-zis spirituală, pe lângă amenajările materiale ale globului, şi în legătură cu acestea, reprezentând veritabila organizare a spiritului, a constat în crearea unei cunoaşteri speculative şi a valorilor artistice şi în producerea unui mare număr de opere, a unui capital de bogăţie imaterială. Dar, spirituale sau materiale, comorile noastre nu sunt nepieritoare. Am scris, cu mult timp în urmă, prin 1919, că civilizaţiile sunt la fel de muritoare ca orice fiinţă vie, că n-ar trebui să ni se mai pară atât de ciudat că şi a noastră ar putea să dispară cu procedeele, operele de artă, filosofia şi monumentele sale, aşa cum au dispărut atâtea civilizaţii de la începutcum dispare o navă care se scufundă.

În zadar e înzestrqftă cu toate mecanismele cele mai moderne pentru a o orienta, pentru a o apăra împotriva mării, în zadar se mândreşte cu maşini atotputernice care o pun în mişcare, ele o pot

împinge spre port la fel de bine ca şi spre pierzanie, scufundând-o cu oameni şi bunuri.

Toate acestea m-au şocat atunci; şi nici azi nu mă simt în siguranţă. Iată de ce nu socotesc inutil să amintesc de precaritatea tuturor acestor bunuri, fie că sunt bunuri culturale sau constituie libertatea lor de expresie.

Căci acolo unde nu există libertate de spirit, cultura se stinge… Se văd publicaţii, altă dată importante, re

viste (odinioară foarte vii), de dincolo de frontiere, pline acum de o erudiţie insuportabilă; se simte cum viaţa s-a retras din ele, dar ele sunt obligate să se prefacă, în continuare, că întreţin o viaţă intelectuală.

Se petrece aici o simulare care aminteşte de ceea ce se întâmpla altă dată, în epoca în care Stendhal îşi bătea joc de unii erudiţi pe care-i întâlnise: despotismul îi condamna să se refugieze în discuţii despre virgula în textul lui Ovidiu…

Asemenea mizerii deveniseră de necrezut. Absurditatea lor părea să le condamne fără întoarcere… Dar iat-o revenind în plină forţă ici şi colo…

Simţim, din toate părţile, piedici şi ameninţări împotriva spiritului, ale cărui libertăţi şi cultură sunt combătute prin invenţiile şi modul nostru de viaţă, prin politica generală şi prin diverse politici particulare, în aşa fel încât nu este nici zadarnic, nici exagerat să tragem un semnal de alarmă şi să arătăm pericolele care se pot abate asupra a ceea ce noi, oamenii de vârsta mea, am considerat ca pe supremul bine.

Am încercat să spun aceste lucruri şi cu alte ocazii. Mi s-a întâmplat recent să vorbesc în Anglia şi am observat că eram ascultat cu un mare interes, că vorbele mele exprimau sentimente şi gânduri sesizate imediat de auditoriul meu. Ascultaţi acum ceea ce mi-a mai rămas de spus.

Aş vrea, dacă-mi permiteţi, să exprim o urare: doresc Franţei, deşi copleşită de cu totul alte griji, să devină conservatoarea, templul în care să se păstreze tradiţiile cele mai înalte şi mai rafinate ale culturii, ale veritabilei arte, remarcabile prin puritatea formei şi prin rigoarea gândirii; să primească şi să păstreze tot ceea ce e mai înalt şi

mai liber în producţia de idei: acestea le doresc ţării mele!

Poate că împrejurările sunt prea dificile, împrejurările economice politice, materiale, starea naţiunilor, a intereselor, a nervilor şi atmosfera de furtună care ne face să respirăm neliniştea.

Dar, în sfârşit, spunând toate acestea, eu mi-am făcut datoria!

(1939)

Criza spiritului şi alte eseuri

119

Variaţiuni Despre o cugetare

TĂCEREA ETERNĂ…

— Ce sunete dulci şi puternice, îl întreabă Eusthatius pe Pitagora, ce armonie de o ciudată puritate mi se pare că aud în substanţa nopţii care ne înconjoară? Sufletul meu, ascuţindu-şi auzul, primeşte surprins depărtatele modulaţii. El se întinde, asemenea speranţei, până la limitele simţului meu, sesizând aceste foşnete de cristal şi murmurul de o maiestuoasă lentoare care mă încântă. Care este oare misteriosul instrument al acestor desfătări?

— Chiar cerul, îi răspunde Pitagora. Tu simţi ceea ce-i farmecă pe zei. În univers nu e niciodată tăcere. Un concert de voci eterne este strâns legat de mişcarea corpurilor celeste. Fiecare dintre stelele mobile, făcând să vibreze eterul, conform vitezei sale, comunică spaţiului sunetul propriu numărului său. Cele mai îndepărtate, obligatoriu şi cele mai rapide, furnizează ansamblului tonurile cele mai ascuţite. Tonurile grave sunt cele mai lente şi mai aproape de noi; pământul nemişcat este mut. Cum sferele se supun unei legi, sunetele pe care le emit se compun în acest acord suav şi blând variabil, acordul cerurilor cu cerurile. Ordinea lumii pure îţi încântă auzul. Inteligenţa, justiţia, iubirea, şi alte perfecţiuni, domnind în partea sublimă a universului, devin sensibile, iar farmecul pe care-l simţi nu este decât efectul unei divine şi riguroase analogii…

Iată ce atribuia abisurilor nopţii profunda dorinţă a vechilor greci.

În privinţa evreilor, aceştia nu vorbesc despre ceruri decât celebrându-i elocvenţa. Nopţile biblice răsună de laudele aduse Domnului. Stelele par să se confunde cu fiii lui Dumnezeu, cu îngerii; tribul fără număr al spiritelor şi astrelor face să se audă pe pământ o aclamaţie uriaşă.

„Cerurile slăvesc gloria lui Dumnezeu, iar firmamentul proclamă

lucrarea mâinilor sale".

Autorul *Psalmilor* nu găseşte termeni destul de energici pentru a exprima toată puterea acestei extraordinare voci: „Ziua zilei spune cuvânt divin şi noaptea nopţii vesteşte ştiinţa. Şi acestea nu sunt graiuri, nici cuvinte ale căror glasuri să nu se audă. În tot pământul a ieşit vestirea lor şi la marginile lumii cuvintele lor… *Non sunt loquelae neque sermones qiiomm non* ***audiantur voces*** *conim. În omnem terram exivit sorit îs corum et infines obris terrae verba conim".*

Iehova însuşi îi spune lui Iov; „Stelele dimineţii izbucnesc în cântece de veselie".

Pascal nu simte decât tăcerea spaţiilor infinite. El se declară „înspăimântat". Se plânge amarnic de a fi abandonat în lume şi nu-l descoperă pe cel care spune prin gura lui Ieremia. *Caehim et terram ego impleo.* Ciudatul creştin nu-şi găseşte Tatăl în Ceruri… Dimpotrivă, „privind întregul univers mut, se înspăimântă, spune el, ca un om dus în timpul somnului într-o insulă pustie şi înfricoşătoare…"

Spaima, înspăimântat, înspăimântător, tăcere eternă, univers mut, astfel vorbeşte despre ceea ce-l înconjoară una din cele mai puternice inteligenţe din câte s-au născut pe pământ.

Se tulbură, se manifestă, se jeluieşte ca o fiară hăituită; şi, mai mult, ca o fiară care se hăituieşte singură, folosind marile resurse pe care le posedă, puterea logicii, virtuţile admirabile ale limbajului, otrăvind tot ceea ce este vizibil şi nerăvăşit de dezolare. Se vrea fragilă şi ameninţată din toate părţile, înconjurată numai de pericole şi singurătate, copleşită de teroare şi disperare. Nu poate suferi să se ştie prinsă în plasa timpului, a numărului, a dimensiunilor, nu vrea să cadă în capcana sistemului lumii. Nu există lucru creat pe

Paul Vale ry lume care să nu-i aducă aminte de îngrozitoarea ei condiţie, unele rănind-o, altele înşelând-o, toate îngrozind-o, în aşa fel încât contemplaţia o face să urle a moarte, ducându-mă întotdeauna cu gândul la acel lătrat insuportabil al câinilor la lună; dar acest disperat, capabil să enunţe teoria lunii, se plânge chiar şi împotriva propriilor sale calcule.

Şi nu numai ceea ce se întâmplă în cer, ci absolut orice lucru şi nu numai orice lucru în sine, ci chiar inocenta lor reprezentare îl irită şi-l face să urască: *Ce vanitat? şi pictura asta…* Inventează pentru imaginile pe cărei le solicită artele un fel de dispreţ de gradul al doilea.

Nu mă pot împiedica să cred că există un sistem şi o afectare în această atitudine de perfectă tristeţe, în acest absolut dezgust. O frază bine acordată exclude renunţarea totală.

O dezolare care scrie bine nu este chiar atât de desăvârşită ca să nu salveze de la naufragiu măcar ceva din libertatea de spirit din sentimentul numărului, din logica şi simbolismele care contrazic ceea ce afirmă. Există ceva tulbure şi parcă o anume lejeritate în specialitatea pe care şi-o aleg unii, alcătuită din motive tragice şi obiecte impresionante. Ce-i învăţăm pe alţii repetându-le mereu că sunt nimic, că viaţa este zadarnică, natura duşmană, cunoaşterea iluzorie? La ce foloseşte să loveşti mereu neantul care sunt sau să le spui mereu ceea ce ştiu şi ei?

Nu mă simt în largul meu în acest amestec de artă şi natură. Când văd un scriitor reluând şi înrăutăţind veritabila simţire a omului, adăugându-i forţe inventate, dorind să luăm abilitatea lui drept emoţie, mi se pare ambiguu şi impur. Această confuzie de adevăr şi fals într-o epocă devine şocantă când o bănuim că intenţionează să ne convingă, să ne imprime o direcţie. Dacă vrei să mă seduci sau să mă surprinzi, ia aminte să nu-ţi văd mâna **mai** bine decât ceea ce scrie ea.

Văd prea bine mâna lui Pascal.

De altfel, chiar dacă intenţiile sunt curate, unica grijă a scrisului şi atenţia ce i se acordă au acelaşi efect natural ca o intenţie ascunsă. Este inevitabil să se împingă la extrem ceea ce este moderat, să se facă dens ceea ce este rar, întreg ceea ce este împărţit şi patetic ceea ce nu este decât însufleţit… Falsele ferestre se conturează de la sine. Artistul nu poate să nu sporească intensitatea impresiei observate şi să nu redea simetric desfăşurările ideii sale dintâi, aproape la fel cum procedează sistemul nervos când generalizează şi extinde la întreaga fiinţă o modificare locală. Nu este vorba de vreo obiecţie împotriva artistului, ci de un avertisment de a nu se confunda omul real, cel care a creat opera, cu omul pe care-l presupune opera.

Această confuzie a devenit o regulă pentru Pascal. S-a scris atât de mult despre el, s-au imaginat atât de multe şi s-a discutat cu atâta aprindere că a devenit un personaj de tragedie, un actor deosebit şi aproape „un mod de întrebuinţare" al comediei cunoaşterii. Unii joacă rolul lui Pascal. Tradiţia a făcut din el un fel de Hamlet francez şi

jansenist care-şi cântăreşte craniul, craniul lui de mare geometru, înfiorându-se şi visând pe o terasă, faţă în faţă cu universul. În vântul aspru al infinitului, îşi vorbeşte sieşi, pe marginea neantului, unde se simte ca pe scena unui teatru stând de vorbă în faţa lumii cu propriul spectru.

Şi este totuşi demn de remarcat că majoritatea religiilor plasează la o altitudine extremă locul celui Atotputernic, ca şi cum ar fi descoperit marca şi dovezile existenţei sale în această ordine siderală care, pe de altă parte, a dat oamenilor ideea, modelul primitiv şi primele confirmări ale legilor naturale.

Spre cer se întind mâinile; în el se refugiază ochii sau se pierde privirea; pe el îl arată degetul profetului sau al unui consolator; din înaltul lui tună vorbele şi se aud chemări de trâmbiţe.

Şi, fără îndoială, că nici Cauza primordială, nici Actul pur, nici Spiritul nu au un loc fix, cum nu au chip sau părţi; dar un instinct care ţine poate de structura

Criza spiritului şi alte eseuri

123

122

Paul Valéry noastră verticală sau de sentimentul că destinul nostru depinde de nişte fenomene foarte îndepărtate, că toată viaţa terestră este legată de ele, îi întoarce întotdeauna pe oamenii dezorientaţi, chinuiţi sau tulburaţi în spiritul lor de întrebări abuzive, spre zenitul locului, *spre înalt.*

A înălţa şi a împlini o rugăciune1 nu e decât unul şi acelaşi cuvânt.

Kant însuşi, cedând secretei mişcări a unui misticism naiv, a confundat acel fel de inspiraţie obţinută dintr-o lege morală universală cu senzaţia pe care i-o provoca spectacolul **cerului** înstelat.

Am încercat uneori să observ în mine însumi şi să urmăresc până la stadiul de idee acest efect misterios pe care-l produc în general asupra oamenilor o noapte senină şi prezentaţa astrelor.

Şi iată că nu zărim decât obiecte care nu au nimic de a face cu trupul nostru. Noi suntem ciudat de simplificaţi. Tot ceea ce ne este aproape este invizibil; tot ceea ce este sensibil este intangibil. Plutim departe de noi înşine. Privirea se lasă în voia unei viziuni, într-un câmp de evenimente luminoase pe care, fără voia ei, le uneşte între ele prin mişcări spontane ca şi cum s-ar petrece în acelaşi timp, trăgând linii,

formând figuri care-i aparţin, pe care ni le impune şi pe care le introduce în spectacolul real.

Şi totuşi distribuţia tuturor acestor puncte ne scapă. Ne trezim copleşiţi, lapidaţi, înglobaţi, neglijaţi de aceste nenumărate scânteieri.

Putem număra stelele, noi care nu putem crede că existăm în ochii lor. Nu există nicio reciprocitate de la ele la noi.

Simţim ceva care ne cere un cuvânt şi altceva care-l refuză.

Ceea ce vedem în cer şi ceea ce descoperim în adâncul nostru, susţrăgându-se în mod egal acţiunii noastre, unul scânteind dincolo de posibilităţile noastre, celălalt trăind dincoace de expresiile noastre.

1. În franceză *exhausser* şi *exaiicer (n.tr.).*

creează un fel de legătură între atenţia pe care o îndreptăm spre depărtări şi atenţia noastră cea mai intimă. Parcă ar fi un fel de extreme ale aşteptării noastre care-şi răspund şi se aseamănă prin speranţa unei noutăţi decisive în cer sau în inimă.

Acestui număr de stele prodigios pentru ochiul nostru, adâncul fiinţei îi opune sentimentul nestăpânit de a fi în sine, de a fi unic – şi totuşi de a fi singur. Eu sunt totul şi sunt incomplet. Sunt întreg şi parte.

Obscuritatea care ne înconjoară ne lasă sufletul la vedere.

Obscuritatea e semănată cu lumini inaccesibile. E greu să nu le compari cu nişte case în care se veghează. Populăm vag umbra unor fiinţe vii şi necunoscute.

Aceeaşi umbră care suprimă împrejurimile trupului nostru, coboară în consecinţă sunetul vocii, reducând-o la un cuvânt interior, căci avem tendinţa de a nu vorbi cu adevărat decât unor fiinţe mai apropiate. Trăim o stare ciudată de calm şi de nelinişte. Între „eu" şi „non-eu" nu există trecere. În plină lumină există o înlănţuire a gândurilor cu lucrurile, prin actele noastre. Schimbăm senzaţii pe gânduri şi gândurile pe senzaţii; iar actele noastre servesc de intermediar, iar timpul de monedă. Dar acum aceste schimburi nu mai există, cum nu mai există acel om în acţiune, măsură a tuturor lucrurilor. Nu există decât două prezenţe distincte şi altele două incomensurabile. Nu există decât doi adversari care se contemplă şi nu se înţeleg. Imensa dezvoltare a perspectivelor se confrunta cu puterea noastră redusă. Pierdem pentru câtva timp iluzia familiară că lucrurile ne corespund. O muscă neputând trece prin geam, aceasta e imaginea noastră.

Nu putem rămâne în acest punct mort. Sensibilitatea nu cunoaşte echilibrul. O putem chiar defini ca pe o funcţie al cărei rol este de a rupe în fiinţele vii orice echilibru al puterilor lor. E necesar deci ca spiritul nostru să-şi impună singur să iasă din stupoarea lui şi să se trezească din această solemnă şi imobilă surpriză pe care i-o provoacă sentimentul de a fi totul şi evidenţa că nu e nimic.

124

Paul Valéry

Vedem atunci solitarul prin excelenţă, spiritul, apărându-se prin gândurile lui. Trupul nostru se apără împotriva lumii prin reflexele sale şi prin diversele secreţii; când le produce la întâmplare ca şi cum ar trebui să împlinească ceva în mare grabă; când sunt mişcări oportune şi uneori eficace pe care le opune exact celor ce-l oprimă sau îl irită. Nici sunetul nu acţionează altfel împotriva inumanului nopţii. Se apără prin creaţiile sale, unele naive şi irezistibile ca reflexele, altele chibzuite, reţinute, combinate, articulate şi adaptate la cunoaşterea pe care o poate avea el despre situaţia noastră.

Descoperim deci în noi două ordine de răspunsuri la senzaţia pe care am descris-o şi pe care ne-o dă contemplarea cerului şi imaginaţia universului. Unele sunt *spontane,* celelalte *elaborate.* Sunt foarte diferite deşi se pot amesteca şi combina în acelaşi cap; dar pentru a le defini, trebuie să le separăm. Se face adesea 1 distincţia între ele, atribuindu-le pe unele *inimii,* pe **celelalte *spiritului,*** termeni, de altfel, destul de comozi. Inima suscită în cele din urmă, aproape întotdeauna, în lupta sa împotriva înfăţişării înspăimântătoare a lumii, prin puterea dorinţei, ideea unei Fiinţe destul de puternice pentru a conţine, pentru a fi construit sau emis acest monstru de întindere şi lumini care ne nasc, ne alimentează, ne închid, ne ameninţă, ne fascinează, ne intrigă şi ne devorează. Şi această Fiinţă ar putea fi chiar o Persoană, adică ar putea exista o anume asemănare între ea şi noi; şi nu ştiu ce fir de speranţă a unei posibile înţelegeri, greu de definit. Iată ce *descoperă* inima. Ea tinde să-şi răspundă inventând un zeu. Se ştie bine, de altfel, prin experienţa iubirii, că unicul are nevoie de unic şi că cel viu îl vrea pe cel viu. Iată un alt fel de gând, care ne vine dacă ne detaşăm sentimentele, încercând să opunem enormei presiuni a tuturor lucrurilor o răbdare infinită şi un imens interes. Spiritul *caută.*

Spiritul nu se va grăbi să imagineze ceea ce-i trebuie pentru a susţine confruntarea cu universalul. El va examina, fără să aibă grija

timpului, nici a duratei

unei vieţi particulare. Există un contrast remarcabil între promptitudinea, nerăbdarea, neliniştea *inimii* şi această încetineală alcătuită din critică şi speranţă. Această întârziere care poate fi nelimitată are drept efect transformarea problemei. Problema transformată îl va putea transforma la rândul ei pe cel ce şi-o pune. Vom observa că nu ne putem gândi la universul nostru decât concepându-l ca pe un *obiect* clar despărţit de noi şi distinct opus conştiinţei noastre. îl vom putea atunci compara cu micile sisteme pe care ştim să le descriem, să le definim, să le măsurăm, să le experimentăm. Vom trata întregul ca pe o parte. Vom ajunge să-i aplicăm o logică ale cărei operaţii ne vor permite să prevedem schimbările sau să-i limităm domeniul.

(Vom compara, de exemplu, ansamblul de stele cu un nor gazos, vom aplica unui roi sideral definiţiile şi legile descoperite prin studierea gazului în laborator, ne vom face o idee *statistică* despre univers, ne vom gândi la *energia lui internă,* la *temperatură* etc.)

Munca noastră va consta, pe scurt, în apropierea a ceea ce este atât de stupefiant şi emoţionant de ceea ce este familiar simţurilor, accesibil acţiunii şi destul de conform cu raţionamentele noastre.

Dar de aici rezultă, trebuie neapărat să rezulte, în timp, din această muncă nelimitată, o anume variaţie (deja sensibilă) a acestui *familiar, posibil, raţional,* constituind în fiecare clipă condiţiile calmării noastre. Aşa cum au acceptat antipozii, oamenii vor accepta şi *curbura universului* şi multe alte ciudăţenii. Nu este imposibil – ba e chiar foarte probabil – ca această obişnuinţă să transforme încetul cu încetul nu numai ideile noastre, dar şi unele din reacţiile noastre imediate.

Ceea ce am putea numi *reacţia lui Pascal* ar putea deveni o raritate şi un obiect de curiozitate pentru psihologi.

Pascal a „găsit", dar, fără îndoială, pentru că nu mai căuta. Renunţarea la cercetare şi formula acestei renunţări îţi poate da sentimentul unei descoperiri.

126

Paul Valéry

Dar el n-a crezut niciodată în cercetarea ca speranţă a imprevizibilului.

A extras din sine însuşi *tăcerea eternă* pe care nici oamenii cu

adevărat religioşi, nici oamenii cu adevărat profunzi n-au observat-o vreodată în univers.

A exagerat îngrozitor, grosolan, opoziţia dintre cunoaştere şi mântuire, de vreme ce trăiau, în acelaşi veac, persoane savante care urmăreau mântuirea în aceeaşi măsură, cred, ca şi el, însă nu făceau, numai pentru atât, să sufere ştiinţa. Exista un Cavalieri care cerceta indivizibilele; era acel Saccheri care bănuia, fără să mărturisească, ce era convenţional în Euclid, întredeschizând poarta unor viitoare îndrăzneli în geometrie. Nu erau, e adevărat, decât nişte iezuiţi…

Note

Tăcerea eternă a infinitelor spaţii MĂ-NSPĂIMÂNTĂ

Această frază, a cărei forţă de a imprima ceea ce vrea în suflet şi a cărei magnifică formă au făcut din ea una din sintagmele cele mai cunoscute din câte s-au putut articula vreodată, este un Poem *nu o* Gândire.

Etern *şi* Infinit *sunt simboluri ale negândirii. Valoarea lor este afectivă. Ele nu acţionează decât asupra unei anumite sensibilităţi. Ele provoacă*.

senzaţia specială a neputinţei de a le imagina.

Introducându-i în literatură, Pascal îi foloseşte sau abuzează de aceşti termeni, foarte potriviţi pentru poezie, dar numai pentru ea.

Prin dispoziţia lor simetrică, el compune un fel de figură de *echilibru formidabilă lângă care, la distanţă, plasează în opoziţie (ca un om izolat, pierdut în ceruri, neînsemnat şi conformist) al său:* MĂ-NSPĂIMÂNTĂ. *Observaţi cum toată inumanitatea care domneşte în ceruri este* creată, *reprezentată prin această formă de vers lung ale cărui cuvinte, având aceleaşi funcţii, se sprijină şi se întăresc reciproc, sporindu-şi efectul: substantiv şi substantiv,* tăcere *şi* spaţii; *epitet cu epitet:* infinitul *etalează* eternul.

Acest vers bogat construieşte imaginea retorică a unui sistem complet în sine, un „UNIVERS"…

În privinţa umanului, a vieţii, a conştiinţei, a terorii, toate ţin de un singur refuz: *MĂ-NSPĂIMÂNTĂ.*

Poemul este perfect.

Voi mai adăuga cu privire la acest poem: Adevărata poezie tinde întotdeauna spre o anumită imitaţie a ceea ce semnifică, cu ajutorul materialului *lingvistic sau prin distribuirea acestui material.*

Dar fizica acestor cuvinte şi tactica aranjării lor în forme

gramaticale fiind independente de valorile con

128

Paul Valeryvenţionale care le corespund şi care constituie sensul *lor,* sunt puţine şanse ca expresia imediată a unei idei să se nască într-o condiţie poetică.

N-ar fi existat poezie, nu s-ar fi inventat, dacă acest caz ***singular*** *nu s-ar fi ivit niciodată.*

N-ar fi existat poezie dacă ***travaliul şi*** *artificiile n-ar fi permis, prin încercarea unui număr de substituţii, înmulţirea reuşitelor şi asamblarea a tot ceea ce trebuie pentru a compune o durată optimă.*

Dar dacă aceste reuşite atât de rare despre care vorbesc şi pe care le aşteaptă, le pândesc, le ***acumulează*** *poeţii, făcând din ele* ***culturi,*** *încercând să le sporească virulenţa, apar în capul unui tip oarecare, accidental, ca simplă întâmplare, este necesar totuşi ca acest individ care reprezintă legătura dintre ele să le remarce şi să le reţină. Dar majoritatea acestor indivizi nu sunt sensibili la creaţiile vieţii lor.*

Aşa se întâmplă cu vorbele copiilor, uneori atât de remarcabile, ale căror graţie sau chiar însemnătate sunt imperceptibile autorilor lor. Dar nimic asemănător nu vom întâlni la Pascal.

Poem sau Gândire, „TĂCEREA ETERNĂ" a servit drept temă pentru „Variaţia" de faţă, prin care nu vrem să propunem cititorului nimic în afară de ceea ce nu se poate deduce aproape inevitabil din acest text ***atât*** *de frumos şi atât de concis.*

În lumina câtorva cuvinte, ni s-a părut că vedem în adâncurile lui Pascal intenţii şi contradicţii destul de importante. Am crezut că ele pot fi definite şi descrise.

Ne-am îngăduit mai întâi să observăm că sentimentul general al oamenilor religioşi în prezenţa ***cerului*** *nocturn senin şi presărat cu stele este uimitor de diferit de cel care-l tulbură pe Pascal.*

Ei îl văd pe Dumnezeu în acest vid semănat cu făclii.

Ei îl înţeleg. Tăcerea eternă le cântă un minunat concert de laude universale.

Dar în timp ce priveliştea nopţii îi tulbură şi-i exaltă într-atât pe păgâni, pe evrei sau pe creştini, ea îl copleşeşte, îl striveşte pe cel care a aflat.

Faptul nu poate fi contestat. Contrastul este evident. Acest dezacord atât de manifest trebuie să semnifice ceva.

Eu știu că cerul lui Pascal nu este cel al vechilor entuziaști.

Apăruseră Copernic, Keplerşi Galilei. Pământul din ceruri, după ei, îşi pierdu importanța. Omul nu mai este centrul întregului. Devine dificil de crezut că acest întreg ar fi fost creat pentru el, că el ar fi obiectul unei atenţii speciale a celui Atotputernic. Cerului revizuit prin lunete şi corectat de noua astronomie, Pascal îi descoperă, în ceea ce-l privește, motive de temeri.

Nimic nu există pe lume din care el să nu extragă otrăvurile. Le găseşte şi în ceruri. Este îngrozitor de lacom de tot ceea ce-l deprimă, incapabilă să facă abstracţie de ***interesul*** *lui personal. Nu poate accepta să nu fie decât ceea ce este. Nu-i ajunge să fie numai Pascal… Cine ştie dacă n-a suferit profund şi chinuitor din pricina gloriei lui Descartes căruia a încercat constant să-i scadă meritele, râzând de marile lui speranțe; şi dacă un pic de gelozie atroce, un spin secret în inimă…*

Începutul întreprinderii sale de distrugere generală a valorilor umane se află probabil în câteva suferințe speciale ale amorului de sine. Există uneori rivali atât de redutabili că nu-i poți depăşi decât micşorând întreaga speță.

Dezvoltarea „Variației" noastre ne-a condus, firesc, la confruntarea ideii *pe care Pascal ne-a dat-o despre sine (sau, mai exact, cea pe care ne-a păstrat-o tradiția despre el) cu ideea pe care ne-o facem noi despre el,* prin noi înşine.

(Nu trebuie să ne măgulim crezând că una poate fi mai adevărată *decât cealaltă. Această pretenție sau oricare alta n-ar avea niciun sens).*

Am descifrat, fără niciun efort, în celebrul verset, voințe şi puteri foarte greu de alăturat cu simplitatea inimii şi integritatea disperării, atribuite celui mai întunecat şi pur personaj al Legendei Intelectuale.

130

Paul Valéry

Ar însemna să-l facem pe Pascal prea uman *sau poate prea* profund.

Oricum, acest nou aspect al ilustrei figuri n-a fost pe placul tuturor.

Evidența a părut că vine de la mine. Mulți au fost tulburați; alții au susţinut că e un scandal. Chiar oamenii eminenți ai acestui timp s-au simțit răniți în propria lor persoană de rezultatul unui examen pe care oricine îl poate face şi singur-Ar trebui oare să revin?

— Ce am făcut? La ceea ce spune Pascal, că simte legenda

mărginindu-l la ***atât,*** *n-am adăugat decât că o face cu artă. Am văzut distinct* scriitorul *şi chiar* poetul *şi puţin retorul în cele câteva cuvinte ale* Tăcerii Eterne.

— Cine nu-i vede? Şi clarvăzătorii care nu-şi pot imagina un alt Pascal decât pe acel Pascal întreg, abrupt, total, absolut înspăimântător *al romanticilor?*

Această tradiţie aproape venerabilă ni-lprezintă ca pe un fel de Erou al deprecierii totale şi amare. El trebuie deci să ne ofere perfecţiunea dispreţului privind ceea ce este şi idealul terorii privind ceea ce ar putea să fie, iar formula acestui faimos personaj ar trebui transcrisă aproximativ astfel:

Produsul necesar al operaţiilor inteligenţei celei mai precoce, mai precise, mai profunde din câte s-au născut vreodată este o spaimă aproape animală.

(De unde vom deduce imediat că Dumnezeu trebuie să resimtă un dezgust infinit pentru opera sa.)

Naiv, m-am întrebat dacă un om care nu priveşte decât în sine şi în Dumnezeu, care nu se poate aşeza decât întrepieire sau mântuire, care nu se nelinişteşte de imaginea sa viitoare în ***spiritul*** *celorlalţi – cum îi şade bine unui disperat, jalnic de gol şi singur, cu ne-antid lângă el mai are inima să se mai gândească la jocurile scrisului?*

Mi s-a părut întotdeauna că scrii pentru cineva, şi că nu scrii cu artă decât pentru mai mulţi. Atâta timp cât mai există cineva care ne interesează, dezolarea este maniabilă *şi ne mai poate folosi. Iar credinţa noas*

tră, dacă o avem, nu este deci atât de total plasată în Dumnezeu pentru ca să nu ne mai rămână un rest cât de mic de lăsat în seama judecăţii oamenilor de gust, bazat pe speranţa în amatorii de literatură.

Dacă aş simţi că totul este zadarnic chiar acest gând mi-ar interzice s-o scriu.

Dar, în fond, vrem să câştigăm totul, şi cend, şi gloria; prin aceasta, Pascal devine foarte real şi deci mult mai puţin pascalian decât am fi vrut să fie.

Să fi inventat eu ideea că Pascal simte în faţa naturii un sentiment exact contrar celui pe care majoritatea credincioşilor afirmă că-l simt?

Este sau nu este verificabil că el se osteneşte să caute această

reacţie singulară, el care nu-şi găseşte liniştea în renunţare până ce nu corupe suficient, nu murdăreşte, nu înjoseşte, nu infectează ceea ce face obiectul renunţării lui? N-ar lepăda lumea dacă n-ar fi corupt-o mai întâi.

Oroarea lui înfricoşată, opusă credinţei religioase inspirate de cer, nu este mai puţin opusă cercetării ştiinţifice. (Insistând asupra etimologiilor, am putea spune, cu un fel de precizie, că un credincios contemplă *cend, în timp ce savantul îl* cercetează.*)*

Omul de ştiinţă priveşte ansamblul înstelat fără a-i acorda nicio semnificaţie. El scoate din circuit *tot sistemul emotiv al fiinţei sale, încearcă să se transforme el însuşi într-un fel de maşină care, receptând observaţiile, să restituie formule şi legi trudind pentru a substitui, în final, fenomenele cu expresia* ***lor în puteri*** *conştiente, voluntare, definite.*

Iată-l deci pe poetul tăcerii şi al groazei foarte departe de unanimitatea misticilor şi de generalizarea savanţilor.

Adăugând la această dublă distincţie remarca pe care am făcut-o despre marea lui grijă de scriitor, dovedind frumoasa şi savanta îndemânare a ***stilului*** *şi, prin aceasta, amestecul terorilor şi al dezgusturilor sale cu speranţa intimă de a uimi şi de a fi admirat, putem acum, după ce l-am redus pe acest anahoret la*

Paul Valéry un om de litere, să examinăm ce întrebuinţare dă el senzaţiilor lui de spaimă şi prestigioaselor lui mijloace.

Aici îl detest pe el sau mă acuz pe mine.

Recunosc că, în calitate de adorator al Creatorului, îi simte absenţa din Creaţie, recunosc că, în calitatea lui de artist şi mare artist cum e, îşi disprețuieşte arta. Consimt ca, în calitatea lui de geometru şi profund geometru cum e, să reducă ştiinţa la o simplă curiozitate şi la nişte aplicaţii ale căror griji nu pot distrage sufletul de la răul lui esenţial. Mă înduplec să nu acord valoare absolută pentru ceea ce constituie valoarea noastră relativă. Cred că avem o idee destul de clară despre ceea ce suntem pentru a privi ca întâmplătoare darurile pe care le-am putea avea. Fără îndoială, nu întotdeauna spiritele puternice sunt şi cele mai tulburate (cum ar fi trebuit să fie) de fragilitatea, inconstanţa şi insuficienţa gândirii. Dar lipseşte ceva (o – anume noblețe) oricărei grandori care nu se simte accidentală, oricărui spirit care nu-şi discerne slăbiciunea şi mediocritatea cu aceeaşi claritate şi interes cu care-şi

recunoaşte frumuseţea şi luminile uneori prodigioase.

În toate acestea, Pascal e demn de Pascal.

Dar modul în care înţelege el să folosească fructele amare ale meditaţiei sale mă tulbură şi mă scârbesc.

Nu pot suferi apologiile. Dacă ar fi ceva pe lumea asta care ar trebui interzise spiritelor, şi chiar de neconceput pentru ele, ar fi intenţia, precum şi mijloacele întrebuinţate în acest scop, de a-i convinge *pe ceilalţi.*

Comerţul, politica şi, din nefericire, religia nu se sinchisesc de impuritatea artificiilor lor când e vorba de a cuceri clientelă şi de a seduce voinţele.

Există un mare dispreţ pentru oameni în orice întreprindere de propagandă şi o mare jignire adusă caritătii; căci cel care vrea să mă convingă este obligat să-mi facă ceea ce el n-ar vrea să i se facă. Mă tratează ca pe o persoană care trebuie înşelată. Uzează de un oribil amestec de metode, stratageme, combină sentimentele şi silogismele, agită spectrele, risipeşte promisiuni şi ameninţări, când aţâţând bestia, când impunând idealul.

Criza spiritului şi alte eseuri

133

Iată cum se descurcă oratorii şi toţi cei care vorsă-i atragă pe oameni de partea lor. Ce este Elocvenţa? Este arta care împrumută căldură şi imagini, figuri, ritmuri şi număr pentru a ă a forţă de viaţă propoziţiilor nule prin ele însele.

Ce este Apologetica? Arta de a face buni creştini cu raţionamente false, de a utiliza logica şi moartea etc. Ar putea face mai mult rău şarpele?

Iată ceea ce numesc eu impur, *ceea ce nu pot suporta pentru că-l resimt ca pe un atentat. Dacă există o Etică a spiritului, nimic n-o ofensează mai mult.*

*Să ne imaginăm puţin scopurile şi argumentele existente în*les pensées, *cercetate şi judecate chiar de autorul acelor* Provinciales.

Să-şi aplece privirea lui nemiloasă asupra raţionamentului Pariului.

Reacţia lui Pascal (spaima în faţa ideii Universului fizico-mecanic) şi reacţia inversă (exaltarea) nu mai sunt observabile în zilele noastre.

Progresul cunoştinţelor în această ordine, marile descoperiri,

numărul faptelor, ciudăţenia şi instabilitatea teoriilor şi, în special, dependenţa din ce în ce mai sensibilă a fenomenelor de mijloacele de observaţie îi aduc pe moderni la suspendarea oricărei judecăţi în privinţa naturii lucrurilor. Ştim că tăcerea eternă nu este decât imaginaţie, că nu există loc în „spaţiu" în care un rezonator *să nu acuze prezenţa eternă a radiaţiilor şi a energiilor.*

Faimoasa replică aflată în Misterul lui Iisus: Tu nu **m-ai** căuta… *etc. este poate numai o amintire de lectură.*

Saint Bernard (citat debourdaloue în Sermon sur la grâcej *spune:* Nisi eram prins quoesita non quoereres; sicut nec eligeres nisi electa.

Formula lui Pascal nu se aseamănă în întregime cu aceea a lui Saint Bernard. La Pascal, căutarea în sine este o dovadă a existenţei celui căutat. Căutarea rezultă dintr-o secretă descoperire care o precede.

La Saint Bernard, sufletul nu caută decât pentru a fi el însuşi căutat. Căutarea lui Dumnezeu prin suflet

134

Paul Valéry depinde de căutarea sufletului de către Dumnezeu. Nu m-ai fi căutat dacă nu erai căutat de mine. Nu m-ai fi căutat dacă te-ai fi redus la tine însuţi.

Există, de asemenea, Părintele Nee-l, a cărui definiţie despre lumină o ironizează Pascal.

Să ne fie permis să observăm că această definiţie, cu totul absurdă în secolul al XVII-lea, s-ar putea interpreta astăzi ca o expresie grosieră a teoriilor celor mai recente privind natura luminii (structura corpusculară a razelor).

De altfel, ideile lui Pascal în ordinea fizică sunt de un spirit ciudat de timorat. Ceea ce gândea el mi ducea nicăieri. Îi lipsea imaginaţia ***mecanismului fenomenelor*** *care abunda la Descartes şi care, naivă şi iluzorie cum poate fi în sine, este condiţia unui mare număr de cercetări fecunde şi descoperiri pozitive.*

Voltaire

Mi se întâmplă adesea să visez la o operă specială, greu de creat, dar nu imposibil, pe care cineva ar realiza-o într-o zi pentru a fi aşezată în tezaurul Literelor noastre chiar lângă *Comedia Umană,* a cărei continuare ar fi de dorit să fie, consacrată de această dată aventurilor şi pasiunilor inteligenţei. Ar fi o Comedie a Intelectului, drama existenţelor destinate să înţeleagă şi să creeze. Din ea ne vom

putea da seama că tot ceea ce distinge umanitatea, tot ceea ce o ridică deasupra condiţiei animale monotone este urmarea actelor unui număr restrâns de indivizi, cărora noi le datorăm faptul că avem la ce să ne gândim, tot aşa cum datorăm plugarilor faptul că avem cu ce ne hrăni.

Ştim, de altfel, foarte bine, *că fiecare naţiune civilizată, adică fiecare naţiune care dă gândirii mai multă importanţă decât deţine ea în viaţa practică,* se prezintă în faţa celorlalte prin câteva nume de scriitori care au ridicat limbajul la demnitatea unei expresii de valoare universală. Spunem *Shakespeare,* spunem *Cervantes,* spunem *Tolstoi* şi înţelegem: *Anglia, Spania, Rusia.*

Dar anumite nume mari evocă nu numai naţiunea sau ideea unei opere admirabile, ele sugerează chiar tipuri de viaţă creatoare, caractere, am spune, necesare Comediei Intelectuale despre care am vorbit.

Franţa este bogată în asemenea personaje de primă mărime a căror entitate glorioasă se însoţeşte de un fel de prezenţă nemuritoare, fără îndoială, dar aproape familiară. Montaigne, Pascal, Rousseau sunt parcă un pic mai universali decât alţi autori: ei sunt exemplare foarte diverse ale unor atjtudini atât de semnificative pentru viaţă încât nu ne puteam gândi la opera lor fără să ne gândim la fiinţa lor. Chiar pentru cei care i-au citit puţin, Montaigne înseamnă ceva, Pascal înseamnă ceva, Voltaire la fel. Ei sunt indivizi semnificativi.

136

Paul Valéry

Montaigne, Pascal, Voltaire, lista nu e, firește, completă. Aşa cum e însă, e de ajuns pentru a demonstra diversitatea chipurilor unui popor care nu poate fi redus la o rasă, dar care şi-a creat un compus mult mai subtil.

Diversitatea noastră apare foarte pregnantă la Voltaire. El avea, mă tem, toate defectele pe care lumea ni le atribuie cu plăcere; şi, dacă nu are toate calităţile noastre, pe unele dintre ele le posedă în deplinătatea forţei lor. Trebuie să mărturisim sau să proclamăm – după gust – că e specific francez, de neconceput sub alte ceruri, aş zice chiar sub un alt cer decât cel al Parisului. Rezultă de aici că numele lui trezeşte în noi, după două sute cincizeci de ani, reacţii foarte sensibile şi extrem de opuse. Unii se tem de el şi-l abhoră pe cel căruia îi plăcea să-şi bată joc de obiectul credinţelor lor, sporind numărul ironiilor

distructive la adresa credinţei, exploatând litera Scripturilor împotriva sensului profund şi a spiritului lor. Alţii văd în el pe apostolul libertăţii gândirii şi apărătorul drepturilor sacre pe care fiecare om trebuie să le acorde altui om. La urma urmei, Evanghelia şi Drepturile omului sunt de acord asupra unui lucru esenţial: valoarea infinită a persoanei. Se pare că Franţa nu poate depăşi o anumită împărţire între idealizări şi opoziţii îndârjite, analoage acesteia; iată de ce, fie că e blestemat sau admirat, Voltaire, al cănii nume e destul să fie pronunţat pentru a stârni imediat veşnicele şi antagonicele constituante ale vieţii noastre politice, Voltaire trăieşte, Voltaire durează: el este etern actual.

Voltaire are douăzeci şi unu de ani la moartea lui Ludovic al XIV-lea. Rege al spiritului european, are el însuşi optzeci şi patru de ani când îi vine vremea să se ducă. El a purtat doliul acelei epoci ale cărei ciudăţenii şi extremă originalitate ne scapă, atât suntem de obişnuiţi din copilărie cu limbajul şi autoritatea ei impunătoare. E pompoasă şi simplificatoare; adună la un loc logica şi arbitrarul, toate rigorile gândirii, fastul aparenţelor, voinţa imprimată în toate formele artei, urmărind crearea naturalului prin artificiu şi obţi

nându-l printr-o abstracţie, amestecul de severitate şi teatralitate. În viaţa monarhului chiar, devoţiunea sinceră, respectarea minuţioasă a îndatoririlor religioase trăiesc alături de pasiunile succesive, cunoscute tuturor, ale căror roade ilegitime sunt public mărturisite, primind cele mai înalte ranguri în stat.

Voltaire înmormântează acest secol. Dar cu cât respect, prin ce operă perfectă, îl aşază în glorie! îi dă numele regelui, este primul care constată că Europa, sub această domnie, a recunoscut naţiunii noastre, în ordinea ideilor directoare, a stilului general al operelor spiritului, precum şi în maniere, o supremaţie pe care nici abuzurile, nici eşecurile, nici epuizarea finală a resurselor regatului nu le-au supus contestării. Are o idee nouă şi fericită, aceea de a introduce în istorie un tablou al stărilor Literelor şi Artelor din epoca pe care o descrie. Întocmeşte acea listă fără greşeală sau omisiune, în care posteritatea nu mai are de şters sau de înserat vreun nume, lista marilor scriitori pe care i-am numit clasici.

El este inventatorul incontestabil al acelei cunoscute şi imperioase noţiuni foarte franceze de Clasic, el, care a putut, înspre

maturitate, să cuprindă cu o privire dintre cele mai lucide ansamblul de acum desăvârşit şi devenit un sistem autoritar al perfecţiunii, al unei producţii literare de prim ordin, direct inspirată din cele mai pure modele antice, în privinţa structurilor şi a economiei efectelor, hrănită, pe de altă parte, din Vulgata şi pătrunsă, în sfârşit, de sentimentul rigorii pe care un anume gust al geometriei îl comunicase, începând cu Descartes, oamenilor de bună credinţă.

Voltaire îşi va petrece, totuşi, întreaga viaţă ruinând, consumând, cu tot focul care era el însuşi, ceea ce mai rămăsese din marele secol, din tradiţiile, credinţele şi fastul său, dar nu şi operele acestuia. Între timpul tinereţii sale şi cel care-l va vedea dispărând, contrastul este dintre cele mai frapante. Dacă ar mai fi trăit zece ani, acest om care l-a văzut pe Ludovic al XIV-lea, ar fi apucat sfârşitul Terorii, numai dacă n-ar fi fost ucis de ea, înainte de thermidor.

138

Paul Valéry

Iată de ce, când ne gândim la el, ne amintim de zeul IANUS, zeul începuturilor şi al sfârşiturilor, cel căruia romanii îi atribuiau două feţe. Dar chipul lui Voltaire tânăr contemplă crepusculul somptuos şi trist, în purpura întunecată în care se va culca pe veci Regele Soare, copleşit de glorie, abandonându-se nopţii ca un soare solemn pe care nu-l vom mai vedea. Dar, cu cealaltă faţă a lui Ianus, chipul bătrânului Voltaire caută înspre Orient nu se ştie ce aurora iluminând enormii nori. La orizont mai scânteiază încă multe lumini…

O activitate prodigioasă se desfăşoară între cei doi termeni ai îndelungatei lui existenţe.

El este omul de spirit prin excelenţă, cel mai vioi dintre oameni, cel mai prompt şi mai treaz. Toţi ceilalţi par pe lângă el că dorm sau că visează. Trece prin propriile lui greşeli ca un bărbat capabil să le înfrângă, tot aşa cum s-a şi însoţit cu ele. El întreabă în toate părţile, el răspunde din toate părţile. Se pronunţă cu privire la orice lucru, uneori la întâmplare, dar mereu cu acea vivacitate care la el pare să crească odată cu vârsta. Acest om este o minune fiziologică. E vitalitatea însăşi, uzând şi abuzând de un corp fragil, corp mereu bolnăvicios, victimă a indispoziţiilor, a tulburărilor nervoase, a slăbiciunilor şi care, din rău în rău, de la o repriză la alta, îl poartă până la adânci bătrâneţi, lăsându-l vizibil topit, dar posedând până în ultima zi resorturile unor reacţii inepuizabile.

Nu există chip de om ilustru mai cunoscut – în afară, poate, de cel al lui Bonaparte – decât acest chip de bătrân cu obraji supţi, cu pomeţii ascuţiţi, cu orbitele atât de adânc săpate că surâsul anatomic fixat pe el ni-l arată ca pe un cap de mort. Dar în cavitatea acestor orbite de schelet strălucesc ochi mult mai vii decât ai oamenilor de rând, ochi cărora nimic din ridicolul, nedreptatea şi hidoşenia lumii nu le scapă. Pentru că va rămâne până la sfârşitul vieţii de o iritabilitate în\ cântătoare. Escortat, purtat, însufleţit şi parcă beat de numărul, de roiul de duşmani de toate felurile, pe care

şi-i face parcă în joacă (dar dintr-o necesitate organică fără îndoială), el trăieşte literalmente pe seama adversarilor reali sau abstracţi şi nu există om care să datoreze mai mult vulnerabilităţii moravurilor, fiinţelor, oferindu-i tot atâtea ţinte pentru săgeţile sale. Dacă începe prin a-şi manifesta talentul de remarcabil evocator de istorie, el apare curând ca un caricaturist de geniu. Conturează în câteva cuvinte prodigioase fantoşe, atât de adevărate, dincolo de fantezia lor, de înţelepţi, de magi, de judecători, de femei sau de uimitori germani, că nu te poţi împiedica să nu te gândeşti la marele Daumier şi să te plângi ţie însuţi că nimeni odinioară nu s-a gândit să cearg acestui mare artist să ilustreze *Candide* sau *Zadig.* E o mare nefericire pentru arta noastrg, o lipsă de îndreptat, una din acele ocazii pierdute în care spiritul se cultivg deplâncând-o.

— Dar chiar viaţa lui Voltaire are aerul unei poveşti dintre cele create de el. Există în istoria ei vodevil şi feerie, reflexe dramatice şi apoteoze. A fost admirat, adorat, abhorat, urât şi venerat, bătut cu bastonul, încoronat, posedând acea măiestrie enciclopedică în arta de a suscita cele mai diverse sentimente şi de a-şi crea duşmani de moarte, devotaţi şi fanatici, de a nu fi indiferent nimănui în timp ce, chinuit de o curiozitate niciodată satisfăcută, nimic din ce e omenesc nu-i era străin. Totul trezeşte dorinţa lui de a cunoaşte, de a reduce, de a combate; totul îi este hrană şi-i foloseşte la întreţinerea acelui foc atât de clar, de viu, în care o perpetuă transmutaţie se operează, se succed entuziasmele, iar geniul disociaţiei desprinde orice aparenţă de adevăr, trenând prin secol şi impunându-se încă lenei spiritelor.

Filosofii de după el nu mai vor să-l recunoască de filosof. Îi refuză un titlu pe care o întreagă epocă i-l acordase. Ei credeau, fără

îndoială, că un filosof este un om care zăboveşte asupra cuvintelor, ca şi cum cuvintele ar fi avut mai multă consistenţă şi profunzime decât spaţiul şi clipa mentală în care acestea se însufleţesc în fiecare individ. Dar Voltaire zboară deasupra lor. Poate că simte prea mult, cu toată natura lui

 nervoasă, că o valoare a spiritului durează cât un fulger şi că spiritul este viaţa, iar viaţa esenţialmente tranzitorie.

Nu, nu este filosof. Este un om care a încercat toate genurile, s-a atins de toate: tragedia, epigrama, istoria, epopeea, basmul, eseul şi uriaşa lui corespondenţă, un om care a făcut din Shakespeare o modă, iar pe Racine l-a fixat în glorie; l-a studiat, l-a celebrat şi chiar l-a cântat pe Newton, l-a ironizat pe Leibniz şi a dus împotriva religiilor un fel de război continuu; dar a ridicat o biserică, închinând-o lui Dumnezeu, la intrarea locuinţei de la Ferney: DE-O REXIT VOLTAIRE.

Omul care a scris atât de mult, despre care s-a scris şi s-a spus atât de mult, şi de rău şi de bine – era de unde – omul căruia Joseph de Maistre, care-l admiră şi-l detestă, îi doreşte, printr-o sintagmă în formă de antiteză, unde combină doctrina cu gustul, *„să i se ridice o statuie făcută de mâna unui călău”.* Nu, nu e un filosof acest drac de om ale cărui mobilitate, resurse şi contradicţii alcătuiesc un personaj pe care numai muzica, cea mai vie muzică, ar putea să-l urmeze, dar să-l urmeze până la sfârşit, până la ora când, trepidând de nerăbdare, la cei optzeci şi patru de ani ai săi, este condus la Paris, la teatrul unde-l aştepta triumful. Este încoronat. Moare acest sfărâmător de idoli, moare el însuşi ca un idol.

Dar aşa cum filosofii l-au exilat din filosofie, poeţii, şi ei, cei care vor veni curând, copiii noului secol, îi vor refuza harul divin al poeziei. îl vor găsi uscat, lipsit de căldură, de culoare, un sceptic dezolant. Este adevărat că ni se pare prea puţin muzical cu versurile lui prea conforme ideii lui d’Alembert, care îndrăznise să spună că cele mai bune versuri sunt cele care se apropie cel mai mult de o proză reuşită. Dar cine ştie cum vor fi judecaţi romanticii la rândul lor? Ronsard, în vremea lui Voltaire, se afla într-o situaţie disperată, iar Racine pare să fi fost şi el uitat în jurul anilor 1840. În eternitatea literară, cei care par de mult morţi şi îngropaţi au unele şanse să reînvie; cei mai iubiţi în timpul lor sunt cei mai expuşi la o dispariţie rapidă în bibliotecile uitării.

Toate aceste argumente aduse împotriva lui Voltaire se adresează, într-un cuvânt, prea plinului lui spiritual. Pentru că avea atât de mult spirit, era deci superficial. Pentru că avea prea mult spirit, era lipsit de inimă. Acestea sunt judecăţile lumii. Dar, contrar proverbului, lumea întreagă nu are mai mult spirit decât Voltaire şi se mai întâmplă ca lumea toată să fie şi proastă. Evenimentele, vai, demonstrează prea adesea ce efecte au acţiunile lumii întregi asupra lumii.

Dar omul nostru de spirit prin excelenţă, intrând în ultimul sfert de viaţă, parcă acest spirit nu i-ar fi fost dat, iar el nu l-ar fi exersat, cultivat, ascuţit şi înveninat decât pentru a-şi face din el o armă destinată celor mai nobile lupte, îşi descoperă brusc o nouă ardoare şi o nouă vocaţie. Sec şi superficial, spun ei, fie! Dar câţi oameni profunzi, câţi oameni sensibili au făcut pentru oameni cât a făcut acest sceptic şi versatil Voltaire? Trebuie să recunoaştem că „surâsul lui hidos" lumina, încercând să distrugă mii de lucruri hidoase.

Faptul decisiv al carierei sale, întru nemurirea lui, a fost metamorfoza în prieten şi apărător al speţei umane. La o vârstă când, în mod obişnuit, o carieră se încheie, aflându-se în culmea celei mai strălucite glorii pe care literele o pot oferi cuiva, admirat pretutindeni, bogat, nemaiavând decât a se bucura de această delicată universalitate practicată în atmosfera enciclopedică a timpului său, atât de îmbătătoare pentru inteligenţa acelui timp care a fost vârsta ei de aur, iată-l transformându-se în cel pe care-l celebrăm astăzi. Dacă ar fi murit la şaizeci de ani, ar fi fost acum aproape uitat şi noi nu ne-am fi adunat pentru a omagia solemn pe cel care a scris *Merope, Zaire* şi *La Henriade.* Ştim cu toţii că obiectul profund al acestei adunări nu este atât comemorarea naşterii unui om ilustru sau omagierea omului şi operei sale, oricât de considerabilă şi strălucită ar fi ea, cât glorificarea, între noi, francezii, a celei mai constante şi mai generoase pasiuni, aceea a libertăţii spiritului. Noi ştim ce înseamnă această libertate. Ştim cât costă. Dar poate ar trebui să ştim şi mai bine că cea mai nobilă folosire, dovada existenţei şi miza

 duratei acestei libertăţi constau în limitele pe care le impune ea însăşi puterii ei, foarte preţioase şi de temut, de a repune totul în chestiune. Această libertate este în pericol, se pierde de

îndată ce depăşeşte anumite frontiere, uneori atât de dificil de stabilit.

Voltaire intră deci, în jurul vârstei de şaizeci de ani, într-o veritabilă acţiune politică cu bază judiciară. Se cunoaşte rolul mare pe care-l joacă în orice epocă, în viaţa publică a unei ţări, dezbaterile în faţa justiţiei. El suscită, creează literalmente, plecând de la abuzurile şi greşelile juridice, o suită de chestiuni cărora prestigiul şi talentul său le dau un răsunet pe care timpul nu l-a amuţit. Face celebre câteva cauze ale căror nume sunt citate şi astăzi în conflictele noastre. Dă dovada, în amurgul vieţii, de o generozitate activă, de o sensibilitate neaşteptată la abuzurile de putere şi la inechităţile considerate până atunci nişte efecte inevitabile (dacă nu condiţii necesare) ale existenţei unei societăţi organizate. Exista în vremea aceea o criminalitate pe care evoluţia spiritelor o punea în discuţie din ce în ce mai mult; dar şi sancţiunile erau atroce; se aplică o abominabilă rutină a torturii şi orezistentă absenţă a garanţiilor pentru apărarea acuzatului. Voltaire cercetează cauzele la sursă, revine asupra faptelor prezentate, le cântăreşte, face o critică a mărturiilor, compară sărăcia acuzaţiilor cu îngrozitorul exces al represiunii. Invocă raţiunea, *dar trage cu inima.* Cine ar rezista unei asemenea alianţe a adevărului cu mila? Şi adevărul, şi mila şlefuiesc în om fondul lui cel mai uman, ceea ce trăieşte în el când e liber să fie el însuşi, când nu urăşte şi nu se teme, după cum se spune în Cod. Dar aceasta însemna a interveni în regimul stabilit al vieţii sociale, ca o putere personală nerecunoscută care îndrăzneşte să se măsoare cu puterea publică, legitimându-se ea însăşi prin obiectivul nobil şi demonstraţia unei nevoi superioare a intervenţiei sale, sprijinită pe talent, numai pe talent. Mă înşel! Pe talentul combinat cu credinţa şi curajul. Scoate chestiunile de care se ocupă de sub imperiul aprecierilor înguste, aproape maşinale, al indiferenţei

sau abrutizării profesionale a magistratului, şi le pune în faţa acelui judecător încă puţin conştient că el este judecătorul, în ultimă instanţă, încă neştiutor de competenţa şi de puterea lui, care este *Omul.* El aduce legea în faţa Omului. Şi aceasta este, firește, o dezordine.

Dar trebuie să existe, ici, colo, în masa conştiinţei comune a unui popor, un agent de iritare şi destrucţie care dizolvă sau atacă părţile

lui moarte, lucrurile care au fost adevărate şi nu mai sunt, grăbind pe cele ce nu ştiu să moară, şi impulsionând naşterea celor care ar trebui sau ar putea să trăiască. E necesar ca ceea ce se odihneşte şi adoarme într-o bunăstare prea egală, într-o posesie a mijloacelor prea sigură, să fie uneori tulburat în liniştea lui şi trezit la realitatea viciilor profunde ale stării sale, căci există rele periculoase care nu provoacă vreme îndelungată dureri; şi mai există dureri pe care cel care le simte nu le poate defini şi nu le poate articula ca să se plângă şi să se apere. Voltaire a fost primul şi cel mai activ dintre cei care ne-au făcut sensibili la toate practicile detestabile ce nu erau încă detestate şi păreau inseparabile de administraţia justiţiei. El scoate la iveală scrupule până atunci inexistente, o oroare sieşi necunoscută cu privire la anumite proceduri ce acceptau inutilul, nedreptatea şi rigoarea înfricoşătoare printr-o lungă deprindere reverenţială, devenind astfel un fel de legislator de o speţă nouă, de vreme ce instituie şi defineşte o nouă criminalistică. Legile penale nu pedepsiseră până atunci decât infracţiunile şi injuriile aduse ordinii sociale, statului şi religiei de stat. Dar Voltaire susţine că există crime împotriva umanităţii, împotriva gândirii, punându-le sub acuzare. El ne face să înţelegem că uneori pedeapsa devine ea însăşi crimă, spectacolul supliciilor trezeşte şi întreţine ferocitatea latentă a unora, transformând, în ochii altora, într-o victimă aproape inocentă pe cei care nu erau decât nişte jalnici criminali. Dacă puterea publică este pornită, dacă se înverşunează împotriva trupului unui vinovat, dacă se lasă stăpânită de mânie sau urmăreşte răzbunarea, noţiunea pură şi abstractă de stat care face

dreptate se alterează şi se degradează. Ne dăm seama că statul însuşi este mânat în exerciţiul său de instincte pe care n-ar trebui să le cunoască şi pe care nu le cunoaşte decât în defavoarea raţiunii lui de a fi.

Faţă de aceste chestiuni de criminalistică, de care el însuşi a fost sensibilizat, Voltaire sensibilizează speţa umană. Numai prin puterea condeiului, numai cu spiritul, el mişcă şi face să se clatine o epocă (numai gândindu-ne, ne apucă ameţeala). El reînnoieşte asaltul pe care secolul al XVI-lea îl iniţiase prin formidabile exemple: o întreprindere

intelectuală izolată care ameninţă în însăşi substanţa lor, deşi născându-se şi trăind în funcţie de ele, puterile dominatoare, sistemul forţelor mai degrabă fictive decât reale care nu se menţine decât prin adeziunea mai mult sau mai puţin conştientă a spiritelor: dar mai ales prin neparticiparea acestora. Un edificiu social este cu atât mai puternic cu cât cere mai puţine forţe pentru a-l susţine.

Ştim de foarte multă vreme că literatura se ocupă şi de altceva decât de plăcerea pură a lecturii. Ea constă, în principiu, numai în libertatea oferită limbajului de a abuza de funcţiile lui pentru a oferi oamenilor, în clipele de răgaz, plăcerea fabulei sau încântarea formei. Dar la adăpostul acestor pretexte şi ale acestor specii seducătoare, folosind agrementul, amuzamentul, critica moravurilor, a legilor, a celor mai puternici şi a puterilor zilei se introduce şi insinuează veninuri cu atât mai vătămătoare cu cât sunt mai plăcute la lectură. La începutul secolului al XVIII-lea, spiritul începe să se înfierbânte pretutindeni; dar mai sunt necesare anumite stratageme. Montesquieu se deghizează în persan, într-o clandestinitate absolută, ce avea să dureze încă multă vreme, Saint-Simon inventează pentru *Memoriile* lui acea limbă extraordinară, corozivă, ale cărei fraze lungi, alcătuite din uimitoare racursiuri, vor fermeca pe cunoscătorii viitorului.

Dar Voltaire, exersat în nenumăratele lui polemici personale, are mişcarea mai rapidă, mai puţin riguroasă, dar la fel de periculoasă cum fusese cu o sută de ani înainte aceea a redutabilului autor al unor *Lettres provinciales,* creând o proză lucidă, ofensivă şi promptă, în detrimentul măreţiei stilului, caracteristic autorilor sonori şi denşi cu care-şi hrănise tinereţea. Pentru mulţi lectori, aceşti autori importanţi sunt dificil de citit. Ei împiedicau în savante construcţii, prea nobil ordonate, spiritele nerăbdătoare sau de o mediocră cultură, rătăcindu-le repede în deducţiile numeroaselor perioade abstracte.

Voltaire substituie argumentelor masive o tactică a vitezei, cu punctări scurte, fente şi ironii hărţuitoare. Trecând de la logic la comic, de la bunul simţ la fantezia pură, exploatează toate slăbiciunile adversarului, lăsându-l într-o jalnică stare de ridicol dacă, până la urmă, acesta n-a devenit de-a dreptul odios.

Obţine astfel rezultate considerabile care n-au fost suficient remarcate. Ceea ce numim astăzi *Opinie* se forma până atunci numai în jurul Curţii de la Versailles; ea se răspândea în Oraş şi de acolo putea, după un timp, să ajungă în provincii, la un număr destul de restrâns de

persoane din aristocraţie şi mica nobilime. Voltaire rupe acest cerc, lărgeşte câmpul de acţiune al cuvântului scris. Stilul său, interesul sporit care se acordă apelurilor sale în favoarea dreptăţii şi scandalul pe care acesta îl provoacă, atrag în tot regatul şi chiar dincolo de frontierele lui un mare număr de cititori. Ceea ce era până atunci numai atitudinea Curţii şi a Oraşului devine opinia *publicului.* Putem observa importanţa şi semnificaţia unei simple modificări a formei: *o formă uşoară creează publicul.* Să sporim acest număr, să scădem constrângerile de orice natură ale limbajului; să-l facem imediat accesibil masei; să împrumutăm de la acestea expresiile familiare sau pitoreşti şi nu va mai trebui să-l numim *public,* vorbind de cei cărora li se adresează cuvântul scris, de cei pe care vrem să-i emoţionăm, să-i convingem, să-i îndemnăm la acţiune. Va trebui să-l numim *popor* şi în aceasta constă orice *Revoluţie.*

Voltaire este, cred eu, primul dintre acei oameni de litere care vor uza şi abuza de autoritatea pe care Literele le-o oferă când, ajunşi în culmea gloriei, nu se mai

pot stăpâni să nu-şi dorească o alta pe care o cred mai îmbătătoare şi mai demnă de a fi dorită. Ard de nerăbdarea de a-şi crea în universul politic o carieră nouă, visând să-i impulsioneze prin ideile lor pe oamenii pe care până atunci se mulţumiseră doar să-i instruiască, să-i emoţioneze sau să le ofere cântece şi imagini. Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Zola, cuprinşi, fiecare în felul lui, de demonul politic, se vor ocupa de contemporanii lor în scopul de a manipula evenimentele prin intermediul sufletelor, prin operele pur literare ale geniului lor.

Voltaire nu visa la un loc în Adunarea Legislativă, nici vreun portofoliu de ministru. Şi, fie că vrem sau nu, fie că-l iubim sau nu, totul s-a petrecut, în acest ultim sfert al vieţii lui, ca şi cum n-ar fi fost călăuzit decât de grija binelui public. Dacă ar mai trăi, ce ar vedea, ce ar spune?

Vorbeam de o *Comedie a Inteligenţei* care ar trebui scrisă şi adăugată imensei *Comedii Umane* a lui Balzac. Dar epoca noastră va naşte poate o îngrozitoare Comedie a Bestialităţii. Ce să spun! Este o

Mitologie pe care o meritãm. Trãim, ne aflãm şi ne mişcãm printre eroi şi monştri. Şi aceştia sunt fie indivizi groaznici, străini de orice sentiment uman; fie popoare, de neconceput, ale căror credulitate, brutalitate, stupiditate, de această dată organizate, echipate, disciplinate şi, lucru neobişnuit, atât de periculos asociate bravurii şi conştiinţei de a face cât mai bine posibil tot răul pe care imaginaţia şi ştiinţa îl pot inventa; fie că sunt probleme ce trebuie rezolvate, sub pedeapsa cu moartea, şi care depăşesc în complexitate tot ceea ce pot sesiza şi calcula cele mai luminate capete – iată hidrele, sfincşii, minotaurii, meduzele noastre! Dar avem şi noi un Tezeu, un Perseu al nostru… Lor, eroilor noştri le datorăm faptul că suntem acum, aici, liberi de a vorbi în libertate.

Voltaire a fost şi el, în felul lui, un erou. Ce ar putea să facă astăzi? *Ce poate face astăzi un om de spirit?* Unde este vocea care să se facă auzită, ridicându-se deasupra tuturor celorlalte, dominând zgomotul exploziilor, vacarmul maşinilor, bâlbâială de turn Babel al unei propagande năvălind de pretutindeni, la orice oră şi în orice casă? Unde este acel Voltaire care să incrimineze lumea modernă? S-ar putea spune că toate eforturile noastre de gândire, tot sporul neobişnuit al cunoştinţelor noastre pozitive n-au folosit decât pentru a se pune la îndemâna unei puteri zdrobitoare şi sălbatice toate mijloacele care să ducă la dispariţia speţei umane şi, mai întâi, la ruinarea speranţelor pe care le nutrim de secole în îmblânzirea propriei naturi. Va trebui să consimţim, în sfârşit, că nimic din ceea ce este atroce, barbar, pus la cale cu ură şi sânge rece nu poate fi abolit definitiv de pe pământ? Ce s-a întâmplat cu ordinul regal care abolise tortura? Dar ce s-a întâmplat cu tratatele şi convenţiile, cu încercările timide de la Haga, cu organismele şi clauzele de arbitraj pe care dorinţa unanimă a oamenilor, adică a *oamenilor cu faţa umană,* le obţinuse de la cei care-i reprezintă? Unde este Voltaire, unde este vocea care să se facă auzită astăzi? Şi ce Voltaire gigant, pe măsura lumii prinse în foc, ne-ar trebui pentru a acuza, a blestema şi a readuce mârşăvia enormă şi planetară la proporţiile unei crime de mişei? Pentru că nu mai este vorba în zilele noastre de câţiva inocenţi torturaţi, de victime care pot fi numărate pe degete, acestea sunt astăzi milioane – fără să mai punem la socoteală pe o Calas sau pe un Chevalier de la Barre. Nu este vorba de a modifica nişte decizii ale justiţiei şi de a reforma câteva legi, ci de o întreagă structură a lumii politice şi economice care, în stare de pace

chiar, nesigură, cutremurată din când în când de apariţia neprevăzută a unor noi nevoi, balansată între supraabundenţă şi insuficienţă, între inerţia deprinderilor şi a situaţiilor dobândite şi spontaneitatea dezordonată a creaţiilor şi a ambiţiilor care se trezesc, cade pradă incendiului universal al războiului… în ochii spiritului (când, pentru o clipă doar, spiritul nostru devine stăpânul privirii sale), toate acestea apar şi i se propun ca un haos de contradicţii, o succesiune de răsturnări şi de schimbări ale norocului, în câteva luni, el vede speranţa schimbată în

Paul Valéry disperare, producându-se exact situaţia contrară; vede unirea cea mai strânsă preschimbându-se în antagonism, victoria în înfrângere; şi înfrângerea tratată ca o victorie.

În faţa acestei stări de lucruri umane, în care omul se înţelege pe sine din ce în ce mai puţin, tot aşa cum pare incapabil să mai priceapă natura pe măsură ce descoperă în ea mijloace tot mai puternice de acţiune, în faţa acestui tablou fantastic şi-ar fi regăsit Voltaire faimosul surâs pe care i-l cunoaştem? Poate – cer îngăduinţa să închei astfel discursul meu care prezintă un necredincios – i-ar veni în minte acest cuvânt suprem şi august, acel cuvânt atât de profund, de simplu, de adevărat din câte s-au rostit vreodată despre speţa umană privind politica, progresul ştiinţelor, doctrinele şi conflictele sale: – ar murmura această sentinţă atât de evidentă: NU ŞTIU CE FAC.

Discurs în onoarea lui Goethe

Domnule Preşedinte al Republicii, Doamnelor Domnilor.

Câţiva oameni încearcă să ne dea o idee – sau o iluzie despre ceea ce ar fi putut deveni Lumea, şi în special Europa, dacă puterea politică şi puterea spirituală s-ar fi împletit sau măcar ar fi întreţinut raport firi mai puţin nesigure. Realul ar fi ordonat ideile; poate spiritualul ar fi înnobilat actele; şi poate nu s-ar fi iscat între cultura oamenilor şi mersul afacerilor lor ciudatul şi detestabilul contrast care-i uimeşte pe toţi cei care-l constată. Dar aceste două puteri sunt probabil mărimi incomensurabile; fără îndoială, aşa trebuie să fie.

Dintre cei câţiva oameni pe care i-am pomenit, unii aparţin secolului al XII-lea şi al XIII-lea. Alţii au creat ardoarea şi splendoarea Renaşterii. Cei din urmă, născuţi în secolul al XVIII-lea, se sting odată cu ultimele speranţe ale unei civilizaţii întemeiate îndeosebi pe Mitul Frumuseţii şi pe cel al Cunoaşterii, şi unul şi celălalt creaţii şi invenţii ale

anticilor greci.

Goethe este unul dintre ei. Voi spune imediat că nu mai văd pe nimeni urmându-l. Nu mai găsim după el decât circumstanţe din ce în ce mai puţin favorabile grandorii singulare şi universale a indivizilor.

Iată de ce acest centenar are, poate, o semnificaţie aparte, putând marca o epocă a lumii, căci nerăbdarea şi activitatea de schimbare a lumii, între atâtea lucruri pe care acestea le clatină şi atâtea valori pe care le repun sub semnul întrebării – încearcă şi ameninţă în multe feluri însăşi viaţa inteligenţei şi valorile esenţial personale.

Domnilor.

Nu putem avea decât cuvinte de laudă pentru Universitatea din Paris, care consideră că marii oameni de

150

Paul Valéry

Litere sau de Ştiinţe ai tuturor naţiunilor au locul în sânul ei, şi a dorit să aducă un omagiu solemn primului poet al Germaniei la Sorbonna, care numără printre elevii ei pe Dante, pe Villon şi pe alţi mulţi şcolari ai unui ilustru viitor. Totuşi, Domnilor, adevărul mă obligă să vă laud mai puţin cu privire la alegerea celui care trebuie să ia cuvântul aici. Onoarea e mare, dar am toate motivele din lume să mă tem de ceea ce vă voi spune. Unul din geniile cele mai cuprinzătoare şi mai desăvârşite din câte au apărut vreodată, o operă imensă, scrisă într-o limbă pe care din nefericire nu o cunosc, o putere poetică ale cărei mişcări şi armonie nu le pot aprecia decât prin vălul traducerilor, un discurs despre acest erou şi opera lui, în faţa unei asistenţe în care nu văd decât persoane mai capabile decât mine să îndeplinească sarcina încredinţată mie, o asistenţă din care nu lipsesc cunoscători profunzi a ceea ce mie-mi este aproape străin – iată cu ce mă confrunt şi nu îndrăznesc să întreprind.

Mai mult, circumstanţa cea mai îngrijorătoare pentru mine, cea în care mă simt cel mai încurcat, este abundenţa insurmontabilă a scrierilor apărute cu această ocazie, o cantitate năucitoare de documente şi judecăţi, de idei şi teze, năvălind din toate părţile, îmbogăţind în fiecare clipă imaginea lui Goethe, deja configurată de un secol şi tulburând pe cel ce se odihneşte în apele oglinzii Timpului.

Acestea răsfrâng deja cea mai complexă figură din lume şi totuşi noile cercetări nu-şi impun limite eforturilor lor. Toate străduinţele sunt răsplătite. Fiecare privire în plus sporeşte interesul pentru obiect.

Ce minune, la o sută de ani de la moarte, să mai poţi oferi ceva oamenilor, să mai ocupi atâtea minţi, să reaprinzi în spirite o mulţime de aspecte neglijate şi să redevii centrul atâtor reflecţii şi subtile dificultăţi!

Dar pentru mine este o întâmplare ciudată să mă trezesc aşa dintr-odată în faţa unei sarcini ambigue de a-mi face o idee destul de clară pentru a putea fi explicată, destul de vagă pentru a nu fi în întregime falsă, despre un personaj transfigurat de renume şi înghiţit

parcă de propria lui glorie. Trebuie să ne fie întotdeauna teamă să definim pe cineva. Operele lui, cuvintele culese chiar de pe buzele lui, nu sunt datele cele mai puţin înşelătoare şi, cu siguranţă, nu ele ne vor ajuta să dezvăluim secretul care ne preocupă. Ştiu – şi nu mă îndoiesc de ştiinţa mea – câte erori ne pot seduce în cercetarea generării operei şi cum ne putem rătăci în naiva ambiţie de a reconstitui chiar fiinţa autorului. În scrierile, în hârtiile, relicvele iubirilor, în evenimentele importante ale vieţii lui, vom descoperi oare ceea ce ne interesează să aflăm şi ceea ce-l distinge în întregime de ceilalţi oameni? Adică: veritabila operaţie a spiritului său, pe scurt, ceea ce este el în sine când rămâne profund singur? Pot chiar să concep că faptele remarcabile şi sesizabile ale unei existenţe contează destul de puţin pentru valoarea operei. Savoarea fructelor unui arbore nu depinde de configuraţia peisajului înconjurător, ci de bogăţia invizibilă a pământului de sub el.

Cum să descifrezi din cărţile sale ce ţine de esenţa omului, ce aparţine clipei, ce se naşte dintr-o intenţie particulară, ce apare din întâmplare? Substanţa şi accidentalul sunt aici amestecate. Spontanul şi reflectatul, necesarul şi arbitrarul, totul este topit într-o expresie exterioară, precum cuprul şi cositorul în bronz; şi creatorul presupus al unei opere, asemenea unei cauze care nu poate crea decât acest efect, este creatura ei, tot aşa cum ansamblul unei existenţe este o iluzie care nu se construieşte decât printr-o lege de cronologie în perspectivă. Trebuie să spunem că operele cuiva ar putea fi alte opere, tot aşa cum memoria fiecăruia dintre noi ar putea fi alcătuită din cu totul alte amintiri. A încerca să reconstitui un autor înseamnă a încerca să reconstitui o capacitate de a crea alte opere decât ale sale, dar pe care numai EL SINGUR le putea produce.

Ar trebui deci să ne lăsăm copleşiţi de disperare – şi eu sunt disperat – adică: nu mă voi lega decât de ceea ce simt. Simt că-i putem considera pe marii oameni care ne domină ca pe nişte fiinţe un pic mai familiare decât noi cu adâncurile noastre. N-ar fi nimic mai rezo

152

Paul Valéry nabil, pentru a ne putea închipui că-i cunoaştem, decât să coborâm în noi înşine şi să obsen am de ce anume suntem însetaţi în ordinea superioară a dorinţelor, ceea ce înseamnă a presupune că un om eminent nu face decât să umple anumite lacune a căror formă există în fiecare dintre noi. Toţi posedăm (aceasta este ipoteza mea) acel loc care-şi aşteaptă geniul.

Astfel, *Goethe* ar fi: *setea noastră de plenitudine a inteligenţei, de privire universală* şi *operă perfectă.* El reprezintă, *Domnilor oameni,* una din cele mai reuşite încercări ale noastre de a deveni asemenea zeilor. Această veche promisiune, pentru care s-a răscumpărat în faţa Celui care i-o făcuse prin strălucitorul omagiu de a-l aduce pe scenă, el a primit-o ca pe un sfat.

Ideea pe care ne-o dă despre sine este aceea a unei uimitoare puteri de a ni se înfăţişa sub o multitudine de aspecte. Inepuizabilul face parte din natura lui şi iată de ce, imediat după moarte, el s-a plasat printre zeităţile şi eroii Fabulei intelectuale, printre cei ale căror nume au devenit un simbol. Spunem GOETHE cum am spune ORFEU – iar numele lui impune pe loc, creând în spirit o Figură prodigioasă, un monstru de înţelegere şi de forţă creatoare, un monstru de vitalitate, un monstru de mobilitate, un monstru de seninătate care, după ce apucă, după ce devorează, transformând în opere nemuritoare tot ceea ce o experienţă umană, într-o carieră, a putut să acumuleze, să cuprindă şi să metamorfozeze – metamorfozându-se până la urmă chiar pe sine în *Mit,* constrângând posteritatea să-l creeze, să-l exalte pe acest incomparabil Goethe a cărui reîntoarcere o observăm, după un secol, apărând pe cel mai înalt Cer al Spiritului.

Într-adevăr, pe covorul fermecat al lumii, acest mare om este unul din evenimentele cele mai fericite pe care destinul speţei umane le-a produs vreodată.

Dar în jocul misterios al Inteligenţei şi al întâmplării, ca în toate partidele, trebuie să examinăm un pic şi norocul jucătorului; şi, fără să ne măgulim că-i vom da de capăt şi că vom înţelege ce a fost, analizând

153

ceea ce ar fi putut să fie, să încercăm măcar să înregistrăm circumstanţele cele mai evidente.

Ceea ce mă uimeşte la Goethe, înainte de orice, este viaţa lui foarte lungă. Adeptul dezvoltării, teoreticianul acţiunilor lente şi al acumulărilor succesive (combinat la el, curios, cu creatorul lui Faust, care este nerăbdarea însăşi) a trăit tot timpul cât i-a trebuit pentru a pune la încercare fiecare resort al fiinţei sale, pentru a-şi face despre el idei diferite de care să se despartă apoi pentru a se cunoaşte mereu mai bine. A reuşit să se găsească, să se piardă, s-o ia de la capăt, să se reconstruiască, să fie în diversitate *Acelaşi* şi mereu *Altul,* să observe în sine însuşi ritmul de schimbare şi de creştere. O schimbare de amplitudine aproape seculară, prin substituţia aproape insesizabilă a gusturilor, a dorinţelor, a opiniilor, a puterilor fiinţei, te face să crezi că un asemenea om care trăieşte atât de obstinat, nu poate să nu fie succesiv ispitit de toate atracţiile, repulsiile, să nu cunoască toate virtuţile şi, în mod sigur, toate viciile; să nu epuizeze, în sfârşit, în privinţa oricărui lucru, totalul afecţiunilor contrare şi simetrice pe care acesta le-ar fi putut naşte. Eul răspunde, la urma urmei, la orice apel, iar Viaţa nu este, în fond, decât posibilitate.

Dar această lungă durată care-l formează pe Goethe abundă în evenimente de prim ordin, iar în timpul lungii lui prezenţe, lumea îi oferă prilejul să contemple, să mediteze, să îndure şi uneori să îndepărteze din spiritul lui un mare număr de fapte importante, o catastrofă generală, sfârşitul unui Timp şi începutul altuia.

S-a născut într-o epocă despre care ştim astăzi că a fost încântătoare. Creşte în acel secol de plăceri şi enciclopedii când, pentru ultima oară, sunt întrunite condiţiile cele mai rafinate ale vieţii civilizate. Eleganţa, sentimentul, cinismul sunt extrem de amestecate. Se pot vedea dezvoltându-se într-un suflet, laolaltă, ariditatea şi tandreţea. În saloane, femeile se amestecă printre geometri-şi mistici. Se remarcă aproape pretutindeni curiozitatea cea mai vie şi mai liberă, vrajba veselă a ideilor, delicateţea formelor. Goethe şi-a luat partea lui din plăcerile vieţii.

154

Paul Valéry

Totul străluceşte, arde şi piere. Sanchiloţii iau cu asalt capitalele. Un război durează douăzeci şi trei de ani. Un război cu totul nou; nu

mai e războiul lui Ludovic al XV-lea şi al domnului de Thorane, un război care-l învaţă pe micul Goethe franceza, revelându-i tragediile noastre, ci un război care va schimba totul în lume; nu e războiul prinţilor, ci al principiilor, adică: *dezordine în profunzime,* unde dinastiile ameninţate, naţiunile trezite, luând cunoştinţă de forţele lor totale şi, în sfârşit, un geniu extraordinar, aţâţat, dezlănţuit, dorind să modeleze Europa după imaginea spiritului său, compun Uvertura la marele Vacarm al Timpurilor Noi.

Pentru că această învălmăşeală nu-l emoţionează foarte tare pe Goethe, care a văzut-o născându-se şi potolindu-se. Pentru unii, există un fel de problemă referitoare la atenţia pe care marile spirite ar trebui s-o acorde evenimentelor istoriei exterioare, dacă trebuie să se implice, să se amestece sau să le ignore pe cât posibil. În privinţa lui Goethe, el nu ignoră, firește, Revoluţia, nici vicisitudinile care-i urmează. Însoţeşte în Franţa un corp de invadatori, îi revede pe francezi în Germania. Dar se pare că gândirea lui a fost mai puţin emoţionată şi tulburată de toate acestea decât de revoluţiile şi bătăile ideale la care asistă şi ia parte în domeniul culturii.

Vede prăbuşindu-se dominaţia clasică şi analitică pe care-o exercită Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi a lui Ludovic al XV-lea. Tirania tipurilor literare bine definite şi bine argumentate, eleganţa absolut abstractă, seducţia savantă exersată prin puritatea artificiilor, nobila rigoare a exigenţelor formale sunt condamnate să piară. Shakespeare, din care Voltaire face un autor european, extermină tragedia, pe Racine îl transformă într-o fantomă, anulează chiar tot teatral lui Voltaire. Herder scoate din uitare tradiţiile germanice, denunţă epuizarea artei franceze, oprindu-l pe Goethe pe treptele Vestului.

În acelaşi timp, în Germania apare o uluitoare producţie filosofică şi muzicală, reprezentată de Părinţii

gândirii secolului al XIX-lea, Kant, Fichte şi Hegel, şi de Părinţii sublimi ai Muzicii, trăind şi muncind în vecinătatea lui Goethe. În privinţa artelor plastice şi a erudiţiei, p publicaţiile Institutului egiptean, descoperirile de la Herculanum reînnoiesc cunoaşterea antichităţii. Pompei este scos la lumină în anul naşterii lui Goethe.

În sfârşit, pe durata acestei vieţi şi în ceea ce priveşte ştiinţa, Newton domneşte, sporindu-şi puterea lui prodigioasă care pătrunde,

prin lucrările lui Laplace, până la cele mai mici inegalităţi ale Sistemului lumii. De la Volta la Ampère, electricitatea se dezvăluie şi se conturează ca un fenomen substanţial al Universului. Tot acum se pun temeiurile Chimiei. Sporesc presimţirile că puterea omului asupra energiei va creşte prodigios.

Ştiinţele naturii vii nu pregetă mai puţin să se dezvolte. Metafizica, proscrisă din cer şi din toate domeniile în care experienţa, măsura, calculul îşi corespund exact, se leagă şi, într-un sens, se confundă cu misterioasele fenomene ale vieţii. Acum începe marea controversă care, în câteva puncte, durează şi astăzi şi va dura şi în viitor.

Acesta este, în puţine cuvinte, tabloul evenimentelor şi al condiţiilor exterioare cele mai vizibile care l-au solicitat pe Goethe, între adolescenţă şi sfârşitul vieţii sale.

La toate, trebuie să adăugăm incidentele şi circumstanţele private, întâlnirile, ocaziile, prietenia suveranului, femeile, rivalităţile literare; să încercăm să vedem cum acest erou, acest om foarte frumos, omul viu peste măsură, voluptuosul destul de desfrânat, dar şi spiritul care se descoperă mereu mai vast, se va acomoda complicaţiilor existenţei, îşi va contura destinul şi se va situa, în sfârşit, în eternitate.

Dar cum am putea să nu ne pierdem în varietatea acestui fantastic Goethe?

Observ că mi se pare înzestrat în cel mai înalt grad cu aceleaşi proprietăţi pe care le-a recunoscut la fiinţele vii, în frumoasele şi profundele sale cercetări biologice.

156

Paul Valéry

Criza spiritului şi alte eseuri

157

Nimic nu l-a uimit mai mult decât aptitudinea fiinţelor vii de a se acomoda şi de a-şi dobândi formele convenabile împrejurărilor.

Or, cred că trebuie să-i recunoaştem lui însuşi un astfel de geniu. Prin acest dar a reacţionat el atât de divers, de oportun, de graţios şi uneori atât de viguros împotriva numeroaselor impresii sau dorinţi de lectură care-l solicitau; se exersează chiar împotriva consecinţelor acestor acte şi uneori chiar împotriva seducţiei.

Acest geniu al transformărilor este, de altfel, esenţial poetic, pentru că prezidează atât formarea metaforelor şi a figurilor de stil

prin care poetul se bucură de multitudinea de expresii, cât şi crearea personajelor şi a situaţiilor din teatru. Dar la un poet, ca şi la plantă, acţionează acelaşi principiu natural: toate fiinţele posedă aptitudinea de a se acomoda şi această aptitudine variabilă măsoară aptitudinea lor de a trăi, adică de a rămâne ceea ce sunt, posedând mai multe feluri de a fi ceea ce sunt.

Goethe, Poet şi Proteu, trăieşte un număr de vieţi în una singură. Asimilează tot, transformând totul în substanţă. El transformă chiar mediul în care se implantează şi prosperă. Weimar îi datorează un cult şi i-l va închina. El găseşte aici un pământ excelent căruia i se adaptează şi pe care-l ilustrează. Ce-i poate fi mai propice decât acest mic pământ de cultură pentru a creşte şi a-şi întinde ramurile vizibile în tot universul? Curtezan, confident, ministru, funcţionar punctual şi poet, colecţionar şi naturalist – îşi găseşte răgazul, destul de agitat, să dirijeze cu zel şi pasiune teatrul, să supravegheze butaşii, să studieze seminţele plantelor rare şi să pândească deschiderea gogoşilor de mătase. Dar tot aici poate cerceta în voie, ca prin sticla unui ceas, miniatura de viaţă politică şi diplomatică; şi, adaptându-se tuturor regulilor ceremoniale şi de etichetă, respiră un aer de plăcută libertate. Este, poate, cel din urmă om care se bucură de perfecţiunea Europei.

Dar însumarea atâtor avantaje nu înseamnă totul. Prea favorizat de lucruri, se întâmplă ca această favoare să-şi aibă pericolele ei. O viaţă plină de calm este o viaţă intim ameninţată. Dacă inima îi este atinsă, Proteu îşi pierde resursele. Trebuie deci să-şi ferească inima, să-şi apere ceea ce are unic în atâtea forme sub care se poate înfăţişa. Şi dacă Zeul a putut, pentru plăcerea lui, să se schimbe în taur, lebădă sau ploaie de aur, el nu poate rămâne înlănţuit pentru totdeauna, prins în capcana unor asemenea figuri seducătoare şi, pe scurt, transformat veşnic într-un animal.

Dar Goethe nu se lasă niciodată prins. Geniul lui de a se metamorfoza, prin care el intră în atâtea combinaţii pe care i le oferă clipa sau gândirea, se însoţeşte în mod obligatoriu de geniul detaşării şi al îndepărtării. Imediat ce simte că durata unei legături depăşeşte acel timp divin în care această durată este insezizabilă, simte toate forţele nerăbdării năpădindu-l şi nu există tandreţe, obişnuinţă, interes care să-l ţină captiv o clipă mai mult decât trebuie. Nu există om posedat de instinctul libertăţii asemenea lui. Traversează viaţa, pasiunile, circumstanţele, *fără să consimtă vreodată că un lucru*

valorează cât tot ceea ce este el. Şi ştiu bine ce lua cu el când se depărta şi se ascundea ca şi cum demonul lui l-ar fi purtat. Smulgea o comoară fără preţ unor ore fermecătoare. Salva fugind caseta misterioasă în care ţinea închis tot posibilul, o bogăţie imperceptibilă de viitoare aventuri şi reticenţe. El răpeşte brusc celorlalţi viitorul, viitorul său gelos. Şi ce este în noi mai viu şi mai presant? Egoismul nostru nu este, în fond, decât o injoncţiune şi o nesfârşită apropiere a viitorului.

Sentimentul foarte puternic de a fi o dată pentru totdeauna îl stăpâneşte pe Goethe. Îi trebuie tot, vrea să cunoască tot, să încerce tot, să creeze tot. Şi aici risipeşte tot ceea ce este el; risipeşte aparenţe şi diverse producţii; dar ţine ascuns cu grijă *ceea ce ar putea să fie*; e avar cu viitorul lui. Viaţa, la urma urmei, nu se exprimă prin formula paradoxală: *conservarea viitorului*?

Aşa se explică libertatea lui Goethe faţă de iubire. Se ştie bine că manifesta o curioasă magnificenţă în independenţa inimii. Acest mare liric este cel mai puţin

nebun dintre bărbaţi; acest mare amant este cel mai puţin rătăcit de iubire. Demonul lui foarte lucid îi comandă *să iubească,* dar pentru el a iubi înseamnă să se bucure în iubire de tot ceea ce iubirea poate oferi spiritului, de tot ceea ce voluptatea personală, emoţiile şi energiile intime, pe care aceasta le trezeşte, pot oferi facultăţii de a înţelege, dorinţei superioare de a se edifica, puterii de a crea, de a acţiona şi de a eterniza. *Sacrifică deci orice femeie Eternului feminin.*

Iubirea, mijloc. Iubirea oricărei femei sacrificată în numele idealului iubirii. Iubirea, şarpe de care trebuie să se ferească pentru a o putea descrie sau picta. Ce este Don Juan, biet spirit care nu lasă nimic după el, pe lângă acest geniu mult mai profund voluptuos şi suprem liber, părând a nu seduce şi abandona decât pentru a extrage din această diversitate de experienţe ale tandreţii *esenţa unică, fermecătoarea intelectului*. Îi trebuie deci totul lui Goethe. *Totul* şi chiar mai mult, *să fie salvat.* Căci Faust TREBUIE salvat. Şi, oare nu merită să fie salvat? Numai aceia nu sunt salvaţi şi nu pot fi salvaţi care, neavând ce pierde, nu pot fi nici măcar pierduţi.

Dar pentru Cel care oferă contrastul darurilor lui dintre cele mai

rare, nimic nu demonstrează mai mult destinaţia nemuririi fiinţei lui decât *numărul naturii sale,* pluralitatea atenţiilor şi a darurilor independente ale acesteia. Ideea pe care şi-o face obligatoriu despre el este deci desprinsă de toate. Constrâns parcă să-şi plaseze punctul existenţei lui absolute, centrul singurătăţii şi al identităţii profunde, atât de sus încât raţiunea lui mereu stăpână şi regină, raţiunea sa care acceptă şi vrea să circumscrie *Demonismul* pe care-l observă în acest Goethe lunecos şi insesizabil, să se poată explica ei înseşi şi să găsească un sens nou şi universal acestei existenţe excepţionale. Orgoliul de a reprezenta o atât de strălucită reuşită, de a fi stăpânul tuturor lucrurilor minunate, orgoliul lui sporind se epurează şi se ridică la acel grad metafizic egal unei modestii infinite. Pentru un cedru, să se recunoască drept cel mai mare dintre copaci nu înseamnă orgoliu;

şi acest misterios *Demonism,* prin intermediul căruia el pune pe seama unui principiu al Naturii meritul sau aparenta lipsă de merite a atitudinilor sale, semnifică pentru el, fără îndoială, că fiecare tendinţă atotputernică, *bună sau rea,* existentă în noi, venind din noi, uimindu-ne, trebuie să ne facă să bănuim un scop de origine universală, fiindcă nu găsim nimic în inima noastră prin care am putea prevedea şi ne-am putea lumina mişcările pretins spontane. Prin aceasta, fiinţa lui Goethe, de îndată ce recunoaşte ca sursă a pasiunilor, a reacţiilor sale de independenţă şi de eliberare, o lege generată de natură, i se încredinţează cu totul. El se complace, cu toată fiinţa lui, şi în aceasta constă una din perfecţiunile gloriei sale, într-o absolută supunere faţă de lucruri, *care sunt în măsura în care sunt*adică: *în măsura în care par să fie.* Profesează o supunere totală şi un abandon în faţa lumii sensibile; *„M-am gândit întotdeauna,* spune el, *că lumea e mai genială decât geniul meu".* Nu consimte că ar putea să existe în *subiect* ceva cât de cât mai semnificativ şi mai important decât ceea ce se observa în cel mai mărunt *obiect.* O frunză are pentru el mai mult sens decât orice cuvânt; până în ultima zi a vieţii lui, spunea lui Eckermann că nu există discurs care să valoreze cât un desen, chiar tras de o mână la întâmplare. Acest poet dispreţuieşte cuvintele.

Dar salvarea, răscumpărarea finală nu vor fi ele dobândite, în mintea lui Goethe, prin această ciudată consimţire în faţa aparenţei, prin această ciudată mistică a obiectivităţii? O scenă imaginară pe care o compun sau care se impune de la sine minţii mele reprezintă pentru mine destul de bine această atitudine printr-un contrast facil.

Mă gândesc la Shakespeare care debordează de viaţă, dar şi de disperare. Hamlet (vă aduceţi aminte) cântăreşte un craniu: respiră cu oroare vidul şi inima lui se umple de greaţă… îl aruncă, plin de dezgust. Dar Faust, cu sânge rece ridică obiectul funest, copleşitor pentru orice gândire. El ştie bine că meditaţia nu duce nicăieri şi că nu prin spirit ne pierdem pe căile directe

160

Paul Valéry ale naturii în acest trecut viitor: moartea. El examinează deci, descifrează cu mare atenţie craniul; comparând el însuşi acest efort de atenţie cu cel pe care odinioară îl depunea în descifrarea vechilor manuscrise.

Examinarea odată încheiată, de pe buzele sale nu auzim un monolog asupra neantului. El spune: *„Capul acestor mamifere este compus din şase vertebre: trei în partea posterioară închizând comoara cerebrală şi terminaţiile vieţii, divizate în reţele precise, ramificate în interiorul şi la suprafaţa ansamblului. Trei compun partea anterioară care se deschide în prezenţa lumii exterioare pe care o percepe, o cuprinde şi o ÎNŢELEGE".* Se întăreşte, se confirmă în propria lui fiinţă prin atitudinea perfect clară şi singulară pe care o ia cu privire la cunoaştere.

Toată voinţa lui de observaţie, toată stăpânirea vastei sale facultăţi imaginative, el o oferă studiului şi reprezentării lumii sensibile. El trăieşte ca acest Linceus ale cărui voluptăţi vizuale le slăveşte atât de graţios în al doilea *Faust,* vede cu ochii, cu ochii lui mari, niciodată obosiţi să privească fiinţele şi culorile… Se îmbată de orice obiect care-i răsfrânge lumina. El trăieşte văzând.

Ceea ce se vede se opune în el atât de puternic faţă de ceea ce rămâne în lumea instabilă şi indescriptibilă a vieţii interioare, încât ne declară categoric că n-a avut curiozitatea să exploreze această dimensiune a conşti: inţei noastre: *„Nu m-am gândit niciodată la gândire",* ne spune el. Şi adaugă în altă parte: *„Ceea ce observă omul şi simte în interiond fiinţei lui mi se pare a constitui partea cea mai nesemnificativă a existenţei sale. El zăreşte atunci mai degrabă ce-i lipseşte decât ceea ce are".*

Goethe este marele apologet al Aparenţei. El acordă suprafeţei lucrurilor un interes şi o valoare în care francheţea şi alegerea sunt de cea mai mare importanţă.

El a înţeles că dacă noi percepem o infinitate de senzaţii, inutile

în sine, totuşi, oricât de indiferente ne-ar fi, din ele am extras printr-o curiozitate gratuită

Criza spiritului şi alte eseuri

161

şi o atenţie a purei plăceri ştiinţele şi artele noastre. Cred că există pentru unii, cum există şi pentru el, o *viaţă exterioară* de o intensitate şi de o profunzime cel puţin egală cu cea pe care o acordăm tenebrelor inutile şi secretelor descoperirii ale asceţilor şi sufiţilor. Ce revelaţie poate fi pentru un orb din naştere primele, dureroasele şi minunatele înţepături ale luminii pe retină! şi ce progrese ferme, fără întoarcere, simte el făcând, încetul cu încetul, spre cunoaşterea limită – claritatea formelor şi a corpurilor!

Dimpotrivă, lumea interioară este mereu ameninţată de confuzia senzaţiilor obscure, a amintirilor, a tensiunilor, a cuvintelor virtuale în care ceea ce observăm şi percepem alterează, degradează într-un anumit fel observaţia însăşi. Abia începem să concepem şi să schiţăm ce înseamnă să te gândeşti la gândire şi, de la acest al doilea nivel, de îndată ce încercăm să ridicăm la această *a doua putere* conştiinţa noastră, totul se tulbură.

Goethe observă, contemplă, când în operele plastice, când în Natură, urmăreşte forma, încearcă să descifreze scopul pentru care a fost trasată sau modelată opera sau obiectul examinat. Acelaşi om, capabil de atâta pasiune, de atâta libertate, atât de capricios în sentimente şi în creaţiile imprevizibile ale spiritului poetic devine un observator de o răbdare inepuizabilă; se consacră unor studii minuţioase de botanică şi anatomie ale căror rezultate le redactează într-o limbă simplă şi precisă.

Aceasta este o dovadă în plus că diversitatea şi aproape incompatibilitatea obişnuită a talentelor este esenţială spiritului de cel mai înalt ordin.

Dar iubirea formelor nu se mărgineşte pentru Goethe la delectarea contemplativă; orice formă vie este un element de transformare şi orice parte a unei forme reprezintă poate o modificare a altei părţi. Goethe se apleacă plin de pasiune asupra ideii de metamorfoză pe care o întrevede la plante şi la scheletul vertebratelor. Caută *forţele* sub *forme,* decelează modulaţii

162

Paul Valéry

morfologice; continuitatea cauzelor îi apare sub discontinuitatea efectelor. Descoperă că frunza se face petală, stamină, pistil; că există o identitate profundă între sămânţă şi mugure. Descrie cu o mare exactitate efectele adaptării şi câteva tropisme care domină creşterea plantelor, echilibrul puterilor care se stabileşte şi se restabileşte, oră cu oră, între legea intimă a dezvoltării şi locul şi împrejurările accidentale. Goethe este unul din fondatorii transformismului.

Spune despre plantă *„că ea adaugă fixităţii originare, generice şi specifice, o suplеţe şi o fericită mobilitate care-i permite să se plieze, modificându-se, tuturor variatelor condiţii pe care le reprezintă suprafaţa globuluf.* El încearcă să cuprindă toate speciile vegetale într-o noţiune comună; este convins, ne spune el, *„că această concepţie poate fi făcută mai sensibilă* şi ideea se prezintă în ochii lui *„sub forma vizibilă a unei plante unice, tip ideal al tuturor celorlalte".* Probabil că a văzut-o.

Găsim aici o combinaţie remarcabilă între un arhetip botanic şi o concepţie evoluţionistă.

Poate n-ar fi atât de mare îndrăzneala să vedem aici una din enigmele profunde ale acestui mare spirit. Totul se valorifică într-o inteligenţă; cu cât e mai vastă, cu atât e mai stabilă sau, mai degrabă, amplitudinea sa reprezintă nivelul înalt al conexiunilor sale. Poate că acest presentiment, dorinţa de a descoperi şi de a urmări în fiinţele vii voinţa de metamorfoză derivă din comerţul pe care l-a întreţinut odinioară cu anumite doctrine pe jumătate poetice, pe jumătate esoterice, onorate de antici şi pe care iniţiaţii de la sfârşitul secolului al XVIII-lea începuseră să le cultive. Ideea încântătoare şi foarte imprecisă a orfismului, ideea magică de a presupune în orice lucru, viu sau inanimat, nu ştiu ce principiu ascuns al vieţii şi tendinţa spre o viaţă mai elevată, ideea că un spirit se zbate în orice element al realităţii şi că nu este imposibil să se acţioneze pe calea spiritului asupra oricărui lucru şi asupra oricărei fiinţe, acestea posedând spirit, face parte din acele idei care mărturisesc persistenţa unui raţionament şi, în acelaşi timp, instinctul esenţialmente generator de poezie sau personificare.

Goethe pare profund pătruns de sentimentul acestei puteri care

satisface poetul şi impulsionează naturalistul. El vede, într-un cuvânt, în plantă, un fel de fenomen inspirat, o voinţă de metamorfoză care *„urcă,* spune el, *acţionând gradat, făcând să apară o formă din alta, CA PE UN FEL DE SCARĂ IDEALĂ, până la punctul cel mai înalt al naturii vii, propagarea prin cele două sexe".*

Descoperirea acestei metamorfoze este un mare titlu de glorie pentru el, unul din exemplele cele mai clare ale trecerii de la gândirea poetică la teoria ştiinţifică sau de punere în lumină a unui fapt, ca o consecinţă a unei armonii cerute de intuiţie. Observaţia verifică ceea ce artistul interior a descoperit. Arborele rodeşte fructele ştiinţei.

Şi dacă Goethe descoperă osul intermaxilar, aceasta înseamnă că el îl găsise deja…

Dar acest mare dar al analogiei se opune în el facultăţii logice, îi inspiră chiar depărtarea de acest mod închis de metamorfoză abstractă. Posedă prea mult geniul Aparenţei pentru a urma raţionamentul deductiv al cărui efect preţios şi periculos este acela de a ne conduce prea departe de aparenţe, într-o lume numită adeseori *imaginară* pentru că este imposibil de imaginat; îi lipseşte matematica acestui cap atât de bine construit. Goethe nu este geometru. Mărturiseşte că este *„absolut incapabil să opereze cu semne şi cifre, în orice fel ar fi".* Nu simte că Algebra este şi ea *o Morfologie* şi o generare într-un anumit fel organică a numărului, cu care ea defineşte speciile, transformările, structurile.

Şi totuşi l-am prins în flagrant delict de intenţie geometrică; am descoperit un apel singular la ajutorul matematicii; şi chiar la una de nivel mai înalt; în *Memoriul* lui în care tratează metamorfoza plantelor, el crede că transformările pe care le observă în plante s-ar putea explica prin combinaţia forţelor elementare cu legăturile care acţionează în producţia vegetală şi o spune cu propriile lui cuvinte: *„Sunt convins că, mer*

164 *Paul Valéry gând pe acest drum, am reuşi să explicăm formele atât de variate ale florilor şi fructelor. Numai că noţiunile de extensie, contracţie, de compresie şi anastomoză ar trebui să fie bine fixate şi să poată fi mânuite ca nişte formule algebrice, pentru a le întrebuinţa aşa cum pot să fie ele întrebuinţate".*

Este imposibil să ne dorim şi să definim mai clar o varietate de Calcul simbolic, analog acelora pe care dinamica şi fizica modernă le instituie şi le utilizează curent.

Dacă insist asupra aspectului ştiinţific al spiritului lui Goethe, o fac pentru că este important să ne oprim asupra subiectelor favorite de reflecţie ale personalităţii de care ne ocupăm. Goethe punea poate mai mult din sine şi din orgoliul său în cercetările de acest fel decât în operele lui pur literare. S-a bucurat de uimirea stârnită de un poet (acestea sunt cuvintele lui) care, *„ocupat în mod obişnuit de fenomenele intelectuale care ţin de sentiment şi imaginaţie, s-a îndepărtat o clipă din drumid lui, făcând ÎN TREACĂT o descoperire de o asemenea importanţă!"*

Pe de altă parte, avem aici o remarcabilă dovadă a ambiguităţii caracteristice şi a ambiţiilor ţintind foarte sus ale acestui mare om.

El se declară adeptul lui Rousseau, al cărui exemplu îl îndeamnă să studieze viaţa, împotriva modei analitice din vremea tinereţii lui. Domină algebra şi tragedia. Deducţia Legii lui Newton preocupa şi încânta lumea savantă. Newton în mâinile abile ale lui Clairaut, d'Alembert, Lagrange şi Laplace explică totul. Vbitaire îl vulgarizează şi-i închină ode. Mecanica analitică este regina ştiinţelor.

Dar ştiinţele vieţii încep să atragă atenţia asupra lor. Matematica, fiind arta consecinţelor şi a conexiunilor într-un sistem de proprietăţi riguros închis, un fel de poezie a repetiţiei pure, nu satisfăcea pe toată lumea. A te îndepărta de ea în acea epocă însemna romantism.

Pe scurt, Goethe ne oferă un sistem aproape complet de contraste, combinaţie rară şi fecundă, fiind alternativ un *clasic* şi un *romantic,* un filosof căruia îi

repugnă principalul instrument al filosofiei – analiza subiectului, *un savant* care nu poate sau nu vrea să uzeze de instrumentul cel mai puternic al ştiinţei pozitive, *un mistic,* dar un mistic de o specie aparte, în întregime dedat contemplaţiei exteriorităţii, încercând să-şi făurească o concepţie despre natură care nu e nici a lui Newton, nici a lui Dumnezeu, cel puţin nu a acelui Dumnezeu pe care-l propun religiile. Refuză creaţia căreia îi opune evoluţia organismelor ca pe un argument de neînvins. Respinge, de asemenea, explicaţia vieţii numai prin forţele fizico-chimice.

Ideile sale în această privinţă nu sunt foarte departe de ale noastre. Avantajul nostru asupra lui e constituit dintr-o mulţime de

descoperiri făcute din epoca lui până astăzi. Dar ideea pe care ne-o putem face despre viaţă n-a câştigat decât în exprimarea mai precisă a contradicţiilor şi în enigmele mai numeroase şi mai complicate.

Proprietăţile vieţii şi caracterele fiinţei îşi corespund foarte bine la Goethe.

El este plin de speranţă: respinge, înlătură tot ceea ce ar putea slăbi voinţa de a trăi şi de a înţelege. Nu dă înapoi din faţa nici unei contradicţii aparente, dacă această contradicţie o îmbogăţeşte. Rupe toate legăturile, chiar cele mai tandre; nu vrea să cunoască relele, fie chiar şi cele mai apropiate, dacă aceste rele, aceste legături îl fac să se teamă că le-ar putea oferi mai multă viaţă decât ar primi de la aceste impresii. Se întoarce constant ca plantele pe care le iubeşte, spre clipa cea mai luminoasă, cea mai caldă…

Anticii l-ar fi reprezentat sub specia ambiguă a acelui zeu monstruos, pe care îl venera Roma; zeu de trecere, zeu de tranziţie, contemplând toate lucrurile posibile cu două feţe opuse, IANUS. La Goethe, IANUS BIFRONS cu o faţă se opune secolului care se încheie; cu cealaltă se uită spre noi. Şi, la fel, ar putea oferi o faţă de o frumuseţe clasică Germaniei şi alta de expresie romantică Franţei.

Dar aceeaşi stranie statuie poate la fel de bine să ofere alte o sută de dualisme şi să fixeze cu o dublă

Paul Valéry frunte o enormă cantitate de perspective simetrice, de profunzimi conjugate, de viziuni şi atenţii complementare. Toţi acei Ianus ai Romei nu ajung să reprezinte toate opoziţiile, toate contrastele – sau, dacă vrem, toate sintezele pe care le conţine Goethe. E aproape un joc să încercăm să le descoperim, şi chiar acest joc iscă în noi îndoiala dacă nu cumva el şi-a făcut un sistem din a cultiva exact contrariile.

Sufletul liric alternează la el cu sufletul liniştit şi răbdător de botanist. Este un amator, un creator, savant şi galant; amestecă noblețea şi candoarea cu cinismul pe care Mefistofeles îl deţine poate de la nepotul lui Rameau; el ştie să combine libertatea supremă cu punctualitatea şi zelul în funcţiile publice. În sfârşit, în el se combină, după dorinţă, Apollo şi Dionysos, goticul şi anticul, Iadul şi Infernul, Dumnezeu şi Diavolul, după cum a combinat în mintea sa Orfismul cu Ştiinţa experimentală, pe Kant cu Demonicul şi, în general, orice lucru cu contrariul lui.

Toate aceste contradicţii îl supradimensionează. Stăpân pe forţa lui vitală, pe forţa poetică, pe mijloacele sale, liber ca un strateg de manevre interioare – liber împotriva iubirii, liber împotriva doctrinelor, împotriva tragediei, împotriva gândirii pure şi a gândirii despre gândire; liber împotriva lui Hegel, împotriva lui **Fichte,** împotriva lui Newton, Goethe ocupă fără efort, fără rival, locul său unic şi suveran în lumea spiritului; şi-l ocupă atât de manifest sau, mai degrabă, îl creează, definindu-i condiţiile prin chiar fiinţa lui, atât de evident că era în firea lucrurilor ca în anul 1808 să se producă, aproape dintr-o necesitate astrologică, apelul şi întâlnirea aproape prea dorită, prea făcută pentru a fi chiar o minune şi parcă prea norocos comandată de fatalitatea poetică, apelul şi întâlnirea cu Napoleon.

Sunt *necesare* (gândind, poate, în misterioasa lor absenţă), *Ursitoarele,* acele „Zeiţe necunoscute muritorilor şi pe care le numim numai cu părere de rău" – *trebuie ca marile linii să se întâlnească, iar din întâlnirea lor să se producă un mare eveniment pentru Spirit. Trebuie ca aceste două fiinţe unice să se atragă*

şi să se întâmple ca ele să se vadă. Este important ca ochii mari şi încântători ai Poetului să primească privirea imperială şi ca omul care dispune de atâtea vieţi şi omul care dispune de atâtea spirite să se cunoască sau să se recunoască.

Goethe n-a uitat niciodată această întrevedere; fără îndoială e cea mai importantă amintire a lui, diamantul orgoliului său…

Scena e totuşi foarte simplă: observăm cu interes prezenţa prinţului de Talleyrand şi marea grijă pe care o are acest personaj atât de admirat de Balzac, de a nota şi de a controla cele mai mici detalii.

Uşurinţa cu care se poate valorifica literar un asemenea subiect mă face să ezit dacă să mă opresc asupra lui sau nu. Napoleon însuşi ne sfătuieşte să nu facem, cum zice el, *tablouri,* adică să nu dăm curs acelor compoziţii imaginare de circumstanţă care se construiesc de la sine în iluzii şi situaţii prea semnificative.

Şi totuşi, cum să nu ne gândim, şi cum să nu facem parte romantismului şi retorismului de altă dată? Nici Sorbona, de altfel, nici Academia nu le resping. Se poate, la urma urmei, ca antiteza şi paralela

să corespundă unei necesităţi a spiritului. Cum să nu ne gândim? întreb eu. Imperiul care se întemeiase pe inteligenţă şi acţiune şi imperiul inteligenţei în stare liberă se contemplă şi se întreţin O CLIPĂ… Ce clipă… Ce moment e acela în care Eroul Revoluţiei organizate, Demonul vestului, Puternicul înarmat, Seducătorul Victoriei, cel despre care Joseph de Maistre spunea că este vestitorul Apocalipsei îl vrea pe Goethe la Erfurt, îl vrea şi-l tratează ca pe un *om* – adică *de la egal la egal*!

Ce moment!… E chiar ora, în acel an 1808, chiar clipa fără preţ în care culminează Steaua.

Este momentul care spune de la sine împăratului cuvintele fatale ale pactului: OPREŞTE-MÎ… SUNT AŞA DE FRUMOS. E atât de frumos momentul că monarhii Europei sunt la Erfurt la picioarele acestui Faust încoronat. Dar el ştie că veritabilul său destin nu este

pentru măreţul viitor, destinul bătăliilor. Firește, soarta lumii e în frumoasele lui mâini, dar soarta numelui său se află în mâinile celui care ţine Pana; şi toată grandoarea lui visează la posteritate; toată grandoarea lui care se temea, dintre toate lucrurile, de pamflet şi ironie, ştie că depinde de umoarea câtorva oameni de talent. El vrea să se asigure în privinţa poeţilor; şi, gândind politic, adună în jurul său, alături de prinţii pământului, pe cei mai iluştri scriitori ai Germaniei.

Vorbesc despre literatură. Werther şi tragedia franceză sunt întrebuinţaţi pentru a umple timpul acordat. Dar e vorba despre altceva. Cu toate că nimic nu ne face să simţim în cuvinte toată importanţa coincidenţei, a conjuncţiei evenimentelor care-l pun faţă în faţă pe împăratul corsican şi pe Omul care leagă gândirea germană de izvorul solar al clasicismului şi care a descoperit secretul voluptuos al purităţii formei – o lume de fapte, de idei, de posibilităţi încarcă această conjunctură… Dar cochetăria este lucrul esenţial al acestei conversaţii. Fiecare vrea să pară în largul său şi arborează un anume surâs. Sunt doi Vrăjitori care încearcă să se farmece unul pe celălalt. Napoleon jucând pe împăratul spiritului şi chiar al Literelor, Goethe reprezentând aici chiar Spiritul. Poate că împăratul are despre veritabila substanţă a puterii lui o conştiinţă mai exactă decât îşi

imagina Goethe?

Napoleon ştia mai mult decât oricine că puterea lui, mai mult decât toate puterile din lume, era o putere riguros *magică* – o putere a spiritului asupra spiritului – o vrajă.

El îi spune lui Goethe: Sunteţi un *Om* (sau, mai bine, zice despre Goethe: iată Omul). Goethe se predă; Goethe e flatat în adâncul sufletului său. E prins. Acest geniu captiv al unui alt geniu nu se va elibera niciodată. El va rămâne indiferent, în 1813, când toată Germania se înfierbânta şi imperiul începe să cadă.

Sunteţi un Om. Un OM?… *Adică o măsură a tuturor lucrurilor* sau o fiinţă pe lângă care ceilalţi nu sunt decât nişte umbre, nişte fragmente de oameni – abia nişte oameni, căci nu sunt măsura nici unui lucru – cum suntem noi, EU ŞI DUMNEATA. Există în noi, domnule Goethe, ciudata virtute de plenitudine, o furie sau o fatalitate de a face, de a deveni, de a transforma, de a nu lăsa după noi lumea aşa cum am găsit-o…

Şi Goethe (şi nu e fantezia mea) se gândeşte şi se referă la ciudata lui concepţie despre Demoniac.

Şi, într-adevăr, ce personaj, altul decât Bonaparte, ar fi fost mai potrivit pentru un al treilea Faust!

Într-adevăr, există în aceşti doi auguri, în aceşti doi Profeţi ai Timpurilor Noi, o curioasă analogie care nu se descoperă decât de la distanţă, o simetrie care-mi apare fără ca eu s-o solicit. Voi deduce din acestea poate o concepţie absolut imaginară: dar observaţi cum se impune de la sine. E de ajuns să priveşti pentru a o percepe.

Şi unul şi celălalt sunt spirite de o forţă şi de o libertate extraordinare: Bonaparte dezlănţuit în realul pe care el îl mânuieşte şi-l tratează nerăbdător şi violent, conducând o orchestră de fapte cu mişcări furioase şi comunicând mersului realităţii lucrurilor umane viteza şi interesul impetuos al unei ficţiuni fantasmagorice… E pretutindeni, câştigă peste tot, chiar nefericirea îi alimentează gloria; decretează în orice problemă asupra fiecărui punct. De altfel, tipul ideal al Acţiunii complete, adică al actului imaginat, *construit* în spirit până la cel mai mărunt detaliu, cu o precizie incredibilă – *executat* cu promptitudinea şi energia totală al detenţiei unei fiare, îl locuieşte şi-l defineşte exact. Acest caracter, această organizare a Omului pentru acţiunea completă îi dă, fără îndoială, acea fizionomie antică atât de des remarcată.

Ni se pare antic precum Cezar ne pare modern, căci şi unul şi celălalt pot intra şi acţiona în orice timp. Imaginaţia puternică şi precisă nu cunoaşte tradiţii de care să se împiedice, iar notaţiile fac parte dintre preocupările ei. Acţiunea completă găseşte mereu şi pretutindeni materia de stăpânit. Napoleon este capabil să 'nţeleagă şi să conducă toate rasele. Ar fi putut comanda arabilor, hinduşilor, mongolilor, tot aşa cum – a condus pe napolitani la Moscova şi pe saxoni până

170

Paul Valéry la Cádiz. Dar Goethe în sfera lui angajează, convoacă, manipulează pe Euripide şi Shakespeare, pe Voltaire şi Trismegistul, pe Iov şi Diderot, pe Dumnezeu însuşi şi pe diavol. El este capabil să fie Linne şi Don Juan, îl admiră pe Jean-Jacques şi rezolvă la curtea Marelui Duce dificultăţile de etichetă. Goethe şi Napoleon amândoi cedează câteodată, fiecare după firea lui, seducţiei orientale. Bonaparte apreciază în islamism o religie simplă şi războinică. Goethe se îmbată de Hafiz: amândoi îl admiră pe Mahomed. Dar ce poate fi mai european decât să te laşi sedus de Orient?

Amândoi prezintă trăsăturile unor epoci foarte mari: amândoi te pot duce cu gândul la Antichitatea fabuloasă şi la Antichitatea clasică. Şi un alt punct remarcabil de asemănare: *profesează amândoi dispreţul pentru ideologie.* Speculaţia pură nu place nici unuia, nici celuilalt. Goethe nu vrea să se gândească la gândire, Bonaparte dispreţuieşte ceea ce spiritul construieşte fără să ceară confirmarea, verificarea, execuţia – efect pozitiv şi sensibil.

Amândoi păstrează în privinţa religiilor o atitudine destul de asemănătoare în care intră şi consideraţie şi dispreţ; înţeleg să uzeze de ele ca de nişte mijloace politice sau dramatice, dar fără să facă distincţie între ele şi considerându-le doar nişte resorturi ale teatrelor respective.

Unul, cel mai înţelept, fără îndoială; celălalt, poate, cel mai nebun dintre muritori; dar şi unul, şi celălalt, cele mai pasionante personaje ale lumii.

Napoleon, sufletul loviturilor fulgerătoare, al concentrărilor de oameni şi al focurilor pregătite în secret, executate furios, acţionând prin surpriză, mai mult decât prin forţă, asemenea unor catastrofe naturale – pe scurt, *vulcanismul* aplicat *artei militare* şi practicat; chiar în politică, fiind vorba, pentru el, de a reface lumea în zece ani.

Dar în aceasta constă şi marea diferenţă! Lui Goethe nu-i plac vulcanii. Geologia ca şi destinul său 1 îi condamnă. El a adoptat sistemul profund al transformărilor insesizabile. Este convins, şi parcă îndrăgostit, I

Criza spiritului şi alte eseuri

171

de lentorile materne ale naturii. Va trăi mult. Viaţă lungă, viaţă plină, elevată şi voluptuoasă. Nici oamenii, nici zeii n-au fost cruzi cu el. Nu există muritor care să fi ştiut să unească cu atâta bucurie voluptăţile care *creează* cu voluptăţile care *depăşesc şi consumă,* care să fi ştiut să ofere amănuntelor existenţei sale, plăcerilor şi chiar micilor necazuri, un interes universal. Este un mare secret, acela de a preschimba totul în nectar pentru spirite.

Un înţelept – ni se spune – Un înţelept? DA. Cu partea lui diavolească pentru a fi complet şi cu acea cantitate de absolut şi inalienabil trebuincioasă libertăţii spiritului pentru a se folosi de diavol – şi, în cele din urmă, pentru a-l trage pe sfoară.

Spre seară, în inima Europei, centru, el însuşi, al atenţiei şi admiraţiei unui întreg popor de spirite, Centrul, el însuşi, al unei vaste curiozităţi, Stăpânul cel mai savant şi mai nobil al Artei de a trăi şi de a aprofunda gustul vieţii, Polyphil al Geniului; *Pontifer Maximus,* adică marele constructor al Podurilor între secole şi forme de cultură, îmbătrâneşte luminos printre antichităţile, ierbarele, gravurile şi cărţile sale, între gândurile şi confidenţii săi. Mai târziu, orice cuvânt pe care-l va rosti va deveni un oracol. Exercită un fel de supremă funcţie, o magistratură a Spiritului european, mai venerată încă şi mai pompoasă decât cea a lui Voltaire, căci a ştiut să profite de multe demolări săvârşite de celălalt fără să-şi asume urile, fără să aţâţe mâniile pe care acesta le-a stârnit.

Se simte devenind un suprem şi lucid Jupiter de fildeş şi aur, un zeu al luminii care, sub atâtea forme, a – tins atâta frumuseţe, a creat atâta farmec; se vede înconjurat de un cortegiu de zeităţi, dintre care unele sunt creaţiile lui de poet, altele, foarte dragi şi fidele, *Ideile,* Metamorfoza, Culorile sale Anti-Newtoniene, spiritele lui familiare, demonii, geniile…

Câţiva egali vor apărea în depărtările de purpură ale acestei apoteoze. Napoleon, poate cea mai importantă amintire a sa, a cănii privire o mai păstrează încă °chii lui.

Paul Valéry

Wolfgang Goethe se va stinge, la aproape zece ani după moartea împăratului, în micul său Weimar, un fel de Sfânta Elena a lui fermecătoare, căci privirea lumii s-a fixat asupra locuinţei sale, aşa cum se fixase asupra celei din Longwood şi pentru că şi-a avut şi el un Las Casas şi un Montholon ai lui numiţi Müller sau Eckermann.

Ce seară augustă! Ce privire asupra lumii pline şi aurite când, ajuns la capătul vârstei, contemplă – ce spun eu – îşi *compune* încă propriul său crepuscul din splendoarea imenselor bogăţii spirituale pe care hărnicia lui le-a adunat şi din imensele bogăţii spirituale pe care geniul lui le-a risipit.

Acum Faust poate rosti: *„Clipă, eşti atât de frumoasă... Eu consimt să mor..."*

Chemat de Elena, el este SALVAT, plasat, prin consensul universal în primul rând, între toţi Părinţii şi Doctorii Poeziei; PATER AESTHETICUS ÎN AETERNUM.

Studii şi fragmente despre vis

Visul se află dincolo de voinţă şi, odată ajuns pe pragul somnului, prin voinţă nu poţi obţine nimic. Toate înlesnirile, toate impedimentele îşi schimbă locul; porţile sunt zidite, iar zidurile sunt de voal. Persoane necunoscute poartă nume cunoscute. Cel care produce asemenea absurdităţi doarme. E absurd să mergi în mâini; dar dacă nu mai ai picioare şi eşti obligat să te deplasezi, o faci pentru că nu ai încotro.

Visul este un amestec intim de fals şi adevărat. E adevărat că mă înăbuş, dar e fals că mă striveşte un leu. Un lucru fals (am compus o operă) cheamă după sine un lucru adevărat (nu-i ştiu muzica). Dar nu tot adevărul. Încurcături. Acest amestec *inextricabil* sau *indivizibil* este caracteristic visului. În vis, acţionez fără să vreau; vreau fără să pot, ştiu fără să fi văzut vreodată, înainte de a fi văzut; văd fără să prevăd.

Ciudat este nu că anumite funcţii sunt tulburate, dar că ele intră în joc în această stare.

Falsul sau arbitrarul reprezintă funcţia firească a gândirii. Noţiunea de adevăr, de real, implică o dedublare. Pentru a gândi cu folos, trebuie ca imaginea să se confunde cu obiectul său şi să fie mereu gata *(vigilare)* să recunoască în acelaşi timp că această identitate aparentă a lucrurilor foarte neasemănătoare nu este decât

un mijloc provizoriu, o modalitate a imperfectului. Tocmai pentru că fac această confuzie mi se pare că mă pot gândi să acţionez, şi doar pentru că nu le confund pot acţiona. Realul este starea din care nu te poţi trezi, din care nicio mişcare nu te poate scoate, dar pe care orice mişcare îl poate spori, reproduce, regenera. Non-realul, dimpotrivă, se naşte pe măsura imobilităţii parţiale. (Să observăm că între atenţie şi somn diferenţele nu sunt chiar atât de mari.) Fixitatea creează falsul. Atenţia participă şi ea când depăşeşte o anumită măsură.

174

Paul Valéry în vis, totul mi se impune în mod egal. În starea de veghe, disting trepte de necesitate şi stabilitate.

Visez un flacon de parfum într-o cutie violetă. Nu ştiu cine a început. Cuvântul violet sau culoarea? Există o simetrie între aceşti membri care se substituie. Unul nu e mai real decât celălalt. Dacă privesc (treaz) acest tapet înflorat, în loc de o risipă de trandafiri identici, văd un ansamblu de diagonale paralele şi *mă trezesc* literalmente în contemplaţia acestei figuri, remarcând că mai există şi alte figuri egal posibile în câmp, alcătuite cu ajutorul aceloraşi elemente.

Fiecare dintre aceste figuri este comparabilă cu un vis; fiecare este un sistem complet şi închis care e suficient pentru a acoperi în întregime sau a masca multiplicitatea reală. Viziunea unuia dintre aceste sisteme le exclude pe celelalte.

Într-un mediu tensionat, mişcările ondulatorii se încrucişează fără să se amestece. În omul treaz, situat într-un *ton al realului,* există, în acelaşi fel o independenţă, o non compoziţie a excitaţiilor coexistente. În vis există o compoziţie automată absolută, fără rezerve. Dacă gândesc ceva despre A, această judecată îl alungă pe A ca şi cum i-ar fi străin. O judecată nu urmează unei impresii pentru a o racorda la un sistem net şi uniform care asigură şi defineşte realitatea mea, ordinul meu. Această judecată succede impresiei şi o anulează în întregime sau o modifică în loc s-o consolideze. Gândim ca şi cum ne-am lovi mereu de ceva.

A uita fără să bagi de seamă lucrul pe care-l priveşti. Uitându-l în timp ce te gândeşti la el, printr-o transformare naturală, continuă, invizibilă, în plină lumină, imobilă, locală, imperceptibilă… ca şi cum celui care-l fixează i-ar scăpa o parte din oglindă.

Şi invers:

Să regăseşti lucrul uitat privind uitarea.

Mi se întâmplă adesea, dacă am uitat un lucru precis, să încerc să mă observ pentru a sesiza această stare, această lacună. Vreau să mă văd uitând, ştiind că am uitat, şi căutând.

Să fie aceasta o metodă de a opune oricărei slăbiciuni mentale studierea ei imediată prin conştiinţă?

Astfel (sau poate, dimpotrivă?), chiar durerea *păleşte* pentru o clipă când o priveşti *în faţă*dacă poţi.

Uit că trebuie să ies în seara aceasta. Mă gândesc la papucii mei. Dar începând să mă supun îndemnului, mă gândesc la răsfăţul care va urma şi gustul abia presimţit al plăcerii mă duce cu gândul la farmecul unei seri intime. Acolo, în acel loc spiritual, aparţinând viitorului, se găseşte ceva. – locul unde trebuie să merg se arată cu semnele lui obligatorii, iar acest loc reţinut refuză să primească ideea unei seri liniştite dorite de mine. Îmi amintesc invitaţia, ca urmare a faptului că o uitasem – pentru că o uitasem cu prea multă precizie.

Vreau să adorm, dar un fir mă ţine încă legat de o putere clară prin care şi eu o pot ţine, la rândul meu, pe ea: un fir, o senzaţie care face parte încă din întregul meu, putând deveni o cale atât pentru starea de veghe, cât şi pentru somn.

Odată adormit, nu mă mai pot trezi în mod voluntar, nu-mi pot fixa trezirea ca un scop. Am pierdut vigoarea de a privi ceva ca pe un vis.

Trebuie să aştept ca lumina să spintece întunericul, lucarna să-mi redea tot spaţiul, firul conducător să-mi readucă starea în care eforturile întâlnesc lucrurile, în care senzaţia determină un punct comun între două viziuni. Un punct dublu aparţinând în acelaşi timp unui obiect şi trupului meu; aparţinând unui lucru, dar şi unui nod de funcţii în interiorul meu.

În vis, operaţiile nu se construiesc, nu sunt recepţionate ca factori independenţi. Există secvenţe, nu consecvenţe. Nu scopuri, ci sentimentul unui scop. Niciun obiect al gândirii nu se formează prin adunarea manifestă de date independente, în aşa fel încât el îşi datorează existenţa unei diferenţe de „realitate", unei maşini finite. În starea de veghe a-l recunoaşte Pe A este un fenomen care depinde de A, în timp ce în vis îl recunosc adesea pe A în obiectul B.

w

176

Paul Valéry

Recunoaşterea nu rezultă dintr-un şoc al clipei: ea este chiar urmarea visului cu titlul de obiect cuprins în el.

Spiritul celui care visează seamănă cu un sistem în care forţele exterioare se anulează sau nu acţionează şi ale cărui mişcări interioare nu pot crea o deplasare a centrului, nicio rotaţie.

N-aş înainta dacă rezistenţa solului şi frecarea n-ar anula forţa care tinde să menţină imobil centrul de gravitaţie când primul picior păşeşte înainte, depărtându-se de trup. Dar dacă piciorul din spate este adormit, apăsarea solului nu trezeşte senzaţia de arcuire sau tensiune a muşchiului, iar forţa nu este anulată pentru că tensiunea n-a fost impulsionată de sentimentul contactului. Simţi pământul departe, *ca în vis,* fără să-i poţi răspunde.

Şi când toată fiinţa a adormit înseamnă că schimbarea sau modificarea imprimate nu pot produce nicio schimbare sau deplasare relative, nu pentru că i-ar lipsi mijloacele exterioare, ci pentru că instrumentul aplicării lor este momentan abolit.

Visătorul reacţionează prin viziuni şi mişcări care nu pot schimba cauza impresiei. Neputând opri impresia printr-o imagine parţial fixă, neputând opune o imagine (adevărată) alteia (falsă), nici memoria clipei etc, el este asemenea aceluia care lunecă pe o suprafaţă şlefuită care nu poate *izola* un picior printr-o fixare exterioară.

Dar visătorul nu ştie nimic. El ia chiar neputinţa lui drept un efect al unei puteri exterioare; el nu-i poate găsi un sfârşit cauzei impresiilor sale căci o caută în viziunile provocate de impresie; el o caută găsind-o la nesfârşit, făurind ceea ce ar putea-o produce mereu, în loc să reproducă ceea ce a produs-o. Crede că vede, după cum crede că se deplasează. Dar sentimente, emoţii, feerii, cauze aparente, simulacre de aparteuri… se modifică reciproc, constituind acelaşi sistem, analog unui sistem de forţe „interioare". Efortul care ar trebui să producă o schimbare hotărâtă rămâne zadarnic pen

tru că o schimbare inversă, un anume *recul* – deplasează starea iniţială şi, în consecinţă, chiar efortul.

Mă trezesc dintr-un vis şi obiectul pe care-l strângeam, o coardă,

devine celălalt braţ al meu, într-o altă lume. Senzaţia de strângere rămâne, coarda pe care o ţin în mână se însufleţeşte. M-am învârtit în jurul unui punct fix. Aceeaşi senzaţie parcă s-a luminat, s-a divizat. Aceeaşi piatră intră în două construcţii succesive. Aceeaşi pasăre se apropie de marginea acoperişului şi de acolo îşi dă drumul în zbor.

Îmi dau seama brusc că trebuie să traduc cu totul altfel această senzaţie: acesta este momentul când ea nu mai poate aparţine unui anumit sistem de evenimente, unei anumite *lumi* şi devine *atunci* vis şi trecut neordonat.

Niciodată visul nu realizează acel *sfârşit* admirabil a cărui percepţie o realizăm în starea de veghe şi în plină lumină.

Într-un vis văd un personaj. Dar nu-l văd clar. *Dacă l-aş vedea clar, el s-ar schimba, în consecinţă, imediat.* Se aud vorbe, dar nu prea clar. Ştiu bine despre ce vorbim şi aud unele cuvinte, dar urmarea îmi scapă, nu prind niciun detaliu, iar cuvintele n-au sens (Mellus al lui Mellus??). Dar nu lipseşte nimic. Totul se petrece ca şi cum conversaţia ar fi reală. Inconsistenţa n-o poate opri. Motorul nu este în ea.

În vis, gândirea nu se distinge de trăire şi nu zăboveşte asupra ei. Ea aderă la trăire, ea aderă în întregime la simplitatea trăirii, la fluctuaţiile *fiinţei* sub chipurile şi imaginile *cunoaşterii.*

Criza spiritului şi alte eseuri

179

Omul şi cochilia

Dacă ar exista o poezie plină de farmecul şi emoţia intelectului (la care m-am gândit toată viaţa), aceasta n-ar putea alege un subiect de un mai încântător impuls decât zugrăvirea unui spirit solicitat de una din acele remarcabile formaţiuni naturale, observabile ici şi colo (sau care, mai degrabă, se lasă observate), printre atâtea obiecte indiferente şi accidentale din jurul nostru.

Aşa cum sesizăm un sunet pur sau un sistem melodic de sunete pure într-un vacarm, tot aşa un *cristal,* o *floare,* o *cochilie* se detaşează, în dezordinea obişnuită, din ansamblul lucrurilor sensibile. Acestea reprezintă pentru noi obiecte privilegiate, mai inteligibile vederii, cu toate că mult mai misterioase pentru reflecţie, decât toate celelalte pe care le vedem fără să le distingem. Ele ne propun idei, ciudat unite, de ordine şi de fantezie, de invenţie şi de necesitate, de lege şi de excepţie; descoperim, în acelaşi timp, în aparenţele lor, mărturisirea unei intenţii sau a unei acţiuni care le-a fasonat aproape aşa cum ştiu

oamenii s-o facă, dar şi evidenţa unor procedee care ne sunt interzise şi impenetrabile. Putem imita aceste forme singulare; mâinile noastre pot tăia o prismă, pot asambla un artificiu de floare, pot turna sau modela o cochilie; putem exprima printr-o formulă caracterul lor de simetrie sau le putem reprezenta destul de bine printr-o construcţie geometrică. Până aici, putem să cădem la învoială cu „Natura": oferindu-i un desen, o matematică, un gust, o imaginaţie care să nu fie chiar atât de diferite de ale noastre; dar iată că după ce i-am împrumutat tot ceea ce-i trebuie din uman pentru a se face înţeleasă de oameni, ea s-a manifestat cu tot ceea

ce are inuman pentru a ne deconcerta… Noi concepem construcţia acestor obiecte, ele reuşind astfel să ne trezească interesul şi să ne reţină atenţia; nu putem însă concepe formarea lor, care ne intrigă. Cu toate că suntem făcuţi şi crescuţi noi înşine pe calea unei creşteri aproape insesizabile, nu putem crea nimic pe această cale.

Cochilia pe care o ţin şi o învârt între degete îmi oferă o desfăşurare combinată a temelor simple, ca voluta şi spirala şi, pe de altă parte, trezeşte în mine acea stare de uimire şi atenţie care produce şi ea ce poate: remarci şi precizări, cu totul exterioare, întrebări naive, comparaţii „poetice", imprudente „teorii" abia formulate… îmi simt spiritul intuind vag întreaga comoară de răspunsuri care se schiţează în mine în faţa unui lucru care mă opreşte şi mă întreabă…

Încerc mai întâi să descriu acest obiect. El îmi sugerează mişcarea pe care o facem când construim un cornet de hârtie, creând astfel un con pe care marginea hârtiei formează o spirală ridicându-se spre vârf şi ajungând la capăt după câteva răsuciri. Dar cornetul mineral este alcătuit dintr-un tub şi nu dintr-o simplă foaie de hârtie. Cu un tub închis la un capăt şi presupus suplu aş putea nu numai reproduce destul de bine esenţialul formei unei cochilii, ci să mai închipui o sumedenie de alte forme, unele înscrise într-un con, asemenea acestuia pe care îl examinez; în timp ce altele, obţinute prin reducerea pasului volutei conice se vor înfăşura şi se vor dispune ca resortul unui ceas.

Astfel, ideea de tub, pe de o parte, cea de torsiune, pe de alta, sunt suficiente pentru o primă aproximare a formei cercetate.

Dar această simplitate nu este decât una de principiu. Dacă vizitez o galerie de cochilii, observ uluitoarea lor varietate. Conul se

lungeşte sau se aplatizează, se strânge sau se lărgeşte; spiralele se accentuează sau se confundă; suprafeţele sunt acoperite de proemi

180

Paul Valéry nenţe sau ace, uneori foarte lungi, ca nişte raze; uneori se umflă în bulbi succesivi care separă gâtuituri sau defileuri concave în care liniile curbelor se apropie. Gravate în materialul dur, brazde, încreţituri sau striaţii se urmează una pe alta, subliniindu-se, în timp ce, ordonate întotdeauna pe liniile generatoare, proeminenţele, spinii, umflăturile se etajează, îşi corespund de la un nivel la altul, divizând spiralele la intervale regulate. Alternanţa acestor „podoabe1" ilustrează, mai mult decât întrerup, continuitatea versiunii generale a formei. îmbogăţeşte, fără să altereze motivul fundamental al volutei spiralate.

Fără să-l altereze, fără a înceta să se supună sau să se confirme, în legea ei unică, această idee de progresie periodică îi exploatează întreaga fecunditate abstractă, îi expune întreaga sa capacitate de seducţie sensibilă. Ea atrage privirea antrenând-o în nu ştiu ce fel de vârtej ordonat. Un geometru ar putea, fără îndoială, să citească cu uşurinţă acest sistem de linii şi suprafeţe „răsucite" şi le-ar putea rezuma în câteva semne, printr-o relaţie de câteva mărimi, căci îi este propriu inteligenţei să pună capăt infinitului şi să extermine repetiţia. Dar limbajul obişnuit descrie cu greu aceste forme şi sunt disperat că nu pot să le exprim graţia învolburată. De altfel, chiar un geometru ar fi încurcat în faţa unui tub care se lărgeşte brusc la capăt, se deşiră, se strânge sau se revarsă în buze inegale, adesea răsfrânte, ondulate sau striate, desfăcându-se de parcă ar fi făcute din carne, dezvăluind în pliurile celui mai pal sidef punctul de plecare în urcuş lin, al unui şurub interior care se ascunde, pierdut de umbră.

Volute, spirale, desfăşurări de legături unghiulare în spaţiu, observatorul care le cercetează şi se străduieşte să le traducă în modalităţile de expresie şi de înţelegere proprii nu poate să nu observe un caracter esenţial al formelor de acest tip. Asemenea unei mâini, asemenea unei urechi, o cochilie nu poate fi confundată cu o cochilie simetrică. Dacă se desenează două

181

spirale asemenea dintre care una să fie imaginea celeilalte într-o oglindă, nicio deplasare a acestor curbe gemene în planul lor nu le va

face să se suprapună. La fel se întâmplă cu două scări asemănătoare, dar cu sens invers. Toate cochiliile a căror formă derivă din înfăşurarea unui tub evidenţiază obligatoriu această asimetrie căreia Pasteur îi atribuie o atât de profundă importanţă şi din care el a extras ideea cea mai interesantă a cercetărilor lui care l-au condus de la studiul anumitor cristale la cel al fermentaţiilor şi al agenţilor vii ai acestora.

Dar dacă fiecare cochilie este asimetrică, putem să ne aşteptăm ca la o mie de exemplare numărul celor care îşi răsucesc spiralele în sensul „acelor de ceasornic" să fie egal cu cel al cochiliilor care se răsucesc în sens invers. Nu se întâmplă aşa. Cum sunt puţini „stângaci" printre oameni, tot aşa există puţine cochilii care, privite din vârf, să prezinte o spirală care, îndepărtându-se de acest punct, să se orienteze de la dreapta spre stânga. E vorba aici de un alt fel de asimetrie statistică destul de importantă. A spune că această inegalitate este accidentală nu înseamnă decât a confirma că ea există…

Geometrul pe care îl invocam mai sus a putut face deci trei observaţii uşoare examinând cochilia.

A remarcat mai întâi că poate descrie imaginea ei generală cu ajutorul unor noţiuni foarte simple, extrase din arsenalul său de definiţii şi operaţii. A văzut apoi că în formele pe care le cercetează se produc schimbări bruşte şi imprevizibile: curbele şi suprafeţele care-i serveau la reprezentarea construcţiei formelor se întrerup sau degenerează pe loc: în timp ce conul, voluta, spirala se îndreaptă spre „infinit" fără nicio deviere, cochilia nu le mai urmează. De ce nicio răsucire în plus?

Constată, în sfârşit, că statistica dextrelor şi a se-nestrelor acuză o mare preferinţă pentru cele dintâi.

Aplicând cochiliei acest gen de descriere exterioară şi generală, un spirit care ar avea răgazul să se lase

Paul Valéry tentat să exprime şi să înţeleagă ceea ce-i impun aceste impresii imediate, ar putea să formuleze pentru sine o întrebare dintre cele mai naive din câte se nasc în noi înainte de a ne aminti că nici noi nu suntem de dată foarte recentă şi că mai ştim şi noi câte ceva. Trebuie mai întâi să ne scuzăm şi să ne amintim că ştiinţa noastră constă în cea mai mare parte din „credinţa că ştim" şi din credinţa că şi ceilalţi ştiu.

Refuzăm în orice clipă să-l ascultăm pe inocentul pe care-l purtăm în noi. Reprimăm copilul rămas în noi care vrea mereu să vadă pentru prima oară. Dacă ne pune întrebări, îi îndepărtăm curiozitatea pe care o tratăm de puerilă pentru că nu are limite, pretextând că noi am umblat la şcoală, unde am învăţat că există o ştiinţă pentru orice lucru, aceasta putând fi oricând consultată, şi că ar fi o pierdere de timp să gândim prin noi înşine, singuri, la un obiect care ne atrage atenţia şi ne solicită un răspuns. Suntem poate prea convinşi că există un capital imens de fapte şi teorii şi că putem descoperi, răsfoind enciclopediile, sute de nume şi cuvinte care reprezintă această bogăţie virtuală; suntem prea siguri că se află întotdeauna cineva, undeva, care are posibilitatea să ne lumineze şi chiar să ne uimească în orice subiect. Iată de ce ne abatem atenţia de la majoritatea lucrurilor care încearcă s-o atragă, gândindu-ne la savanţii care au aprofundat sau lămurit împrejurarea care ne-a solicitat inteligenţa. Dar această prudenţă poate fi numită uneori lene; şi, de altfel, **nimic** nu dovedeşte că totul a fost cu adevărat examinat sub toate aspectele.

Voi pune deci întrebarea mea naivă. Îmi imaginez uşor că nu ştiu despre o cochilie decât ceea ce văd când o culeg; nimic despre originea ei, despre funcţia ei, despre raporturile ei cu ceea ce nu observ în acel moment. Mă autorizează cel care, într-o zi, a făcut *tabulci rasa.*

Privesc pentru prima oară acest lucru găsit; atingându-i forma, descopăr ceea ce am spus şi mă simt încurcat. Atunci mă întreb: Cine l-a făcut?

Cine l-a făcut? mă întreb cu naivitate.

Prima mişcare a spiritului meu a fost să se gândească la a Face.

Ideea de a Face este prima şi cea mai umană. „A explica" nu înseamnă decât a descrie o modalitate de a Face: de a reface prin gândire. De ce şi cum, expresii pe care le implică această idee, se înserează de fiecare dată cerând cu orice preţ un răspuns. Metafizica şi ştiinţa nu fac decât să dezvolte la nesfârşit această exigenţă. Aceasta poate duce chiar la simularea ignoranţei a ceea ce ştii, când ceea ce ştii nu se reduce clar la o anume îndemânare… Ceea ce înseamnă reluarea cunoaşterii chiar de la izvoarele ei.

Voi aduce aici artificiul unei îndoieli; şi examinând această

cochilie, în alcătuirea căreia cred că distingem o anume „construcţie", opera unei mâini care nu acţionează „la întâmplare", mă întreb: *Cine a făcut-o?*

Dar curând întrebarea mea se transformă. Ea se angajează mai departe pe calea naivităţii mele şi iată-mă ostenind să cercetez prin ce recunoaştem dacă un obiect este sau nu *făcut de mână de om*?

Vom găsi poate prea ridicolă pretenţia de a ne îndoi că o roată, un vas, o strofă, o masă se datorează îndemânării cuiva, pentru că ştim bine că se datorează. Dar îmi spun în sinea mea că n-o ştim numai *din examinarea lucrurilor.* Nepreveniţi, prin ce trăsături, prin ce semne, am putea recunoaşte mâna omului? Cum se dezvăluie intervenţia umană şi cine o poate recuza? Nu se întâmplă oare deseori ca, în faţa unui ciob de silex, preistoria să ezite în a-l atribui omului sau întâmplării?

Problema, la urma urmei, nu este nici mai inutilă şi nici mai naivă decât aceea de a discuta ***cine*** *a creat* o frumoasă capodoperă de muzică sau de poezie? Dacă a născut-o Muza, Norocul sau e fructul unei îndelungi osteneli? A spune că cineva a compus-o, fie Mozart sau Vergiliu, nu înseamnă mare lucru; acestea nu trăiesc în spirit, căci cel care creează în noi n-are nume: nu avem decât să eliminăm din toată afacerea pe toţi oamenii, ***mai*** *puţin unul,* în al cărui mister intim enigma intactă se închide…

184

Paul Valéry

Privesc acum numai obiectul: nimic mai elaborat care să se adreseze cu mai mult farmec simţului nostru privind figurile în spaţiu şi instinctului de a fasona cu degetele noastre acele forme pe care ne place să le pipăim decât această bijuterie minerală pe care o mângâi şi căreia-i doresc ca originea şi destinaţia ei să-mi rămână câtva timp necunoscute.

După cum se spune: „Sonet", „Odă", „Sonată" sau „Fugă" pentru a desemna forme muzicale precise, tot aşa se spune: „Melc marin", „Mele-Cască", „Melc de purpură", „Urechiuşă", „Mele-Porţelan", care sunt nume de cochilii; şi unele şi celelalte ne duc cu gândul la o acţiune care vizează graţia şi desăvârşirea.

Cine mă poate deci împiedică să conchid *că cineva* a inventat *pentru altcineva* această cocă atât de curios concepută, răsucită, ornată şi care mă tulbură?

Am cules-o din nisip. Mi se oferea nu ca un lucru inform, ci ca

unul ale cărui părţi şi aspecte se arătau unite, într-o dependenţă şi o suită remarcabilă, printr-un asemenea acord că aş fi putut chiar de la prima privire să concep şi să prevăd succesiunea acestor aparenţe. Părţile şi aspectele acestui obiect sunt unite printr-o altă legătură decât coeziunea şi soliditatea materiei. Dacă-l compar cu o piatră, descopăr că el este uşor de recunoscut, pe când piatra nu; dacă le ciocnesc unele de altele, fragmentele de cochilii nu mai sunt cochilii, pe când fragmentele de piatră sunt tot atâtea alte pietre, precum cea dintâi era o bucată dintr-o piatră, fără îndoială, mult mai mare; anumite fragmente de cochilii îmi sugerează forma celor care s-au juxtapus în ea: ele angajează imaginaţia şi pun în mişcare o desfăşurare din aproape în aproape, cerând *întregul...*

Toate aceste remarci mă fac să cred că fabricarea unei cochilii este *posibilă;* şi că ea nu se distinge de acele obiecte pe care ştiu să le fac prin munca mâinilor mele când urmăresc, prin actul lor aplicat unei materii convenabile, un proiect pe care-l am în minte şi pe care-l desăvârşesc linie cu linie. Unitatea, integritatea formei unei cochilii îmi impun ideea unei idei direc

toare a execuţiei; ideea preexistentă, foarte bine despărţită de opera în sine, şi care se păstrează, veghează şi domină, în timp ce este executată din *altă parte,* prin forţele mele succesiv aplicate. Mă divizez pentru a crea.

A creat cineva acest obiect? Dar *din ce*? Şi *pentru, cel*

Dar, dacă aş încerca acum să modelez sau să cizelez un obiect analog, aş fi mai întâi constrâns să caut un material convenabil pentru a-l alcătui sau profila; şi se întâmplă că mă simt încurcat în privinţa „alegerii". Mă gândesc la bronz, la argilă, la piatră; dar rezultatul final al operaţiei mele va fi, în privinţa formei, independent de substanţa aleasă. Nu voi cere acestei substanţe decât condiţiile „suficiente", şi nu pe cele strict „necesare". În funcţie de materialul folosit, actele mele vor fi, fără îndoială, diferite; dar, în sfârşit, acestea vor obţine, oricât de diferite ar fi şi oricare ar fi materia aleasă, figura dorită; am mai multe căi pentru a ajunge, prin materie, de la ideea mea la efigia ei.

De altfel, nu pot imagina sau defini o *materie* cu aceeaşi precizie cu care pot fi, în general, determinat în alegerea mea, ţinând cont de formă.

Mai mult: aşa cum pot şovăi în privinţa materiei, aş putea şovăi în privinţa dimensiunilor pe care le voi da lucrării mele. Nu văd dependenţa care s-ar impune între formă şi mărime. Nu pot concepe o formă pe care să n-o pot concepe, mai mare sau mai mică, ca şi cum *ideea unei anumite figuri impune spiritului meu o virtualitate de figuri asemănătoare.*

Am putut deci separa forma de materie şi amândouă de mărime: mi-a fost suficient să mă gândesc un pic mai de aproape la proiectata mea acţiune pentru a° vedea cum se descompune. Cea mai mică reflecţie, cea mai neînsemnată întoarcere la ideea privitoare la *cum aş face ca să construiesc o cochilie,* mă învaţă imediat că ar trebui să intervin în multe feluri, în diverse Modalităţi şi dintr-un număr mai mare de perspective.

căci n-aş putea stăpâni în operaţia mea multitudinea modificărilor care trebuie să concureze la formarea obiectului pe care-l vreau. Le asamblez ca printr-o intervenţie străină; şi tot printr-o judecată exterioară a ostenelii mele voi cunoaşte dacă opera mea e desăvârşită şi dacă obiectul e „făcut", pentru că acest obiect nu este, în sine, decât o stare, printre altele, a unui şir de transformări care ar putea continua chiar dincolo de capătul ei – *la nesfârşit.*

Într-adevăr, eu *nu fac* acest obiect; eu nu fac decât să substitui anumite atribute cu altele şi o anumită legătură care mă interesează cu o anumită diversitate de puteri şi proprietăţi pe care nu le pot cerceta şi folosi decât una câte una.

Simt în sfârşit că, dacă am putut întreprinde realizarea unei anumite forme, înseamnă că aş fi putut să-mi propun să creez multe altele. Există aici o condiţie absolută: dacă nu poţi face decât un lucru şi într-un singur fel, acesta se face parcă de la sine; şi deci această acţiune nu este cu adevărat umană (pentru că gândirea **nu-i** este absolut necesară), *şi noi nu o înţelegem.* Ceea ce facem astfel ne face pe noi înşine mai mult decât îl facem noi pe el. Ce suntem noi altceva dacă nu \ un echilibru instantaneu al unei mulţimi de acţiuni ascunse şi care nu sunt specific umane? Viaţa noastră este ţesută din aceste acte locale în care alegerea nu intervine şi care se împlinesc în mod inexplicabil

prin ele însele. Omul merge, respiră, își aduce aminte – dar în toate acestea, el nu se deosebește de animale. El nu știe nici cum se mișcă, nici cum își aduce aminte și nici nu are nevoie să știe pentru a o face, nici să înceapă prin a ști înainte de a o face. Dar ca să-și construiască o casă sau un vapor, să-și făurească unelte sau arme, trebuie ca un scop să acționeze asupra lui și să-și facă din el un instrument specializat; trebuie ca o **„idee”** să coordoneze ceea ce vrea, ceea ce poate, ceea ce știe, ceea ce vede, ceea ce atinge sau atacă și să-l organizeze înadins pentru o acțiune particulară și exclusivă, începând cu starea în care el să fie disponibil și liber de orice intenție. Solicitat să acționeze, libertatea lui se reduce, se depărtează de el, iar omul se angajează pentru un timp într-o constrângere cu prețul căreia el poate imprima unei anumite „realități” marca dorinței figurate pe care o are în minte.

Pe scurt, orice producție pozitiv umană și rezervată omului se operează prin gesturi succesive, bine izolate, limitate, enumerabile. Dar și anumite animale, constructoare de stupi sau cuiburi, ne seamănă destul de bine în această privință. Opera proprie omului se deosebește atunci când actele sale diferite și independente impun prezența sa gânditoare pentru a produce și ordona în funcție de scop diversitatea lor. Omul alimentează în sine durata modelului și a voinței. Știm prea bine că prezența lui este precară și costisitoare, că durata este rapid descrescătoare; că atenția noastră se dispersează destul de repede și că ceea ce impulsionează, adună, redresează și însuflețește eforturile funcțiilor noastre distincte este ceva de un cu totul alt ordin; iată de ce scopurile noastre *gândite* și construcțiile sau creațiile noastre *intenționate par complet străine de activitatea noastră organică profundă.*

Pot deci să fac o cochilie destul de asemănătoare acesteia, așa cum examinarea imediată mi-o propune și nu pot s-o fac decât mijlocind o acțiune compusă și susținută, așa cum am descris-o. Pot alege materialul și momentul; pot să-mi îngădui un răgaz, să-mi întrerup lucrarea și să revin la ea; nimic nu mă grăbește pentru că viața mea nu este interesată de rezultat; ea nu se implică decât într-o manieră revocabilă și parcă laterală și, dacă se poate osteni în realizarea unui obiect atât de depărtat de exigențele ei, o face pentru că nu poate să n-o facă. Viața este indispensabilă muncii mele: nu-și este indispensabilă sieși.

Pe scurt, în limitele pe care le-am stabilit, *am înțeles acest obiect.*

Mi l-am *explicat* printr-un sistem de acte ale mele şi am epuizat problema; orice încercare de a [merge mai departe ar modifica-o esenţial şi m-ar 'îndrepta de la explicaţia cochiliei la explicaţia despre ti însumi.

188 *Paul Valéry în consecinţă, până în clipa de faţă, mai pot încasă consider că această cochilie este opera unui om.*

Totodată, îmi lipseşte un element al operelor umane. Nu văd *utilitatea* acestui lucru, nu mă duce cu gândul la nicio nevoie pe care el ar putea-o satisface. Mă intrigă: ochilor le face plăcere şi degetele zăbovesc pe el mângâindu-l; îl privesc ca şi cum aş asculta o arie muzicală; îl destinez inconştient uitării, căci din neatenţie, refuzăm orice viitor acelui lucru care nu ne foloseşte la nimic… Şi nu găsesc decât un răspuns la întrebarea care-mi vine în minte: *De ce a fost făcut acest obiect?* Dar atunci, la ce foloseşte tot ceea ce fac artiştii? Ceea ce ei produc aparţine unei specii aparte; nimic nu-l cere, nimic nu-l prescrie în mod vital. *Nu se naşte dintr-o necesitate* care l-ar determina, de altfel, în întregime, *şi cu atât mai puţin poate fi atribuit „hazardului".*

Am vrut până acum să ignor adevărata generaţie a cochiliilor şi am cugetat şi am bătut câmpii, încercând să mă ţin cât mai aproape de această ignoranţă factice, ceea ce înseamnă să imiţi filosofia, străduindu-te să ştii la fel de puţin despre un lucru cunoscut şi bine definit cât ştie ea despre originea „lumii" şi despre apariţia „vieţii".

Filosofia nu constă oare, până la urmă, în a simula că ignorăm ceea ce ştim şi că ştim ceea ce ignorăm? Ea se îndoieşte de existenţă, dar vorbeşte foarte serios despre „Univers"…

Dacă m-am oprit îndelung asupra actului omului care s-ar hotărî să facă o cochilie, am făcut-o pentru că nu trebuie niciodată, după părerea mea, să pierdem ocazia de a compara cu o anume precizie modalitatea noastră de a crea cu munca aceleia pe care o numim *Natura, Născătoarea* sau *Producătoarea* adică. Ei îi cerem să producă tot ceea ce noi nu ştim *să facem* şi care totuşi ni se pare *făcut.* Există totuşi anumite cazuri particulare în care putem intra în concurenţă cu ea, obţinând pe căile noastre ceea ce ea obţine în felul ei. Noi putem face să zboare sau să navigheze obiectele grele, putem construi anumite molecule organice…

Criza spiritului şi alte eseuri

189

Tot restul – tot ceea ce nu putem destina nici omului gânditor,

nici acestei puteri generatoare – îl oferim „hazardului" – un cuvânt excelent inventat. Este foarte comod să dispui de un termen care să-ţi permită să afirmi că un lucru *remarcabil* (prin el însuşi sau prin efectele imediate) se produce *la fel cu altul* neremarcabil. Dar a spune că un lucru este *remarcabil* înseamnă să introduci *omul*persoana care să fie deosebit de sensibilă în privinţa lui şi care să furnizeze cantitatea de remarcabil acestui lucru. Ce importanţă are, dacă nu am bilet de loterie, ce număr a ieşit din urnă? Nu sunt sensibilizat de acest eveniment. Nu există hazard pentru mine în tragerea respectivă şi niciun fel de contrast între modul uniform de extragere a numerelor şi inegalitatea consecinţelor. Îndepărtaţi omul şi starea lui de aşteptare şi tot ceea ce se va întâmpla va fi indistinct, cochilie sau piatră; hazardul *nu face* nimic în lume – decât că se lasă remarcat…

Dar a sosit clipa în care trebuie să încetez să mă mai prefac şi să revin la certitudine, adică la suprafaţa experienţei obişnuite.

Cochilia emană de la o moluscă. *A emana* mi se pare singurul termen destul de aproape de adevăr pentru că el semnifică la propriu: *a lăsa să se scurgă.* O grotă emană stalactitele; o moluscă îşi emană cochilia. Asupra procedeului elementar de emanaţie, savanţii ne spun o sumedenie de lucruri pe care ei le-au văzut la microscop. La care adaugă o sumedenie din altele pe care nu cred că le-au văzut: unele sunt de neconceput cu toate că se poate discuta la nesfârşit despre ele, altele ar cere o observaţie de câteva sute de milioane de ani pentru că atât este necesar pentru a schimba ceea ce vezi în ceea ce poţi. Altele implică ici, colo vreun accident norocos…

Aici se află ceea ce, după ştiinţă, îi trebuie unei moluşte pentru a răsuci atât de savant fermecătorul obiect care-mi reţine atenţia.

Se spune că, din germene, această moluscă, prin aparatul ei formator, a suportat o ciudată restricţie a

dezvoltării: o jumătate din organismul ei s-a atrofiat. La un mare număr dintre ele, partea dreaptă (la câteva partea stângă) a fost sacrificată; şi totuşi masa viscerală stângă (şi la restul, dreaptă) s-a încovoiat într-un semicerc, apoi s-a răsucit: sistemul nervos, a cărui primă intenţie era să se formeze în două filete paralele, se încrucişează

curios şi-şi interverteşte ganglionii centrali. Cochilia exsudantă se solidifică.

S-au emis mai multe ipoteze despre ceea ce împinge asemenea moluşte (şi nu altele care le seamănă) să-şi dezvolte această bizară predilecţie pentru o parte a organismului lor; şi – aşa cum este inevitabil în materie de supoziţii – ceea ce se presupune se deduce din ceea ce este nevoie să se deducă; chestiunea este umană; răspunsul prea uman. În aceasta constă resortul faimosului nostru Principiu de Cauzalitate. El ne determină să ne imaginăm, adică să ne înlocuim lacunele prin combinaţii. Dar cele mai mari şi mai graţioase descoperiri sunt, în general, cu totul neaşteptate: ele ruinează mai des decât confirmă creaţiile preferinţelor noastre: sunt fapte tot *inumane* pe care nicio imaginaţie n-ar fi putut să le prevadă.

În ceea ce mă priveşte, admit cu uşurinţă că ignor ceea ce ignor şi că orice ştiinţă veritabilă se reduce la a vedea şi a putea. Dacă ipoteza este seducătoare sau dacă teoria este frumoasă, mă bucur de ea, fără să mă gândesc cu adevărat…

Dacă se neglijează deci invenţiile noastre intelectuale, uneori naive şi, adesea, numai verbale, suntem obligaţi să recunoaştem că întreaga noastră cunoaştere despre lucrurile vieţii este neînsemnată pe lângă cea pe care o posedăm despre lumea anorganică. Puterile noastre asupra acesteia sunt incomparabile faţă de cele pe care le exercităm asupra celorlalte, căci nu văd o altă măsură a unei cunoaşteri decât prin puterea reală pe care o conferă. *Nu cunosc decât ceea ce ştiu să fac.* Este, de altfel, ciudat şi demn de atenţie că, în ciuda atâtor lucrări şi mijloace de o uluitoare subtilitate, astăzi foarte puţin influenţăm această natură vie *care este natura noastră.* Privind un pic mai de aproape, vom descoperi, fără îndoială, că spiritul nostru este sfidat de tot ceea ce se naşte, se reproduce şi moare pe planetă pentru că este strict limitat, în reprezentarea lucrurilor, de conştiinţa pe care o are cu privire la mijloacele de *acţiune exterioară* şi la modalitatea cu care această acţiune purcede din el, *fără ca el să fie nevoit să-i cunoască mecanismul.*

Tipul acestui fel de acţiune este, după părerea mea, singurul model pe care-l posedăm pentru a descompune un fenomen în operaţii imaginare şi voluntare care să ne permită, în sfârşit, fie să reproducem după pofta inimii, fie să prevedem cu o justă aproximaţie anumite rezultate. Tot ceea ce se depărtează prea tare de acest tip i se refuză

intelectului nostru (aşa cum se vede bine în fizica foarte recentă). Dacă încercăm să forţăm barierele, atunci contradicţiile, iluziile limbajului, falsificările sentimentale se multiplică imediat; dar se întâmplă ca aceste producţii mitice să ocupe şi chiar să răpească pentru mult timp spiritele.

Mica problemă a cochiliei e suficientă pentru a ilustra satisfăcător toate aceste idei şi a ne clarifica limitele. De vreme ce nu omul este creatorul acestui obiect şi pentru că hazardul nu este responsabil de el, trebuie să inventăm ceva pe care l-am numit *Natura vie* şi pe care n-o putem defini decât prin diferenţa muncii ei în comparaţie cu a noastră. Iată de ce a trebuit să insist pentru a o preciza pe cea din urmă. Am spus că începem opera noastră plecând de la diverse *libertăţi:* libertatea *materiei,* mai mult sau mai puţin extinsă, libertatea/zgur», libertatea *duratei,* toate câte par interzise moluştei – fiinţă care nu-şi ştie decât lecţia, cu care însăşi existenţa ei se confundă. Opera ei, fără căinţe, fără rezerve, fără retuşuri, cât de fantezistă ne-ar părea ea (încât împrumutăm de la ea câteva motive ale ornamentelor noastre), este o fantezie care se repetă la nesfârşit. Nu putem nici măcar concepe că, printre gasteropode, există câteva originale, care se orientează spre stânga, în timp ce restul se orientează spre dreapta. Înţelegem şi mai puţin la ce le vor fi folosind

aceste ciudate complicaţii unora dintre ele sau spinii şi petele de culoare cărora le atribuim vag o anumită utilitate care ne scapă, fără să mai punem la socoteală că *ideea noastră de utilitate nu are, în afara* ***omului şi*** *a micii lui sfere intelectuale, niciun sens.* Aceste bizarerii ne sporesc încurcătura, căci *o mşnăvm* provoacă asemenea deviaţii; un spirit le-ar fi căutat cu anumite intenţii; hazardul ar fi egalizat şansele. Nici maşina, nici intenţia, nici hazardul… Toate mijloacele noastre sunt înfrânte. Maşina şi hazardul sunt cele două metode ale fizicii noastre; în ceea ce priveşte intenţia, ea nu poate interveni decât dacă omul a intrat în joc explicit sau printr-o modalitate deghizată.

Dar fabricarea cochiliei este lucru trăit şi nu făcut; nimic mai opus actului nostru articulat, precedat de un scop şi operând ca o cauză.

Să încercăm totuşi să ne reprezentăm această formaţie misterioasă. Să răsfoim savantele lucrări, fără pretenţia de a le aprofunda şi fără să ne lipsim, pentru nimic în lume, de avantajele ignoranţei şi ale capriciilor erorii.

Observ mai întâi că „natura vie" n-a putut fasona direct corpurile solide. În această stare nici piatra, nici metalul nu-i folosesc la nimic. Fie că este vorba de *realizarea* unei piese rezistente, de formă variabilă, o pârghie, un scripete, o bielă, o armură; fie că produce un trunchi de copac, un femur, un craniu sau o cochilie, un dinte sau o faleză, procedeul este identic; ea uzează de starea lichidă sau fluidă din care orice substanţă vie e constituită, separând lent elementele solide de construcţie. Tot ceea ce trăieşte sau a trăit este rezultatul modificărilor şi al proprietăţilor câtorva lichide. De altfel, orice solid actual a trecut prin faza lichidă, topit sau soluţie. Dar „natura vie " nu se acomodează la temperaturile foarte înalte care ne permit nouă să lucrăm „corpurile pure" şi să-i dăm sticlei, bronzului, fierului în stare lichidă sau plastică formele pe care le dorim şi pe care răcirea le va fixa. Viaţa, pentru a modela organele solide, nu poate dispune decât de soluţii, suspensii sau emulsii.

Am citi că animalul nostru împrumută din mediul său hrana în care se află sărurile de calciu; că acest calciu, absorbit şi tratat de ficat, trece în sânge. Materia primă a vieţii minerale a cochiliei este dobândită; ea va alimenta activitatea unui organ unic, specializat în meseria de a secreta şi de a aşeza la locul lor elementele solidului de construit.

Acest organ, o masă musculară cuprinzând viscerele animalului prelungite prin piciorul pe care se sprijină şi cu care se deplasează, se numeşte *manta* şi îndeplineşte o dublă funcţie. Marginea acestei mantale fabrică prin *epiteliu* învelişul exterior al cochiliei care acoperă un strat de prisme calcaroase foarte curios şi savant dispuse.

Astfel se constituie exteriorul cochiliei. Dar, pe de altă parte, aceasta sporeşte în grosime şi sporul comportă un material, o structură şi instrumente foarte diferite. Adăpostit de meterezul solid construit de marginea mantalei, restul acestui admirabil organ elaborează subţirimile peretelui intern, suavul lambriu al locuinţei animalului. Pentru visele unei vieţi adesea interioare, nimic mai dulce şi mai preţios. Straturi succesive de mucus tapisează în valuri tot atât de subţiri ca bulele unui săpun cavitatea profundă şi răsucită în care se

retrage şi se concentrează solitarul. Dar el nu ştie nimic despre frumuseţea operei şi a lăcaşului său. După moartea lui, substanţa rafinată pe care a fabricat-o depunând alternativ pe peretele interior produsul organic al celulelor sale cu mucus şi calcitul celulelor sale cu sidef, va ieşi la lumina pe care o va separa în lungimile ei de undă şi ne va încânta ochiul cu tandra bogăţie a plajelor sale irizate.

Iată, am învăţat cum se constituie habitaclul şi mişcătorul refugiu al acestui ciudat animal înconjurat de un muşchi pe care îl acoperă cu o cochilie. Dar mărturisesc: curiozitatea mea nu este satisfăcută. Analiza microscopică este un lucru foarte frumos; totuşi, în timp ce eu cercetez celulele şi fac cunoştinţă cu

blastomerii şi cromozomii, pierd moluscă din vedere. Şi dacă mă interesează acest detaliu, în speranţa că mă va lumina, în sfârşit, în privinţa formării ordinii de ansamblu, mă încearcă o decepţie… Dar poate exista aici o dificultate esenţială – vreau să spun o dificultate care ţine de natura simţurilor şi a spiritului nostru?

Să observăm că, pentru a ne reprezenta această formaţiune, va trebui mai întâi să îndepărtăm un prim obstacol constând în renunţarea imediată la conformitatea profundă a reprezentării noastre. *Nu putem, într-adevăr, să imaginăm o progresie atât de lentă încât să ajungem la un rezultat sesizabil al unei modificări insesizabile,* noi care nu percepem nici măcar propria noastră creştere. Nu ne putem imagina procesul viu decât comunicându-i viteza care ne este caracteristică, cu totul independentă *de ceea ce se întâmplă în fiinţa studiată…*

În schimb, este destul de probabil că în progresul creşterii moluştei şi a cochiliei sale, conform temei ineluctabile a volutei spiralate, sunt cuprinse *indistinct şi indivizibil* toate constituantele pe care forma, nu mai puţin ineluctabilă, a actului uman, ne-a învăţat să le cercetăm şi să le definim distinct: *forţele, timpul, materia, legăturile, diferitele ordini de mărimi,* între care simţurile noastre ne impun să distingem. Viaţa trece şi revine trecând din nou de la moleculă la micelă şi de la aceasta la masele sensibile, fără să ţină seama de comportamentele ştiinţelor noastre, adică de mijloacele noastre de acţiune.

Viaţa, fără niciun efort, îşi construieşte o relativitate suficient de „generalizată".

Ea nu-şi separă geometria de fizică şi încredinţează fiecărei specii ceea ce îi trebuie în materie de axiome şi „invariante" mai mult sau mai puţin „diferenţiale", pentru a menţine un acord satisfăcător în fiecare individ, între ceea ce este el şi ceea ce există…

Este limpede că personajul destul de discret, destinat asimetriei şi răsucirii, care-şi construieşte o cochilie, a renunţat de foarte mult timp la idolii postulatori ai lui Euclid. Euclid credea că un băţ îşi păstrează Iun

gimea în orice circumstanţe, că-l poţi arunca până la lună, că poţi să-l faci morişcă, fără ca depărtarea, mişcarea sau schimbarea de direcţie să-i altereze buna lui conştiinţă de unitate de măsură ireproşabilă. Euclid lucra pe un papirus, putând trasa figuri care să i *se pară asemănătoare,* şi nu vedea, în creşterea acestor triunghiuri, alte obstacole decât suprafaţa foii lui. El era foarte departe – la douăzeci de secole lumină – de a-şi imagina că într-o zi un domn Einstein va construi o caracatiţă care să captureze şi să devore toată geometria şi nu numai pe ea, ci chiar timpul, materia, gravitaţia şi multe altele încă nebănuite de greci şi care, zdrobite şi digerate la un loc, fac deliciile atotputernicei *Moluşte de referinţă.* Este de ajuns pentru acest monstru cefalopod să-şi numere tentaculele şi trompele pe care le poartă fiecare din aceste tentacule, pentru a se simţi „stăpân pe sine şi pe Univers".

Dar cu multe milioane de ani înainte de Euclid şi Einstein, eroul nostru, care nu era decât un simplu gasteropod fără tentacule, a trebuit să rezolve şi el câteva probleme destul de arzătoare. A trebuit să-şi fabrice cochilia şi să-şi susţină existenţa. Sunt două activităţi foarte diferite. Spinoza făcea lentile. Au existat mai mulţi poeţi excelenţi birocraţi. Şi se poate observa o independenţă suficientă între aceste meserii practicate de una şi de aceeaşi persoană. La urma urmei, ce înseamnă *acelaşi?* E vorba doar de o moluscă şi noi nu ştim nimic despre intima sa unitate.

Ce constatăm? Munca interioară de construcţie este misterios ordonată. Celulele secretoare ale mantalei şi ale extremităţii acesteia îşi fac o operă *pe măsură:* răsucirea spiralelor progresează; solidul se

construieşte; sideful se depune. Dar microscopul nu arată cum se armonizează diversele puncte şi momente ale acestei avansări periferice simultane. Dispoziţia curbelor care, brazde sau benzi de culoare, urmează forma 51 xea a liniilor care le taie ne duc cu gândul la „geodezice", sugerând existenţa unui „câmp de forţe" Pe care nu-l putem decela şi ci că – aii acţiune imprimă creşterii cochiliei irezistibila torsiune şi progresul rit

196

Paul Valéry mic pe care le observăm în produs. Nimic, în conştiinţa: acţiunilor noastre, nu ne permite să imaginăm cine: modulează atât de graţios aceste suprafeţe, element cu element, rând cu rând, fără mijloace exterioare şi străine lucrului fasonat, cine racordează miraculos aceste curburi, cine le ajustează desăvârşind opera cu atâta îndrăzneală, uşurinţă, decizie, şi a cărei frumuseţe nuj poate fi atinsă de creaţiile cele mai suple ale olarului, ale turnătorului în bronz. Artiştii noştri nu-şi extrag opera din propria lor substanţă şi nu obţin forma pe care o urmăresc decât printr-o aplicaţie specială a spiritului lor, separabilă de *întreaga* lor fiinţă. Poate că ceea ce numim *perfecţiune* în artă (pe care nu toţi o caută, iar unii chiar o disprețuiesc) nu este decât sentimentul de a dori sau de a găsi într-o operă umană certitudinea execuţiei, necesitatea unei origini interioare şi legătura indisolubilă şi reciprocă a figurii cu materia pe care cea mai neînsemnată cochilie ne-o demonstrează*!*

Dar molusca noastră nu se mărgineşte să distileze cu măsură miraculosul ei acoperământ. Trebuie să alimenteze cu energie şi mineral, reînnoindu-le mereu, mantaua care construieşte partea dură, să extragă din resursele exterioare ceea ce în viitor va fi, poate, o parcelă din fundamentul unui continent. Trebuie deci să înceteze uneori secreta şi subtila emanaţie şi să alunece riscând, în spaţiul străin, purtând ca pe o tiară sau ca pe un turban miraculos locuinţa, vatra, fortăreaţa, capodopera sa. Iat-o imediat compromisă într-un cu totul alt sistem de împrejurări. Suntem tentaţi aici să-i atribuim un geniu de prim ordin, căci după cum se închide în ea însăşi şi se consacră, într-o laborioasă şi concentrată absenţă, coordonării muncii mantalei, sau se avântă în lumea largă şi o explorează, palpând cu ochii, cercetând cu palpele, cu *piciorul* ei principal susţinând, legănând pe talpa lui lată şi vâscoasă azilul şi destinele maiestuosului călător, două grupe de constatări foarte diferite i se impun. Cum să unească

într-un singur tablou, de principii şi legi, cele două conştiinţe, cele două forme de spaţii, cele două tim

puri, cele două geometrii şi cele două mecanici pe care cele două moduri de existenţă şi de experienţă i le impun pe rând pentru a le concepe? Când este în interior, ea poate să ia arcul de spirală drept „linie dreaptă", la fel de firesc cum noi luăm drept linie dreaptă un arc de meridian sau o „rază de lumină" despre a cărei traiectorie nu ştim că este relativă. Şi, poate, măsoară „timpul" său particular prin senzaţia eliminării şi amplasării unei mici prisme de calcit? Dar, Dumnezeu ştie, odată plecată din lăcaşul ei şi intrată în viaţa exterioară, ce ipoteze şi convenţii „comode" îi sunt proprii!... Mobilitatea palpelor, tactul, vederea şi mişcarea asociate elasticităţii rafinate a tijelor infinit de sensibile care le orientează; retractibilitatea totală a corpului, a cărui parte solidă este anexată strictei obligaţii de a nu depăşi nimic şi de a-şi urma strict riguros drumul, toate acestea cer unei moluşte bine înzestrate, după ce se retrage şi se închide în teaca ei de sidef, meditaţii profunde şi abstracţiuni conciliatoare inaccesibile. Ea nu poate să treacă de ceea ce Laplace numea pompos „resursele analizei sublime" pentru a ajusta experienţa vieţii sale mondene în funcţie de viaţa sa privată şi să descopere prin profunde raţionamente „unitatea naturii" sub cele două specii atât de diferite pe care organizarea sa o obligă să le cunoască şi să le suporte succesiv.

Dar chiar noi înşine nu suntem oare ocupaţi când cu „lumea corpurilor", când cu aceea a „spiritelor", şi toată filosofia noastră nu este ea veşnic în căutarea unei formule care să absoarbă diferenţa acestora şi să compună două diversităţi, două „timpuri", două moduri de transformare, două genuri de „forţe", două Şiruri de permanenţe care se arată până acum cu atât mai distincte, deşi cu atât mai bine îmbinate, cu cât le observăm cu mai multă atenţie?

Într-o altă ordine de fapte imediate, fără nicio metafizică, nu constatăm oare că trăim familiar în mijlocul unei varietăţi fără pereche a simţurilor noastre, că a» iem, de exemplu, o lume a vederii şi o lume a au

zului care nu se aseamănă de loc, oferindu-ne, dacă ne gândim la ele, impresia continuă a unei perfecta incoerenţe? Ce-i

drept, spunem că aceasta este ate-l nuanţă şi, parcă, şlefuită prin folosinţă şi obişnuinţă şi că totul se acordă într-o singură „realitate”… Ceea cej nu înseamnă a spune mare lucru.

Voi arunca descoperirea aşa cum se aruncă o ţigară consumată. Această cochilie mi-a *servit,* răscolind pe] rând tot ceea ce sunt, ce ştiu, ce nu ştiu. După cum Hamlet, culegând din pământul reavăn un craniu şi apropiindu-l de chipul său viu, se oglindeşte înspăimântător în el, după cum Hamlet intră într-o meditaţie fără ieşire, pe care o limitează din toate părţile un cerc de stupoare, tot aşa, sub privirea umană, acest mic corp scobit, calcaros şi spiralat, adună în jurul lui un mare număr de gânduri din care niciunul nu poate fi dus până la capăt…

O cucerire metodică

De abia spre anul 1895, Anglia a început să nu mai fie insensibilă la presiunea puterii germane asupra punctelor esenţiale ale fiinţei sale economice şi ale imperiului ***său.***

Nu avusese până atunci conştiinţa ameninţării în exerciţiul funcţiilor sale vitale, printr-un concurent de ultimă oră, atât de prost plasat pe hartă, ca şi în timp. Tarde venientibus ***ossaşi-ofi*** *spus ea, dacă şi-a spus ceva.*

Dar nu e totul să fii o ***insulă,*** *ci să ai cărbune, tradiţii politice şi maritime, o voinţă simplă şi nedomolită, o imensă clientelă direct sau indirect supusă – o siguranţă impunătoare în dorinţi şi scopuri. Securitatea comportă un fel de inerţie. Spiritul englez nu osteneşte niciodată să retuşeze ceea ce* erau, *refuzând însă mult timp să modifice ceea ce i se pare* bun ***şi*** *îl mai satisface încă. Această trăsătură a caracterului englez se datorează poate certitudinii obişnuite, până acum, mereu coroborate cu istoria, că poporul englez va avea tot timpul să simtă şi să evite pericolul datorită gropii marine şi a valurilor care îl supraveghează.*

Dar, într-o epocă frământată de ştiinţe, în perpetuă transformare tehnică, în care nimic nu scapă voinţei de inovaţie, delirului creşterii preciziei şi puterii, în care suveranul bun al stabilităţii nu se mai întâlneşte decât la popoarele slăbite, nu mai este suficient să perseverezi în susţinerea fiinţei.

Englezii de acum treizeci de ani nu-şi dădeau seama – *cum spun eiceea ce disciplina, analiza minuţioasa şi nelimitată şi energia mai* bine *strunită decât a lor le pregăteau în toate domeniile.*

Revelaţia le-a venit dintr-o serie de articole publicate în anul

1895 în New Review *(dispărută între*

200

Paul Valéry timp), condusă de un cumsecade bătrân William Henley. Articolele se datorau domnului Williams şi titlul pe care l-a dat ansamblului s-a bucurat de un mare răsunet. Un bill *celebru încorpora în legislaţie aceste trei cuvinte* Made in Germany; *aceste cuvinte se înfipseră pe loc în capetele englezilor, şi efectul lor n-a încetat până în 11 noiembrie 1918.*

Publicând acest ansamblu de articole foarte minuţioase, domnul Williams provoca surpriză, emoţie şi un fel de indignare, pentru că acestea studiau, rând pe rând, diversele domenii ale industriei şi comerţului, lăsând şase vadă în fiecare din ele puterea de pătrundere şi înspăimântătorul progres al concurentului.

Henley avu ciudata idee de a cere unui tânăr francez, în trecere prin Londra, şi care-i fusese recomandat, să-i scrie pentru New Review *un fel de concluzie „filosofică" la opera de pură investigaţie şi la culegerea de detalii caracteristice oferite de domnul Williams. Tânărul francez, care se gândise până atunci la cu totul altceva, se simţi destul de încurcat de o sarcină pe care câteva motive îl obligau s-o accepte, dar pe care raţiunea îi cerea să o refuze. Motivele aveau avantajul că erau mai multe. El a improvizat atât cât a putut şi iată-l.*

În timpul ultimului război, acest eseu a fost retipărit mMercure de France1.

Lumea s-a tulburat, aproape că s-a scandalizat. O Germanie neliniştitoare i se revela… Englezii citesc *Made in Germany de* domnul Williams, francezii ar trebui să citească *Le danger allemand* de Maurice Schwob.

Aceasta era o fortăreaţă şi o şcoală: astăzi o descoperim ca pe o uzină imensă, o vedem presărată cu docuri enorme. Bănuiesc, de asemenea, că fortăreaţa, uzina, şcoala sunt foarte legate între ele, constituind diversele aspecte ale aceleiaşi solide Germanii. Aflăm că victoriile militare prin care această naţiune s-a fondat înseamnă puţin lucru pe lângă victoriile economice

Criza spiritului şi alte eseuri

201

1. *Cucerirea germană* (1897), *Mercure de France,* 1 aug. 1915.

pe care le-a obţinut; numeroase pieţe ale lumii sunt mai mult ale ei decât teritoriile pe care le-a cucerit pe calea armelor.

Observăm apoi că ambele cuceriri fac parte din acelaşi sistem. Zgomotul tunurilor şi tăcerea se suprapun. Se înţelege că Germania a devenit industrială şi comercială, cum devenise deliberat militară. Se simte că n-a precupeţit nimic. Dacă lumea vrea să-şi explice această nouă măreţie, lipsită de fantezie, trebuie să-şi imagineze o aplicaţie constantă, o analiză minuţioasă a resurselor bogăţiilor sale, o construcţie febrilă a mijloacelor de a o produce, o riguroasă topografie a locurilor favorizate şi a drumurilor optime şi, mai ales, *totală ascultare, supunere de fiecare clipă în* faţa unei concepţii simple, pătimaşe, formidabile – strategică în formă, economică în scop; ştiinţifică prin pregătirea ei profundă şi prin întinderea aplicaţiei sale. Aşa ne apare ansamblul operaţiilor germane. Dacă ne întoarcem la ceea ce se poate vedea şi atinge, la documente, raporturi diplomatice, statistici oficiale, putem admira în voie perfecţiunea detaliilor după măreţia liniilor mari şi să ne bucurăm aflând cum – după ce tot ceea ce trebuia cunoscut s-a cunoscut, după ce tot ceea ce trebuia prevăzut s-a prevăzut, după ce mecanismul prosperităţii a fost desăvârşit – o acţiune mai brutală sau mai blândă, generală, continuă a fost extinsă spre toate punctele lumii, din toate punctele Germaniei, pentru *a aduce* maximul de bogăţie din toate punctele lumii spre toate punctele Germaniei.

Această acţiune nu este, ca a noastră, o sumă de acţiuni individuale, independente, adesea contrare, protejate orbeşte de stat, care-şi dispersează influenţa între ele, neputând s-o ajute pe niciuna fără s-o slăbească pe cealaltă – ci o putere masivă, acţionând asemenea apelor, când prin şoc, când prin cădere, când Printr-o irezistibilă infiltrare. O disciplină naturală leagă acţiunea individuală germană de acţiunea ţării întregi, ordonând interesele particulare, în aşa fel încât acestea se adaugă una alteia, întărindu-se reciproc în

Paul Valéry loc să scadă şi să se contrarieze. Acestea merg până la a suprima orice concurenţă între germani în prezenţa străinilor – duşmanii.

Se produce atunci o sinceră unire, un schimb de sacrificii utile, de energie şi pricepere pentru victoria comună care produce, dincolo de victorie, o legătură remarcabilă între industriile combatante şi între diversele „arme" ale armatei economice din Vaterland. Noi luptăm împotriva acestei armate ca nişte bande de sălbatici împotriva unei

trupe organizate.

Această acţiune nu este, ca a noastră, întâmplătoare. Ea e savantă. Toate ştiinţele se înclină s-o slujească. Ea este ghidată de o minuţioasă psihologie şi, de acum, ea face mai mult decât să se impună, se face dorită. Un client al Germaniei trebuie să-l binecuvânteze pe comerciantul german, chiar şi în poliţele germane. Acest client trebuie să-i devină prieten şi propagator – calcul de o profundă eleganţă. Or, clientul este foarte bine cunoscut. Clientul care se crede liber, trăind neştiutor, este analizat fără să ştie, fără să fie atins măcar. Este clasat, definit, în oraşul, în provincia şi în întreaga lui ţară. Se ştie ce mănâncă, ce bea, ce fumează şi cum plăteşte. Sunt luate în consideraţie dorinţele **lui.** La Hamburg sau Nlirnberg, cineva a trasat, poate, curbele reprezentând exploatarea celor mai mici manii, a celor mai mici nevoi ale lui. Se va trezi – el, care se simte trăind atât de personal în intimitatea lui – cufundat în număr, alături de alte mii de personalităţi care *preferă* acelaşi lichior, aceeaşi stofă ca el, căci se ştiu acolo mai multe lucruri despre ţara lui decât ştie el. Se cunoaşte mai bine decât îşi cunoaşte el mecanica propriei sale existenţe, ce-i trebuie ca să trăiască şi ce-i trebuie pentru ca viaţa lui să fie un pic mai agreabilă. I se cunoaşte vanitatea şi se ştie că visează obiecte de lux care i se par prea scumpe. I se va fabrica ceea ce are nevoie, şampanie de mere, parfumuri extrase din orice. Clientul habar nu are cât de mult se gândesc chimiştii la el. I se va fabrica exact ceea ce-i trebuie ca să-i satisfacă, în acelaşi timp, buzunarul şi obiceiurile, 1

realizându-se pentru el ceva de o perfecţiune mediocră. Prin supunerea servilă la dorinţa lui complexă, el va fi cucerit.

Pentru a crea acest produs fabulos, ieftin şi, totodată, de lux, uşor de procurat, conform tradiţiei sau modei, un popor de savanţi se pierde în nenumăratele detalii ale fabricării. Nu există obiect căruia ei să nu-i găsească un înlocuitor mai puţin costisitor; nu există substanţă nouă căreia ei să nu-i confere utilitate; nicio ştiinţă căreia ei să nu-i descopere aplicaţia industrială, în câţiva ani, Germania s-a umplut de uzine, căi ferate, canale. Marina, în întregime construită, s-a plasat deja pe locul doi. E dotată cu vase admirabile; şantiere de construcţie mereu ocupate; bazine, imense porturi interioare. Ea are uimitori călători, ale căror informaţii şi fapte sunt demne de diplomaţia şi ştiinţa ei. Are agenţii de informaţii în toate ţinuturile, ligi de negustori

care sprijină aceste agenţii, ligi de companii de transporturi care susţin traficul acestor negustori.

Cărţile pe care le-am citat conţin în amănunt această gigantică *afacere.* Ele ne conduc în fabrici şi în pieţe. Ele apropie numere miraculoase. Derulează cu o singură mişcare şirul anilor şi, prin această epuizare subită a timpului, dezvăluie brusc avântul fantastic al existenţei germane… Senzaţia produsă este atât de puternică încât te îndeamnă să ghiceşti viitorul. Spiri. tul nu se poate opri la ultimul an intrat în statistici şi socoteli. El prevede *maşinal* o şi mai vastă extensie – imaginează urmarea, oprirea, căderea, decadenţa… Abandonat de fapte, el continuă urmând una din legile lui particulare.

Aici începe cercetarea pur speculativă, interogaţia pur intelectuală. Aici este locul unde cel ce s-a dedicat studiilor şi anchetelor pe care le-am amintit nu va meeta să caute în aceste fenomene de expansiune germană o indicaţie mai generală. Este momentul *ideilor,* al comparaţiilor, al unor încercări de teoretizare. Toate eforturile, vicleniile, lucrările publice, maşinaţiile, faptele cu atâta răbdare dirijate, rezultatele lor, trebuie, mi

se pare, să suscite în noi – alături de amărăciunile noastre naţionale – admiraţia specială pe care ne-o impune întotdeauna un mecanism eficace, un succes dorit şi atins din raţionament în raţionament, pe cel mai sigur drum. Certitudinea unei consecinţe conţine în ea ceva încântător – când apare ca un rezultat al unei acţiuni premeditate. În cazul de faţă, această acţiune este generală şi produce regulat un rezultat general întotdeauna sub toate accidentele şi erorile particulare.

Astfel, în succesul german, eu văd, înainte de toate, succesul unei *metode.* Şi metoda este aceea care-mi stârneşte admiraţia. Să presupunem că un om obişnuit îşi propune o sarcină dificilă – considerabilă – dar posibilă. Nu-i acordăm niciun fel de *geniu,* nicio descoperire neaşteptată, nicio iluminare – ci doar o dorinţă veşnic proaspătă, o dorinţă constantă, o raţiune mediocră – dar înzestrată cu o infinită încredere în raţiune. *Acest om va face ceea ce trebuie.* Va reflecta fără patimă şi va opera enumerări atât de complete şi treceri

în revistă atât de generale, încât toate obiectele şi toate faptele vor putea să-l slujească intrând, până la urmă, în calculul lui personal. Nu există lucru care să-i pară favorabil sau nefavorabil, pe care să nu fie obligat să-l utilizeze sau să-l neutralizeze. Nimic nu-i este indiferent. Observă cursul evenimentelor, *panta* lor. Va socoti, va clasifica, apoi va veni rândul acţiunii. Aceeaşi prudenţă. Apoi victoria… Dar acest om va avea prea multe de făcut. El reprezintă un popor întreg. Fiecare detaliu este locuit de sute de persoane. Fiecare tentativă este sprijinită de masă şi această masă este natural disciplinată. Aici viciul social al inteligenţei, care este indisciplina, dispare. Rămâne un minunat instrument: inteligenţa disciplinată. Şi nu-i decât un instrument.

Am luat exemplul unui om obişnuit pentru a pune în evidenţă puterea aproape impersonală a comportamentului metodic şi pentru a aprecia mai bine marea înţelepciune care constă în a nu specula asupra unui lucru rar, asupra accidentalului.

Există deci, o naţiune care a făcut, pe plan economic, experienţa raţiunii continue, adică a metodei, şi experienţa i-a reuşit. Ea arată că fenomenele cele mai importante ale vieţii pot servi drept bază şi material pentru unele combinaţii susţinute. Ele nu sunt deasupra calculelor umane. Pot fi atinse. Dar numai Germania poate inaugura acest sistem. Acolo, el nu este nou, nici surprinzător, ci organic. El şi-a schimbat numai obiectul. Prusia, mai întâi, a fost creată metodic. Apoi ea a creat Germania contemporană. Sistemul a fost mai întâi politic şi militar. Apoi, îndeplinindu-şi destinul, el a devenit economic, fără dificultate, printr-o simplă aplicaţie a lui însuşi. Germania modernă creată prin acest sistem îl continuă şi-l aprofundează.

Dacă citim *Le danger allemand* sau *Made in Germany,* gândul încă proaspăt şi curios să cunoască istoria militară a Prusiei, de la Frederic cel Mare până la mareşalul de Moltke, nu se poate sustrage, impresiei de similitudine, ideii de sistem despre care am vorbit. Vom vedea cât de puţine exagerări se află în sugestiile precedente. Vom descoperi, şi de o parte, şi de cealaltă o dezvoltare analoagă; vom găsi *pregătiri perfecte,* o execuţie, în general, suficientă – şi întotdeauna, rezultate. Notez că unele din aceste rezultate, rele în sine, au fost întoarse, până la urmă, în bine, că totul a fost minuţios folosit ca o consecinţă – şi înfrângerea în sine a fost transformată în experienţă ca un *minimum de câştig.* Acesta este un procedeu regulat şi iată de ce l-am notat.

Să pătrundem acum în detaliul sistemului militar prusac; vom recunoaşte din ce în ce mai uşor principalele caractere ale „Metodei". Şi va trebui s-o căutăm în preocuparea strategică. Tactica este preocuparea indivizilor: ea comportă toate accidentele războiului. Dar studiul viitorului, previziunea extinsă cât mai departe posibil, probabilităţile atent cântărite, tot ceea ce trebuie pentru a restrânge hazardul – pentru a elimina aventurile, acestea sunt remarcabilele calităţi ale metodei militare „Made in Germany". Şi chiar războiul nu trebuie să izbucnească, să se oprească sau să continue

Paul Valâry în voia evenimentelor sau a pasiunilor. Acesta se va face prin raţiune. Se va face pentru a diminua forţa concurentului, pentru a câştiga porturi… Va fi o operaţie de înaltă pricepere, cu o anumită organizare financiară, cu amortizările, capitalul, asigurările – şi mai ales cu acţionarii săi – căci despăgubirile şi miliardele cucerite vor ajunge toate pe pământ german pentru a plăti noi canale, noi tunele, noi universităţi –, pentru a reface totul la o scară mult mai mare.

Pe terenul de luptă – economică sau militară – acţiunea metodică, adică acţiunea germană, e dominată de un fel de teoremă generală. Principiul e cu siguranţă simplu. O biată deducţie logică, aproape un nimic. Iată-l: „În orice fel, învingătorul este mai puternic decât învinsul". Această tautologie ar trebui să-i îndemne la reflecţie pe amatorii de lupte cu arme egale, pentru că ideea mai poate fi exprimată şi astfel: „Nu există niciodată arme egale". Egalitatea combatanţilor este o veche idee *superioară.* O superstiţie de neînţeles… Din principiul enunţat se va trage tactica practică a tuturor luptelor: *Inegalitatea trebuie organizată.* Din punct de vedere militar, se vor căuta arme cât mai perfecţionate, mijloacele unui marş cât mai rapid, solul cel mai favorabil etc. – dar între toate aceste mijloace, cel mai sigur, mai evident este numărul – adică inegalitatea matematic vizibilă şi realmente invincibilă, când excesul este suficient, când se află în spatele frontului armatei o profunzime inepuizabilă de rezerve, de *landwehr,* de *landsturm.* Comercial, inegalitatea se va întemeia pe preţurile mici. Problema de rezolvat – şi rezolvată în majoritatea cazurilor – va fi puterea de a fabrica un produs mai ieftin decât produsul *atacat.* Ştiinţa, combinaţiile folosite în transporturi, falsificările de toate genurile sunt cel mai des folosite în acest

domeniu. Acolo unde arta militară şi-ar fi concentrat armatele, bizuindu-se pe marile batalioane, arta comercială se foloseşte de preţurile mici care acţionează asemenea celui mai mare număr, suprimă rezistenţa şi alungă cu siguranţă adversarul.

Organizarea preponderenţei militare este opera statului major. În concepţia acestor birouri celebre se descoperă exemplul cel mai strălucit al metodei. Acestea sunt adevărate uzine de victorii. Întâlnim acolo cea mai raţională diviziune a muncii intelectuale, atenţia unor spirite speciale, constant fixată asupra variaţiei celor mai mici circumstanţe profitabile, *extensia acestei cercetări la subiecte care la început păreau străine studiilor tehnice,* ştiinţa militară înălţată până la a deveni o politică generală – chiar până la a deveni economie –, căci „războiul se face din toate părţile". Metoda este sever aplicată tuturor ţărilor. Se supune fiecare teritoriu unei analize totale, ştiinţă cu ştiinţă. Se merge de la geologie, care stabileşte natura solului, bogăţia funciară, culturile, căile, hotarele naturale, până la istorie, care furnizează elementele cunoaşterii psihologice şi politice, informând despre disensiunile interioare, despre ideile indigene. Toate ţările sunt astfel clasate, corect definite, reduse la grupe de abstracţii proprii tuturor calculelor şi atunci aceste fâşii de pământ, ansambluri atât de complicate, pe unde mişună atâtea particularităţi, unde moravurile par ireductibile, devin *subiecte de gândire, cantităţi maniabile,* greutăţi marcate care vor putea fi comparate contând mai mult sau mai puţin în balanţa războiului. Fiecare naţiune este considerată ca o maşină producătoare de energie militară care se adaugă, se retrage, variază, după bunul plac al cunoscătorilor.

Aceleaşi vederi generale se găsesc şi în statul major comercial. Să continuăm această expunere în domeniul acţiunii. Paralela se va menţine.

Urmând aceeaşi metodă, au fost create instrumente de o putere şi o precizie incomparabile, fără de care munca armatei ar fi fost ineficientă. Aşa cum este, de exemplu, serviciul de informaţii. Putem să ne gândim că documentul militar şi documentul economic provin adesea de la aceleaşi agenţii. Unitatea metodei ne-o sugerează. Şi, de altfel, tocmai pentru că există o metodă, documentul economic este foarte preţios pentru militari – şi, uneori, documentul militar poate fi

util

208

Paul Valéry unor industriaşi. De aceeaşi importanţă sporită se bucură şi domeniul transporturilor. Mobilizarea rapidă, necesară pentru a asigura prezenţa unui număr suficient de oameni pe teren, impune meticuloase studii de reglare a vitezei şi distribuţiei transporturilor. Condiţiile de siguranţă, de timp, de aprovizionare sunt elaborate şi discutate până în cele mai mici amănunte. Pe ele se bazează orice campanie viitoare.

Comerţul german este servit, precum armata, de o organizare savantă a transporturilor. Dacă un număr mare de trupe trebuie să fie prezent, produsele trebuie şi ele să ajungă cu cât mai puţină cheltuială. Se încheie atunci mii de convenţii particulare, se acordă facilităţi de orice natură; sacrificiile reciproce asigură mobilizarea economică. Şi cu cât se studiază mai mult ansamblul sistemului strategic, construit de marele stat major, cu atât se vede mai bine în acest sistem de producţie şi trafic, adoptat de naţiunea germană, o altă formă a aceleiaşi tendinţe, cu atât eşti mai dispus să concepi o acţiune unică, cu mijloace diverse, cu un succes *previzibil,* cu un scop clar, simplu, enorm. Puterea brută, sigură pe ea, avansează pentru că nu neglijează nimic, pentru că împarte cu grijă toate dificultăţile în aşa fel încât îşi poate purta greutatea, sprijinită pe fiecare din aceste segmente. Ea pare mai îngrozitoare în timp de pace decât în timp de război.

Mareşalul de Moltke personifică sistemul. El îl conduce şi îl ilustrează perfect. Se pare că scopul primordial al vieţii **lui** a fost acela de a nu muri înainte de a fi făcut cele de trebuinţă. Iată ce-l deosebeşte de generalii de dinaintea sa. Este singurul lucru pe care l-a inventat. El a fost, înainte de toate, un om, un om de încredere, un inginer al securităţii şi al forţei germane. Dorinţa absurdă de miracol, care transfigurează întreaga istorie militară odată cu apariţia lui, merită din partea noastră o admiraţie specială. Elementele succesului său se găsesc la Frederic, la Napoleon şi în războiul de secesiune, plin de lucruri noi. împrumută de peste tot ceea ce-i convine, aceasta este metoda lui, pe care o găseşte pretutindeni unde victoria apare ca un rezultat

permanent. În adâncul spiritului său se găseşte un mic număr de idei, aproape nelucrate, transcendente, morale sau politice, idei care-l

fac pe deținătorul lor atât de temut pentru alții, atât de intransigent, atât de incapabil de înnoire și de variații sublime în sinea lui. Dar el era informat despre toate. Ajunge bătrân la apogeul carierei, pentru că a urmărit toată politica secolului, a văzut toată Europa, a judecat armatele, a aprofundat ca un amator toate războaiele contemporane, mai bine chiar decât cei care le conduceau. Așa a devenit un strateg. Respinge toate ideile militare ale timpului său. Nu folosește decât ideile științifice și progresele materiale din vremea lui. Le combină cu ce-i mai bun din strategia trecutului – cu ceea ce este etern rațional să faci în război. Vede în folosirea căilor ferate extensia marșurilor rapide ale lui Napoleon. Reia și perfecționează exploatarea tuturor resurselor unei țări invadate. Duce războiul acolo unde trebuie, terorizează locuitorii pentru a înfrânge curajul general. Multiplică mijloacele de informare, ascultă indicațiile opiniei publice, opinia finanțelor, zvonurile, jurnalele, sentimentele celor neutri… Fără pasiune, fără geniu, înecat în hârtii. Câmpul de bătaie nu este și câmpul lui de bătaie. Trebuie să ni-l închipuim într-o cameră dintr-un orășel ocupat, lucrând alături de micul lui stat major. Sârguincios, repară accidentele și sfâșierile din nefericirea altora. Chipul fără gură, boțit, trupul militărește construit; o singură dată, în 1870, își va arunca peruca lui uscată în aer, după primirea unei depeșe.

Din viața lui particulară se poate trage o învățătură completă. Ea corespunde exact cu ceea ce știm despre Germania vie; acest spirit, prin ceea ce are în el *personal* – adică sistematic – poate fi descoperit chiar în organizarea socialista. Pentru acest erou glacial, *adevăratul dușman este hazardul.* Acesta îl urmărește iar forța lui rezidă numai în metodă. De aici se naște o ciudată idee. Metoda impune individului o veritabilă mediocritate sau, mai degrabă, numai grandoarea darurilor elementare, precum răbdarea, atenția îndreptată spre orice, fără alegere, fără entuziasm. În sfârșit.

210

Paul Valéry putere de muncă. Odată recunoscute aceste însușiri, se obține un individ care, întotdeauna și inevitabil, va veni de hac oricărui om superior. Acesta din urmă își va vedea mai întâi ideile triumfând; apoi, limitate cu o ironică precizie; apoi, lent modificate, perfecționate după o continuă logică fără greș. Un om de nivelul al doilea extrage din experiențele lui Napoleon, Lee, Sherman, preceptele cele mai sigure. El aplică actelor lor o critică științifică imperturbabilă.

Refuză să se bazeze numai pe el, ceea ce-l face mai puternic decât cei mai mari inventatori. Respinge metodic resursele neașteptate, norocul întâmplător. Timpul care epuizează toate șansele, uzează superioritățile fulgerătoare, acest timp e de partea lui. În sfârșit, *n-are moarte.* După el, se vor naște cu siguranță alți oameni secundari, care îi vor imita cariera pentru că li se potrivește și-i înalță mai sus. Odată cu dispariția lui, totul rămâne, aceasta este marea forță a unei națiuni.

Asemenea considerații pot folosi drept explicație pentru distribuția oamenilor și a valorilor în națiunea modernă. Germania actuală își dovedește superioritatea în rezultatele ei practice și în toate acțiunile sale. Calitatea individuală a agenților, chiar mediocră, monotonă, este perfectă, astfel, pentru avântul general. Acolo, timpurile eroice au trecut; au fost în mod deliberat prescrise. Sunt folosite câteodată pentru reclamă sau apar în diverse fraze utile, ceea ce le îndepărtează și mai mult; marii filosofi sunt morți, marii savanți speculativi nu mai au nici ei loc1.

Ei lasă locul unei științe anonime, grăbite, fără critică generală, fără noi teorii, fertilă în brevete de invenții. Și din toate descoperirile acestor indivizi superiori nu se mai reține decât ceea ce este imitabil – ceea ce, imitat, *multiplică* resursele unor mediocri succesori.

Și iată totuși o noutate. Întregul corp național acțio**nează** unitar. Energiile concurente se ordonează și se

1. Această frază trebuie ștearsă; oameni ca Einstein, Planck etc., o fac inexactă, adică injustă (1925).

Îndreaptă spre exterior. Înfăptuirile națiunii se succed și, în fiecare din ele, fiecare individ trage cât poate. Clasele societății și diversele profesiuni devin, rând pe rând, de o importanță supremă. Astfel, în istoria acestui secol, Germania pare să se conformeze unui plan cu grijă concertat. Fiecare pas făcut îi dă un nou spor de viață, constituindu-se din ambiție în ambiție, iar simetria acestui progres dă o aparență artificială fiecărei tentative. De exemplu, ea își *constituie* domeniul prin războaie precise. Impune Europei o pace armată pe care toate celelalte state o consideră anormală. Își pune industria și comerțul pe picior de război. Își creează marina militară și comercială în același timp. Își caută imediat colonii. Faimoasa afacere a Carolinelor a părut, ca alte o mie de asemenea întreprinderi, o lovitură

de trăsnet, iar ea nu era decât un amănunt al unui mare proiect. De aceeaşi natură a fost şi răsunătoarea depeşă a împăratului adresată preşedintelui Kruger. Anglia şi lumea s-au tulburat, dându-şi seama abia acum că Transvaalul este profund germanizat; abia acum îşi aduc aminte de vederile Baronului von Marshall de la Delagoa Bay şi Beira şi de-abia acum iese la iveală întreaga lucrătură1. Şi cărţile recente au pus brusc în lumină dezvoltarea intensă a întregului imperiu, primul rod al războiului premeditat, pornit împotriva bogăţiei lumii întregi.

Nu trebuie să ascundem că pentru bătrânele naţiuni superioare lupta va deveni din ce în ce mai dificilă. Această luptă a dobândit un asemenea caracter că însuşirile, chiar cele considerate mai favorabile vieţii, şi principalele mijloace ale măreţiei lor devin motive de inferioritate. Astfel, obiceiul de a căuta perfecţiunea în fabricarea unui obiect, încurajarea acordată concurenţei interne, ameliorarea vieţii muncitorilor sunt tot atâtea obstacole în calea acestei lupte… Dar chestiunea este mult mai extinsă.

1 În ianuarie 1896 se cânta la Cap:

Strânge German faces passing to andfro What baveyoit came for, we should live to knoue? Looking mysterioiis as you join the train Say, now, you Uhlans, shall tve meet again?

Paul Valéry

Germania datorează totul celui mai antipatic lucru din lume, nesuferit anumitor temperamente – îndeosebi englezului şi francezului. Acest lucru este *disciplina.* Nu trebuie dispreţuită. Şi, oricum, ea se numeşte altfel: în materie intelectuală i se spune metodă şi chiar aşa i-am şi spus deja. Un englez sau un francez pot inventa o metodă. Au dovedit-o. Se pot supune chiar unei discipline. Şi aceasta s-a dovedit. Dar vor prefera întotdeauna altceva. Pentru ei, metoda este tot ce poate fi mai rău, un mijloc momentan sau un sacrificiu. Pentru un german însă este chiar viaţa. Se mai întâmplă că Germania este o naţiune destul de recentă. Or, toate popoarele care ajung în starea de mari naţiuni sau care-şi reiau acest rang într-o epocă plină de mari naţiuni, mai vechi şi mai desăvârşite – tind să imite brusc ceea ce naţiunilor mai vârstnice le-a cerut secole de experienţă – şi se organizează în întregime, urmând o metodă deliberată, la fel cum orice oraş deliberat construit se ridică pe un plan geometric. Germania, Italia, Japonia sunt asemenea naţiuni reconstruite ulterior pe baza

unui concept ştiinţific, atât de perfect pe cât analiza prosperităţilor vecine şi a progresului contemporan îl putea furniza. Rusia ar putea oferi acelaşi exemplu dacă imensitatea teritoriului său nu s-ar constitui într-un obstacol în execuţia rapidă a unui proiect de ansamblu.

Găsim deci în Germania în acelaşi timp un caracter naţional propice organizării şi diviziunii muncii şi un stat nou, care a vrut să egaleze şi apoi să depăşească statele mai vechi. Ar trebui, pe scurt, să recunoaştem că a dovedit în această sarcină o energie şi o consecvenţă puţin obişnuite.

Am încercat să demonstrez mecanismul acestei vaste acţiuni apropiind forma sa militară de forma economică; dar am fi ajuns la aceleaşi concluzii luând exemple din alte domenii. Ştiinţa germană mi-ar fi putut la fel de bine servi. Şi în ea domneşte principiul segmentării, al clasificării, al disciplinei impuse obiectelor cunoaşterii. Şi aici, instrumente minunate multiplică randamentul; laboratoarele, unele mai speciale decât altele, infinitele bibliografii, învăţăturile despre

omni re scibili, oamenii cufundaţi o viaţă întreagă în adâncurile unor chestiuni imperceptibile, constituie o ştiinţă naţională, solidară cu ţara care îi alimentează cu generozitate.

Putem astfel considera la un mod abstract această chestiune a metodei. Toată lumea îşi imaginează, imediat case aude acest termen, un fel de reţetă sau regulă practică pentru trecerea de la o anumită stare la o stare determinată. Toată lumea vede în ea excluderea unor încercări şi observarea strictă a anumitor prescripţii adoptate o dată pentru totdeauna într-o reflecţie primordială pe care o crede suficientă. Şi trebuie ca toată lumea să se pătrundă de puterea unui asemenea lucru. Este uşor de văzut cum, cu ajutorul unor procedee de o asemenea natură, hazardul unor întreprinderi se reduce la minimum. Surprizele sunt prevăzute. O metodă bună conţine răspunsuri pentru toate cazurile posibile, iar acest răspuns este cel mai puţin influenţat de neprevăzutul evenimentului şi al problemei. Dar dintre toate aceste calităţi, cele mai interesante sunt următoarele: o metodă bine pusă la punct reduce mult eforturile de invenţie. Ea permite cercetărilor să se acumuleze. Exemplu: un industriaş vrea să

furnizeze un anume produs unei anumite ţări. În loc *să inventeze* forma şi obiectul, el se interesează. Forma îi este *dată* de gustul consumatorului viitor. El se adresează savanţilor pe care-i plăteşte pentru a diminua ştiinţific preţul de cost etc. Până la sfârşit, obiectul odată fabricat, transportat, vândut, va cuprinde în el aproape toate cunoştinţele umane, împrumutând de la fiecare ceea ce îi era necesar pentru satisfacerea relativă a clientului şi aceea absolută a fabricantului. Nimic mai simplu decât această operaţie şi totuşi este riguros aplicată numai în Germania. Este vorba, după cum se vede, de a se conforma sever naturii lucrurilor şi de a nu neglija nimic. Este o chestiune de logică. Necesarul trebuie făcut; şi, în timp ce un fabricant fără metodă va face un silogism prost şi o afacere la fel de proastă, afirmând, presupun, că orice produs bun se vinde deci… etc –, un altul, mai avizat, va concilia logica şi norocul.

214

Paul Valéry nelăsând la voia întâmplării definirea produsului său. El o va căuta în inima uşor de descifrat a clientului său. În Germania, de altfel, aceste procedee, atât de juste, sunt mai uşor de aplicat decât în orice altă ţară. Am vorbit de disciplină. Aici ea este înnăscută, iar forţa disciplinei constă în determinarea locului oamenilor şi a cercului complet al activităţii lor. În armată, «a şi în alte părţi, este vorba ca fiecare să dea tot ce poate. Acestea nu se obţin decât prin constrângere şi limita impusă fiecăruia *a priori* este exact bazată pe cel mai bun randament al individului. Dacă un soldat trebuie să rămână la rangul lui, înseamnă că, detaşat de ansamblu, acţiunea sa personală este mai puţin energică. O bandă de o mie de oameni este mult mai puţin puternică decât un batalion de cinci sute de oameni. Detaliul cel mai frapant în armata germană, atât de ordonată, atât de precaută în cele mai neînsemnate compartimente ale ei, este cultura artificială a iniţiativei limitate. Soldatul, ca şi căpitanul, *trebuie* să facă ceea ce i se pare că este bine să facă într-un moment sau altul al bătăliei: se produce un fel de savantă degradare a libertăţilor succesiv permise la fiecare nivel. Rezultatele disciplinei seamănă cu cele ale metodei. Prin ea, eforturile individuale se multiplică. Ea dă oricărui caz particular o soluţie simplă şi sigură. Ea obligă să se dezvăluie tot ceea ce se poate dezvălui. Ea nu cere decât supunere şi *niciodată nimic extraordinar.* Ea diminuează rolul hazardului.

Cititorul m-a acuzat poate de exagerare; dar eu îi voi răspunde

că dacă lucrurile – chiar în Germania – nu se petrec acum exact aşa cum le-am prezentat eu, ele se vor petrece în curând. Am mai spus, de asemenea, că eu n-am făcut decât să confrunt ceea ce ştie toată lumea şi să trag concluzii. Cititorul va fi încercat poate un sentiment de jenă sau de indispoziţie, văzându-mă atribuind o preponderenţă zdrobitoare acestei metode fatale, atât de morocănoasă în ultimă instanţă în faţa oricărei fantezii. Nu-i voi ascunde opinia mea. Cred că nu asistăm decât la începuturile aplicării

acestei metode. Aş vrea să-i arăt rolul posibil – ipotetic dacă vreţi. Am văzut-o triumfând în domeniul politic, militar, economic, ştiinţific… Cititorul s-a refugiat în domeniul spiritului. Lui îi place să creadă că metafizica, artele, literatura şi partea cea mai înaltă a ştiinţei rămân neîntinate şi garantate prin caracterul excepţional al oamenilor care le ilustrează şi al celor care se delectează cu ele. Metoda ştiinţifică nu garantează savantului invenţia unei teorii, creaţia unei noi imagini a lumii. Ea îi sporeşte şansele, fără îndoială. Ea se mărgineşte să controleze ceea ce a fost *deja* descoperit, dar ideea se naşte pe drumurile necunoscute şi prin evenimente necontrolate. Se teoretizează mii de fenomene, dar ne lipseşte încă teoria teoriei. În literatură, în artă, domneşte aceeaşi aparenţă de spontaneitate, aceeaşi obscuritate a originii, aceeaşi absenţă a procedurilor generale. Fenomenele de alegere, de substituire, de asociere sunt scrupulos ignorate. Totuşi, pariez că în interiorul tuturor celor care fac ceva în mod consecvent, o metodă anume se creează şi sporeşte. Toţi marii inventatori de idei sau de forme se pare că folosesc metode particulare. Vreau să spun că forţa şi chiar măiestria lor sunt întemeiate pe folosirea anumitor *habitudini* şi a anumitor concepţii care le disciplinează gândirea. Lucru ciudat, exact aspectul acestei metode interne este ceea ce noi numim *personalitate*. În rest, ne interesează puţin dacă această metodă este sau nu conştientă… Iată deci un vast subiect de cercetare posibilă; şi iată o carte, *Arta de a gândi,* care n-a fost realmente niciodată scrisă. Primii autori ai logicii formale au urmărit fără îndoială acest scop, dar n-au reuşit decât să obţină un minunat instrument de analiză – şi să nu facă descoperiri uimitoare.

Să presupunem că această carte a fost scrisă. Şi nu văd niciun motiv pentru ca ea să nu fi fost scrisă. Să presupunem, dacă vreţi, că

mai multe din aceste mari spirite despre care am vorbit, după ce au folosit metodele lor intime, au ajuns să conştientizeze asemenea metode (cazul s-a produs) şi le-au divulgat pe măsura limbajului. Vom vedea atunci extinzându-se la dome

216

Paul Valéry niul intelectual aceleaşi procedee pe care Germania le aplică vieţii sociale. Vom vedea în literatură colaborări metodice cu diviziunea muncii şi cu tot restul; Balzac a încercat-o. îl vom vedea în artă pe artist aplicându-şi direct munca lui la simţurile şi necesităţile psihologice ale publicului său şi vizând direct un anumit gen de individ. Wagner a făcut-o şi el.

Dar, printr-o asemenea operă, ar fi împinsă, până la justeţea extremă, această lege curioasă care face ca omul de geniu să se nască… pentru ceilalţi. Nu eşti frumos, nu eşti genial decât pentru alţii. Japonia poate crede că Europa e făcută pentru ea. Şi, în virtutea unui raţionament făcut deja de Germania, vom vedea, fără îndoială, triumfând definitiv întreaga mediocritate terestră. Metoda în toate lucrurile conduce la o mare economie de indivizi superiori. Şi de ce ar fi un rezultat curios dacă rezultatele acestei noi ordini a lucrurilor erau oricum mai desăvârşite, mai puternice, mai agreabile decât cele de astăzi.

Dar nu ştiu. N-am făcut decât să desprind consecinţele.

Discurs despre istorie

(pronunţat la distribuirea solemnă a premiilor Liceului Janson-de-Sailly, la 13 iulie 1932)

Dragii mei tineri.

Vă voi vorbi, mai întâi, despre amintirea unei amintiri: discursul atât de remarcabil şi desăvârşit pe care l-am ascultat mi-a amintit o mică scenă pe care mi-a povestit-o odinioară marele pictor Degas.

El mi-a povestit că, fiind copil, într-o zi, mama lui l-a dus în rue de Tournon să-i facă o vizită doamnei Le Bas, văduva faimosului deputat al Convenţiei care, pe 9 thermidor, s-a sinucis cu un foc de revolver. Odată vizita încheiată, ei s-au retras cu paşi uşori, însoţiţi până la uşă de bătrâna doamnă, când doamna Degas se opri brusc, foarte emoţionată. Lăsând mâna fiului ei, ea arătă cu mâna înspre portretele lui Robespierre, Couthon, Saint-Juste pe care ea le recunoscuse pe pereţii anticamerei, neputându-şi reţine strigătul oripilat: „Cum, mai păstraţi aici chipurile acestor monştri!" „Taci,

Celestine!", replică înflăcărată doamna Le Bas, „taci… Aceştia sunt nişte sfinţi!"

Iată, dragii mei tineri, ceea ce se leagă fără efort de ceea ce ne spunea domnul Lanson. Maestrul vostru, în puţine cuvinte, v-a făcut prezente şi sesizabile contrastele sentimentelor câtorva istorici de primă mână privind oamenii şi evenimentele Revoluţiei franceze. El v-a demonstrat că aceşti cunoscători ai Terorii se împăcau unii cu alţii, aşa cum Danton se împăca cu Robespierre – consecinţele fiind doar mai puţin riguroase. Nu spun că, la scriitori, mişcările sufleteşti nu sunt la fel de imperioase ca la cei care acţionează; diferenţa e că, în timpuri normale, din fericire, ghilotina nu stă la dispoziţia istoricilor.

Totuşi, nu vă voi ascunde deloc că, dacă sensul Profund al certurilor speculative şi al polemicilor chiar

Paul Valéry literare se susţine şi se întreţine în inimi printr-o analiză destul de înverşunată, nu este nicio îndoială că vom descoperi în esenţa opiniilor şi a tezelor noastre favorite nu ştiu ce fel de principiu al deciziilor implacabile, nu ştiu ce fel de obscură şi oarbă voinţă de a *avea dreptate* prin exterminarea adversarului. Convingerile sunt într-un mod naiv şi secret ucigaşe.

Aţi văzut deci, prin compararea citatelor şi a formulelor precise, cum diferite spirite, plecând de la aceleaşi date, exersându-şi virtuţile critice şi talentele de organizare imaginative pe aceleaşi documente – şi, de altfel, animate, sper, de o dorinţă identică de a găsi adevărul – totuşi se divizează, se opun, se resping aproape la fel de violent ca facţiunile politice.

Istorici sau partizani, cercetători sau oameni de acţiune devin, pe jumătate conştient, pe jumătate inconştient, foarte sensibili la anumite fapte sau la anumite trăsături şi perfect insensibili la altele care-i. jenează sau le ruinează tezele; nici gradul de cultură al acestor spirite, nici soliditatea sau plenitudinea ştiinţei lor, nici măcar loialitatea sau profunzimea nu par să aibă nici cea mai mică influenţă asupra a ceea ce s-ar putea numi *puterea lor de dezacord istoric.*

Fie că o ascultăm pe doamna Degas, pe doamna Le Bas, pe nobilul, purul şi tandrul sever Joseph de Maistre, pe marele şi ardentul Michelet, pe Taine, pe Tocqueville, pe domnul Aulard sau pe domnul Mathiez – câte persoane, atâtea certitudini; câte priviri, atâtea lecturi ale textelor. Fiecare istoric al epocii tragice ne întinde câte un cap tăiat,

obiectul preferinţelor sale.

Ce poate fi mai remarcabil decât asemenea dezacor-**duri** persistente, în ciuda cantităţii şi a calităţii muncii cheltuite pe aceleaşi vestigii ale trecutului; şi ce dacă se adâncesc, iar spiritele se înăspresc din ce în ce mai tare şi se despart prin aceeaşi trudă care ar trebui să-i conducă la aceleaşi judecăţi?

În zadar sporesc eforturile, se înmulţesc metodele, se lărgeşte sau se restrânge domeniul studiului, se **examinează** lucrurile de foarte de sus sau se pătrunde în structura foarte delicată a unei epoci, se scotocesc;

arhivele particularilor, hârtiile de familie, actele private, ziarele timpului, hotărârile municipale; aceste diverse dezvoltări nu sunt convergente, nu-şi găsesc o idee unică drept limită. În final, fiecare din ele are drept scop precizarea naturii şi a caracterului autorilor, dar nu rezultă niciodată decât o unică evidenţă, imposibilitatea de a separa pe observator de lucrul observat şi pe istoric de istorie.

Există totuşi puncte asupra cărora toată lumea este de acord. Există în fiecare carte de istorie anumite propoziţii împotriva cărora actorii, martorii, istoricii şi părţile implicate nu au nimic de spus. Acestea sunt evenimente fericite, adevărate *accidente;* ansamblul accidentelor, al excepţiilor remarcabile constituie partea incontestabilă a cunoaşterii trecutului. Asemenea accidente referitoare la acord, asemenea coincidenţe în ceea ce priveşte consimţămintele definesc „faptele istorice", fără să le precizeze în întregime.

Toată lumea recunoaşte că Ludovic al XIV-lea a murit în anul 1715. Dar s-au petrecut în anul 1715 o infinitate de lucruri observabile pentru care ne-ar trebui o infinitate de cuvinte, de cărţi şi chiar de biblioteci pentru a le conserva în scris. Obligaţi fiind deci *să alegem,* adică să convenim nu numai că ele *există,* ci să stabilim şi *importanţa* faptului, această convenţie este capitală. Convenţia de existenţă înseamnă că oamenii nu pot *crede* decât ceea ce li se pare cel mai puţin caracteristic umanităţii şi că ei consideră acordul lor destul de improbabil ca să reuşească să elimine personalitatea, instinctele, interesele, viziunea singulară – într-un cuvânt, sursele de greşeli şi puterile de falsificare. Dar pentru că nu putem reţine totul şi trebuie să renunţăm la o infinitate de fapte printr-o judecată a utilităţii lor

ulterioare relative, decizia asupra importanţei introduce din nou şi inevitabil în opera istorică exact ceea ce am încercat să eliminăm. Cum ar spune colegii voştri de la Filosofie, importanţa este absolut subiectivă. Importanţa este la discreţia noastră ca şi Paloarea mărturiilor. Putem gândi pe bună dreptate că descoperirea proprietăţii *quinquinei* este mai *impor*

220 *Paul Valéry tantă* decât tratatul încheiat în aceeaşi epocă; şi, într-adevăr, în 1932, consecinţele acestui instrument diplomatic pot fi total pierdute, dispărute în haosul evenimentelor, în timp ce frigurile sunt din ce în ce mai vizibile de când regiunile paludiene ale globului au început să fie atât de frecventate sau exploatate; chinina poate deveni în acest caz indispensabilă prospectării şi ocupării întregului pământ, eu considerându-l, *din punctul meu de vedere,* faptul dominant al secolului nostru.

Vedeţi că fac şi eu, la rândul meu, convenţii importante.

Istoria, de altfel, impune şi implică multe *altepreju*. *decăţi.* De exemplu, printre regulile jocului său există una despre care se crede cu destulă uşurinţă că ar fi semnificativă prin ea însăşi şi utilizabilă fără nicio precauţie şi din cauza căreia am stârnit disensiuni, încercând să-i găsesc expresia cea mai exactă.

Să îndrăznesc să vă vorbesc despre *Cronologie,* cruda regină a examenelor de odinioară? Să îndrăznesc să tulbur frageda voastră noţiune de cauzalitate, amintindu-vă vechiul sofism: *Post hoc, ergo propter hoc,* care a jucat un rol atât de mare în istorie? Să vă spun că şirul miilor de ani are marea valoare şi, în acelaşi timp, restrânsă valoare a ordinii alfabetice, că, de altfel, succesiunea evenimentelor sau simultaneitatea lor nu au sens decât în fiecare caz particular şi în incintele unde aceste evenimente pot, cu privire la *cineva,* acţiona unele asupra altora, influenţându-se*)* reciproc? Mi-e teamă să nu şochez sau să uimesc dacă insinuez în faţa voastră că un Micromegas, hoinărind la întâmplare prin Timp, ar nimeri din antica Alexandrie, văzută în clipa marii ei străluciri, într-un sat african sau în vreun cătun din Franţa actuală, ar trebui! în mod obligatoriu să presupună că strălucita capitală a Ptolemeilor ar fi cu trei sau patru mii de ani posterioară acestei aglomeraţii de bordeie, locuite de contemporanii noştri.

Toate aceste convenţii sunt inevitabile. Eu nu critic decât neglijenţa care nu le face explicite, conştienţi sensibile spiritului.

Regret că nu s-a făcut pentru istorii

ceea ce s-a făcut pentru ştiinţele exacte cărora li s-au revizuit fundamentele când s-au cercetat cu o mai mare atenţie axiomele şi li s-au numerotat postulatele.

Poate că Istoria este mai ales *Muză,* iar lumea preferă să fie astfel. Atunci eu nu mai am nimic de zis… Mă înclin în faţa Muzelor.

Trecutul este şi un lucru cu totul mental. El este constituit numai din imagini şi credinţă. Observaţi că ne folosim de un fel de procedeu contradictoriu pentru a ne imagina diversele figuri ale diferitelor epoci; pe de o parte, avem nevoie de libertatea facultăţii noastre de a simula, de a trăi alte vieţi decât ale noastre; pe de altă parte, trebuie să ne îngrădim această libertate pentru a ţine cont de documente, constrânşi fiind să le ordonăm, să organizăm *ceea ce a fost* prin intermediul forţelor noastre şi al formelor de gândire şi de atenţie care sunt lucruri *esenţialmente actuale.* Observaţi acestea chiar la voi înşivă: de fiecare dată când istoria vă tulbură, când gândiţi istoric, când vă lăsaţi seduşi să retrăiţi aventura umană a unei epoci revolute, interesul pe care i-l acordaţi este în întregime susţinut de sentimentul că lucrurile ar fi putut fi cu totul altfel sau să fi luat altă întorsătură. În fiecare clipă, presupuneţi o altă *clipă următoare* decât cea care urmează: fiecărui prezent imaginar în care vă plasaţi îi concepeţi un alt viitor decât cel care s-a realizat.

„DACĂ Robespierre l-ar fi învins PDACĂ Grouchyar fi ajuns la timp la Waterloo? DACĂ Napoleon ar fi avut marina lui Ludovic al XVI-lea şi un alt Suffren…" DACĂ… Mereu DACĂ.

Neînsemnata conjuncţie *DACĂ* este plină de sens. În ea rezidă poate secretul celei mai intime legături a vieţii noastre cu istoria. Ea comunică studiului trecutului anxietatea şi resorturile aşteptării care ne definesc prezentul. Ea dă istoriei puteri de roman şi de basm. Ea ne face să participăm la acel suspans în faţa incertitudinii din care e făcută senzaţia marilor vieţi, senzaţia trăită de o naţiune în timpul unei bătălii când destinul ei este în joc, senzaţia celor ambiţioşi în momentul când şeaptă ca ora următoare să fie cea a coroanei sau a

eşafodului, senzaţia artistului care-şi va dezveli marmura sau va ordona să se ridice schelele şi proptelele care susţin încă edificiul.

Dacă se abstrage din istorie acest element al timpului trăit descoperim că însăşi substanţa sa, istoria… *pură,* cea care nu e compusă decât din *fapte,* din acele. fapte incontestabile despre care am vorbit – ar fi absolut nesemnificativă, căci faptele în sine nu au semnificaţie. Vi se spune câte o dată.

— *Acesta este un fapt. Înclinaţi-vă în faţa faptelor.* Ceea ce e totuna cu a spune: *Credeţi.* Credeţi, căci omul n-a intervenit aici, aici vorbesc lucrurile. *Acesta este un fapt.*

Da. Dar ce să faci cu un *fapt?* Nimic nu seamănă mai mult cu un fapt decât oracolele Pythiei sau acele vise regale ale lui Iosif şi Daniel explicate, în Biblie, monarhilor înspăimântaţi. În Istorie, ca în orice materie, tot ceea ce este pozitiv este ambiguu. Ceea ce este real se pretează la o infinitate de interpretări.

Iată de ce un de Maistre sau un Michelet sunt în egală măsură posibili; iată de ce, poate, când speculează asupra trecutului, ei se asimilează oracolelor, ghicitorilor, profeţilor, de la care împrumută anvergura şi-sublimitatea limbajului, conferind la *ceea ce a fost* întreaga profunzime vie care nu aparţine cu adevărat decât viitorului.

Astfel, a revedea şi a prevedea, a reintra în trecut şi a presimţi sunt acţiuai foarte asemănătoare în noi, care nu putem decât oscila între imagini şi al căror etern; prezent este ca o bătaie de aripă între două ipoteze simetrice, una care presupune trecutul, cealaltă care ne propune viitorul.

Voi, cei pe care-i văd acum în faţa mea, dragi tineri, mă faceţi, de asemenea, să mă gândesc la timpurile pe care nu le voi mai apuca. Vă văd şi mă revăd la vârsta voastră şi sunt tentat să fac previziuni.

V-am ţinut un prea lung discurs despre istorie şi am uitat să vă spun esenţialul; iată-l. cea mai bună metodă pentru a vă face o idee despre valoarea şi folosul istoriei – cea mai bună modalitate de a învăţa *s-o* citiţi şi să vă folosiţi de ea – constă în a lua drept tip de cunoaştere evenimentele desăvârşit încheiate, experienţa proprie, extrăgând din prezent modelul curiozităţii voastre pentru trecut. Ceea ce am văzut cu ochii noştri, ceea ce am trăit noi înşine, ceea ce am fost, ceea ce am făcut – iată ce trebuie să ne furnizeze chestionarul, dedus

din propria noastră viaţă şi pe care-l vom propune apoi istoriei să-l completeze, căruia ea se va strădui să-i răspundă când o vom întreba despre timpurile pe care nu le-am trăit. *Cum se trăia în cutare epocă?* Iată în fond toată chestiunea. Toate abstracţiile şi noţiunile pe care le găsiţi în cărţi sunt zadarnice dacă nu vă dau mijlocul de a le descoperi plecând de la individ.

Dar, cercetând Sinele, la modul istoric – *sub specie Historiae* –, ajungem la o anumită problemă de a cărei rezolvare va depinde judecata noastră asupra valorii Istoriei. Dacă Istoria nu se reduce la un divertisment al spiritului, atunci sperăm să tragem din ea învăţăminte, crezând că putem deduce din cunoaşterea trecutului o preştiinţă a viitorului.

Să raportăm această pretenţie la istoria sinelui nostru şi, dacă am trăit câţiva zeci de ani, să încercăm să comparăm ceea ce s-a întâmplat cu ceea ce aşteptam, evenimentul cu previziunea.

Eram în anul 1887, în ultima clasă de liceu, clasa de retorică. (De atunci, retorica a devenit prima clasă de liceu; mare schimbare, din care se pot extrage nenumărate teme de meditaţie).

Ei bine, mă întreb acum ce se putea prevedea în ’87, acum patruzeci şi cinci de ani, despre ceea ce avea să se întâmple după aceea?

Observaţi că suntem în cele mai bune condiţii ale experienţei istorice. Posedăm poate o cantitate excesivă de date: cărţi, ziare, fotografii, amintiri, mărturii încă foarte numeroase. Istoria nu se poate construi, în general, decât cu un asemenea lux de materiale.

Atunci ce putem prevedea? Mă mărginesc doar să vă pun întrebarea. Vă voi indica doar câteva trăsături ale epocii în care studiam retorica.

Paul Valéry în vremea aceea, pe stradă hoinăreau o sumedenie de animale, care acum nu se mai văd decât la curse, şi nicio maşină. (Să observăm că, după anumiţi erudiţi, folosirea calului pentru tracţiune nu se practică decât începând de prin secolul al XIII-lea, eliberând Europa de transportul prin purtare, sistem care impunea existenţa sclavilor. Această apropiere vă poate face să consideraţi automobilul ca pe un „fapt istoric”.)

În acelaşi an ’87, aerul era riguros rezervat veritabilelor păsări. Electricitatea nu-şi pierduse încă firul. Corpurile solide erau încă

destul de solide. Corpurile opace erau cu adevărat opace. Newton şi Galilei dormeau în pace, fizica era fericită şi reperele ei absolute. Timpul îşi torcea paşnic zilele; toate orele erau egale în faţa Universului. Spaţiul se bucura să fie infinit, omogen şi perfect indiferent la tot ceea ce se întâmplă în augustul său sân. Materia se lăfăia în legile ei drepte şi bune, nebănuind că ar putea să le aducă la o dimensiune extrem de redusă – până la a face să piară în acest abis al diviziunii chiar noţiunea de lege…

Toate acestea nu mai sunt decât vis şi fum. Toate s-au transformat precum harta Europei, precum suprafaţa politică a planetei, precum aspectul străzilor noastre, precum camarazii mei de liceu – cei care mai trăiesc încă – şi pe care lăsându-i mai mult sau mai puţin bacalaureaţi, i-am regăsit senatori, generali, docenţi, preşedinţi sau membri ai Institutului.

S-ar fi putut prevedea aceste din urmă transformări? Dar celelalte? Cel mai mare savant, cel mai profund filosof, politicianul cel mai calculat din anul 1887 n-ar fi putut măcar visa la ceea ce vedem astăzi, după aceşti mizerabili patruzeci şi cinci de ani? Nu putem concepe nici măcar ce operaţii ale spiritului, tratând toată materia istorică acumulată în 1887 ar fi putut deduce din cunoaşterea, chiar cea mai savantă, a trecutului o idee măcar grosier aproximativă asupra a ceea ce avea să se întâmple în 1932?

Iată de ce mă feresc să profetizez. Simt prea mult, şi am mai spus-o, *că intrăm în viitor cu spatele.* Aceasta este pentru mine cea mai sigură şi cea mai importantă lecţie a Istoriei, căci Istoria este ştiinţa lucrurilor care

nu se repetă. Lucrurile repetabile, experienţele care se refac, observaţiile superpozabile aparţin fizicii şi, într-o oarecare măsură, biologiei. Dar să nu credeţi că ar fi fără folos meditaţia asupra trecutului, asupra a ceea ce are el mai revolut. El ne arată îndeosebi eşecul frecvent al previziunilor prea precise; şi, dimpotrivă, marile avantaje ale unei pregătiri generale şi constante care, fără a pretinde să creeze sau să sfideze evenimentele constituind invariabil surprize sau chiar dezvoltând consecinţe surprinzătoare – permite omului să acţioneze cât mai devreme împotriva neprevăzutului.

Intraţi în viaţă, tinerii mei, şi vă veţi trezi într-o epocă foarte

interesantă. O epocă interesantă este întotdeauna o epocă enigmatică care nu promite deloc răgazul, prosperitatea, continuitatea, securitatea. Suntem la o vârstă critică, adică la o vârstă când coexistă un mare număr de lucruri incompatibile din care nici unele nu pot să dispară sau să învingă. Această stare de lucruri este atât de complexă şi atât de nouă, încât nimeni astăzi nu s-ar putea flata că înţelege ceva, ceea ce nu înseamnă că nimeni chiar nu se laudă că ar putea. Toate noţiunile pe care le consideram drept solide, toate valorile vieţii civilizate, tot ceea ce alcătuieşte stabilitatea relaţiilor internaţionale, tot ceea ce constituie regularitatea regimului economic, într-un cuvânt, tot ceea ce limitează într-un fel atât de fericit incertitudinea viitorului, tot ceea ce oferă naţiunilor şi indivizilor o anumită încredere în viitor, totul pare profund compromis. Am consultat toţi augurii pe care i-am găsit în toate genurile; şi n-am auzit decât cuvinte foarte vagi, profeţii contradictorii, asigurări curios de slabe. Niciodată umanitatea n-a reunit în sânul ei atâta putere şi confuzie, atâtea griji şi jocuri, atâtea cunoştinţe şi incertitudini. Neliniştea şi uşurinţa îşi împart zilele noastre.

Vine acum rândul vostru, tinerii mei dragi, să abordaţi existenţa şi, în curând, afacerile. Truda nu ne ocoleşte, în artă, în litere, în ştiinţe, în lucrurile practice, în politică, în sfârşit, veţi putea, va trebui să cercetaţi tot ceea ce trebuie regândit şi reluat. Va trebui să vă bazaţi pe voi înşivă mai mult decât am făcut-o noi. Trebuie să

Paul Valéry vă înarmaţi spiritele, ceea ce nu înseamnă că va fi de ajuns numai să vă instruiţi. Aceasta n-ar însemna nimic decât a poseda ceea ce nu te gândeşti să foloseşti sau să anexezi gândirii. Acestor cunoştinţe li se întâmplă acelaşi lucru ca şi cuvintelor. Un vocabular restrâns, dar din care se pot forma numeroase combinaţii, valorează mai mult decât treizeci de mii de cuvinte nefăcând altceva decât să încurce actele spiritului. Nu vă voi oferi sfaturi. Ele nu se dau decât persoanelor foarte în vârstă, iar tineretul se însărcinează s-o facă adesea. Lăsaţi-mă doar să mai fac una sau două remarci.

Viaţa modernă tinde să ne scutească de efortul intelectual ca şi cum ar face un efort fizic. Ea înlocuieşte, de exemplu, imaginaţia cu imaginile, raţiunea prin simboluri şi scrierile prin mecanisme şi adesea prin nimic. Ea ne oferă toate facilităţile cele mai la îndemână, *scurtătura,* pentru a ajunge la scop fără să mai parcurgem drumul, ceea

ce este excelent, dar şi periculos. Acestea se combină şi cu alte cauze, pe care nu vreau să le mai enumăr, pentru a produce – cum să vă spun – o mare diminuare generală a valorilor şi a eforturilor în ceea ce priveşte spiritul. Aş vrea să mă înşel, dar observaţia mea e întărită, din nefericire, prin cele făcute şi de alte persoane. Necesitatea efortului fizic fiind micşorată prin intermediul maşinilor, atletismul a venit să salveze, din fericire, şi chiar să exalte fiinţa musculară. Ar trebui poate să ne gândim la utilitatea de a face pentru spirit ceea ce s-a făcut pentru corp. Nu îndrăznesc să vă spun că tot ceea ce nu cere niciun efort nu este decât timp pierdut, dar există câţiva atomi de adevăr în această formulă atroce.

Iată, în sfârşit, ultimul meu cuvânt: istoria, mă tem, nu ne permite să prevedem nimic, dar asociată independenţei spiritului, ne-ar putea ajuta să vedem mai bine. Priviţi bine lumea actuală şi priviţi Franţa. Situaţia ei este unică: deşi destul de puternică, este privită fără prea mare prietenie. Este important ca ea să se bazeze pe ea însăşi. Aici intervine istoria pentru a ne învăţa că disensiunile noastre interne ne-au fost întotdeauna fatale. Când Franţa se simte unită, nimic nu poate să-i facă rău.

Nota (sau Europeanul)

Furtuna a trecut şi totuşi suntem neliniştiţi, speriaţi, ca şi cum furtuna ar fi gata să izbucnească din nou. Aproape toate lucrurile umane rămân într-o teribilă incertitudine. Ne gândim la ceea ce a dispărut, suntem aproape distruşi prin ceea ce s-a distrus, nu ştim ce se va mai ivi şi avem motive să ne fie frică. Sperăm vag, ne temem cu precizie; temerile noastre sunt infinit mai precise decât speranţele noastre; mărturisim că farmecul vieţii a rămas în urma noastră, că bogăţia e în urma noastră, dar confuzia şi îndoiala sunt în noi, alături de noi. Nu există cap gânditor, oricât de sagace, oricât de instruit l-am crede, care s-ar putea mândri că stăpâneşte această indispoziţie, că scapă acestei senzaţii de beznă, că poate măsura durata probabilă a acestei perioade de tulburări în schimbările vitale ale umanităţii.

Suntem o generaţie foarte nenorocoasă căreia i-a fost dat să vadă coincizând momentul naşterii ei şi sosirea acelor mari, înfiorătoare evenimente a căror rezonanţă ne-a marcat toată viaţa.

Putem spune că lucrurile esenţiale ale acestei lumi au fost afectate de război sau mai ales de împrejurările războiului; uzura a devorat ceva mult mai adânc decât acele părţi ale fiinţei care pot fi

reînnoite. Ştiţi ce cutremurate sunt economia, politica statelor, chiar viaţa indivizilor: jena, şovăiala, teama universale. *Dar dintre toate aceste lucruri cel mai rănit este Spiritul.* Spiritul este într-adevăr crunt atins. El plânge în inima oamenilor de spirit şi se crede trist. Se îndoieşte profund de sine însuşi.

Ce este deci acest spirit? Cu ce poate fi atins, lovit, diminuat, umilit de starea lumii actuale? De unde vin

această imensă milă pentru lucrurile spiritului, dezolarea, teama oamenilor de spirit. Iată despre ce trebuie să vorbim acum.

Omul este acel animal izolat, bizara fiinţă vie opusă tuturor celorlalte, care se ridică deasupra tuturor celorlalte prin… *visele sale* – prin intensitatea, înlănţuirea şi diversitatea *fiselor sale* /, prin efectele extraordinare care ajung să-i modifice natura şi nu numai natura sa, dar şi natura înconjurătoare, pe care el încearcă s-o supună viselor sale.

Vreau să spun că omul este neîncetat şi necesar opus *la ceea ce este* prin grija pentru *ceea ce nu este* şi că naşte prin trudă sau prin geniul său ceea ce-l face să dea viselor sale precizia şi puterea realităţii, iar, pe de altă parte, să impună acestei realităţi alteraţii sporite care s-o apropie de visele sale.

Celelalte fiinţe vii nu sunt mişcate şi transformate decât prin variaţii exterioare. Acestea se adaptează, adică se deformează în scopul de a-şi păstra caracterele esenţiale ale existenţei lor, punându-se în echilibru cu starea mediului lor.

Ele nu au obiceiul, după câte ştiu, să rupă spontan acest echilibru, să părăsească, de exemplu, fără motiv, fără o presiune sau o necesitate exterioară, climatul în care sunt obişnuite. Ele îşi caută binele orbeşte; dar nu simt impulsul acelui mai bine care este duşmanul binelui, îndemnându-ne să înfruntăm răul.

Dar omul conţine în sine ceea ce îl face să rupă echilibrul cu mediul său. Conţine ceea ce îi trebuie pentru a fi nemulţumit de ceea ce îl mulţumea.

El este în fiecare clipă altceva decât este. El nu *formează un sistem* închis de nevoi şi de satisfacere a nevoilor sale. Din satisfacţie el

extrage nu ştiu ce spor de putere care-i răstoarnă mulţumirea. Trupul şi apetitul lui abia potolite, în adâncul lui ceva se agită, îl tulbură, îl luminează, îl comandă, îl impulsionează mă-nevrându-l cu exactitate. Acesta este Spiritul, Spiritul înarmat cu toate aceste întrebări inepuizabile…

Acesta întreabă etern în noi: Cine, ce, unde, când, de ce, cum, prin ce mijloace? El opune trecutul prezentului, viitorul trecutului, posibilitatea realului, imaginea faptului. El este cel care devansează sau întârzie; el este cel ce construieşte şi distruge, el este hazardul şi calculul, el este, deci, ceea ce nu este şi instalmentul a ceea ce nu este. El este, în sfârşit, el este mai ales autorul misterios al acelor vise despre care vorbeam…

Ce vise şi-a făcut omul?… Şi dintre aceste vise, care au devenit realitate şi cum au devenit realitate?

Să privim în noi înşine şi în jurul nostru. Să străbatem oraşul sau să răsfoim câteva cărţi; sau, mai bine, să cercetăm cele mai naive mişcări ale inimii noastre… Dorim, ne imaginăm cu plăcere ciudăţenii şi, deşi aceste dorinţe sunt foarte învechite, omul nu s-a hotărât încă să nu le formuleze… Recitiţi *Geneza.* Chiar de la începutul cărţii sacre şi de la primii paşi în cea dintâi grădină, apar visul Cunoaşterii şi cel al Nemuririi; roadele arborelui vieţii şi ale arborelui ştiinţei ne atrag întotdeauna. Câteva pagini mai încolo, veţi găsi în aceeaşi Biblie visele unei umanităţi unite şi colaborând la înălţarea unui turn miraculos. „Erau un singur popor şi vorbeau o singură limbă…" Mai visăm încă la el.

Veţi găsi aici şi ciudata istorie a acelui profet înghiţit de un peşte putând să se mişte în adâncul mării…

La greci, existau eroi care-şi construiau aparate zburătoare. Alţii ştiau să domesticească fiarele, iar cuvintele lor miraculoase deplasau munţii, mişcau stâncile, operau construcţii de temple printr-un fel de telemecanică miraculoasă…

A acţiona la distanţă; a produce aur; a transmuta metalele; a învinge moartea; a prezice viitorul; a se deplasa în medii interzise speţei noastre; a vorbi, a vedea, a auzi, de la un capăt al lumii la celălalt; a vizita astrele; a realiza mişcarea perpetuă şi nu mai ştiu câte altele – atât de mult am visat, încât lista ar fi infinită. Dar ansamblul acestor vise formează un ciudat *Program* a cărui susţinere este parcă legată de chiar istoria oamenilor.

230

Paul Valéry

Toate proiectele de cucerire şi de dominaţie universală, fie materială, fie spirituală, sunt cuprinse aici. Tot ceea ce numim *civilizaţie, progres, ştiinţă, artă, cultură…* se raportează la această producţie extraordinară şi depinde direct de ea. Se poate spune că toate aceste vise se leagă direct de condiţiile date ale existenţei noastre definite. *Suntem o specie zoologică tinzând de la sine să varieze domeniul existenţei* şi am putea face un tablou, o clasificare sistematică a viselor noastre, considerându-le pe fiecare din ele dirijate împotriva condiţiilor iniţiale ale vieţii noastre. Există vise împotriva gravitaţiei şi vise împotriva legilor mişcării. Există vise împotriva spaţiului şi împotriva duratei. Ubicuitatea, profeţia, Apa tinereţii veşnice au fost visate şi mai sunt încă şi acum sub denumiri ştiinţifice.

Există vise împotriva principiului lui Mayer şi altele împotriva principiului lui Carnot. Unele împotriva legilor fiziologice şi altele împotriva datelor şi fatalităţilor etnice: egalitatea raselor, pacea eternă şi universală fac parte dintre acestea… Să presupunem că am alcătuit acest tablou şi acum îl cercetăm. Vom fi foarte repede tentaţi să-l completăm prin tabloul realizărilor. În dreptul fiecărui vis, vom plasa ce s-a făcut pentru a fi realizat. Dacă, de exemplu, într-o coloană vom înscrie dorinţa de a zbura şi numele lui Icar, în rubrica achiziţiilor vom scrie numele celebre ale lui Leonardo da Vinci, Ader, Wright şi ale succesorilor săi. Aş putea înmulţi exemplele, dar ar însemna să începem un joc pe care nu avem timp să-l jucăm. De altfel, ar trebui să construim şi un tablou al *decepţiilor,* al viselor nerealizate. Unele sunt definitiv condamnate – cvadratura cercului, crearea gratuită a energiei etc. Altele sunt speranţe de-a dreptul rezonabile.

Dar să ne întoarcem la tabloul nostru, cel al *realizărilor.* Asupra lui vreau să atrag atenţia.

Dacă privim această listă, o listă foarte onorabilă, am putea face următoarea remarcă:

Din toate aceste realizări, cele mai numeroase, mai surprinzătoare, mai fecunde au fost împlinite de o parte foarte restrânsă a omenirii şi pe un teritoriu relaţii mic în comparaţie cu ansamblul pământurilor locuite.

Criza spiritului şi alte eseuri

231

Europa a fost acel loc privilegiat, iar Europeanul, spiritul european – autorul acestor miracole.

Ce este deci Europa? Este un fel de cap al unui bătrân continent, un apendice occidental al Asiei. Ea priveşte în mod firesc spre vest. La sud mărgineşte o ilustră mare al cărei rol, aş fi vrut să zic funcţie, a fost miraculos de eficace în elaborarea acestui spirit european care ne preocupă. Toate popoarele care au trecut pe aceste maluri s-au amestecat, au schimbat mărfuri şi lovituri; au fondat porturi şi colonii şi nu numai obiectele de comerţ, ci şi cele de credinţă, de limbaj, de moravuri, de achiziţii tehnice au constituit elementele de trafic. Înainte chiar ca Europa să dobândească înfăţişarea pe care i-o cunoaştem astăzi, Mediterana văzuse stabilindu-se, în bazinul ei oriental, un fel de pre Europa. Egiptul, Fenicia au fost prefigurări ale civilizaţiei la care ne-am oprit; au venit apoi grecii, romanii, arabii, populaţiile iberice. Parcă vedem aievea, în jurul acestei ape scânteietoare şi pline de sare, mulţimea zeilor şi a oamenilor celor mai impunători ai lumii; Horas, Isis, Osiris, Astartes şi cabirii; Pallas, Poseidon, Minerva, Neptun şi semenii lor domnind prin concurenţa asupra acestei mări care a legănat ciudatele gânduri ale sfântului Pavel, cum a legănat visele lui Bonaparte şi calculele acestuia…

Dar pe malurile ei, unde atâtea popoare s-au ciocnit şi s-au amestecat, instruindu-se unele pe altele, au venit, în cursul secolelor, şi alte popare, atrase de splendoarea cerului, de frumuseţea şi intensitatea deosebită a vieţii sub soarele ei. Celţii, slavii, popoarele germanice au suferit influenţa, vraja celei mai nobile dintre mări; un fel de *tropism* invincibil, exersat de-a lungul secolelor, a făcut din acest bazin cu forme admirabile obiectul unor aspiraţii universale şi al celei mai intense activităţi umane. Activitatea economică, activitatea intelectuală, activitatea politică, religioasă, artistică, totul se petrecea sau cel puţin părea să se nască în jurul acestei mări interioare. Asistăm aici la fenomenele anterioare formării Europei şi vedem apărând, într-o anumită epocă, diviziunea oamenilor în

Paul Valéry două grupe din ce în ce mai deosebite: una, care ocupă cea mai mare parte a globului, rămasă imobilă în tradiţiile, cunoştinţele şi în puterea ei practică; nu progresează decât imperceptibil.

Cealaltă este prada neliniştii şi căutării perpetue. Schimbările se

înmulţesc, probleme dintre cele mai variate se agită în sânul ei, mijloacele de trai, de cunoaştere, de putere sporesc, se acumulează din secol în secol, cu o rapiditate extraordinară. Curând diferenţa de ştiinţă pozitivă şi de putere între ea şi restul lumii devine atât de mare că atrage o ruptură de echilibru. Europa se precipită în afara ei: începe cucerirea pământurilor străine. Civilizaţia repetă invaziile primitive cărora ea le schimbă însă sensul mişcării. Europa pe pământul ei propriu atinge maximul de viaţă, de fecunditate intelectuală, de bogăţie şi ambiţii.

Această Europă triumfătoare născută din schimbul tuturor lucrurilor spirituale şi materiale, din cooperarea voluntară şi involuntară a raselor, din concurenţa religiilor, sistemelor, intereselor, *pe un teritoriu foarte limitat,* îmi apare la fel de însufleţită ca o piaţă plină de tot felul de obiecte bune şi preţioase comparate, disputate, trecând din mână în mână. O Bursă în care doctrinele, ideile, descoperirile, dogmele cele mai diverse sunt *mobilizate, cotate,* coboară, urcă, fac obiectul criticilor celor mai nemiloase şi al laudelor celor mai oarbe. Curând aporturile cele mai îndepărtate sosesc din abundenţă pe această piaţă. De o parte, noile teritorii ale Americii, Oceaniei şi Africa, anticele imperii ale Extremului Orient trimit spre Europa materiile lor prime pentru a le supune acelor transformări uimitoare pe care numai ea ştie să le săvârşească. Pe de altă parte, cunoştinţele, filosofiile, religiile vechii Asii alimentează spiritele mereu treze pe care Europa le produce cu fiecare generaţie; şi această maşină puternică transformă concepţiile, mai mult sau mai puţin străine ale Orientului, le măsoară adâncimea şi extrage elementele utilizabile.

Europa noastră care începuse prin a fi o piaţă mediteraneană devine astfel o vastă uzină; uzină în sensul

propriu, maşină de transformări, dar şi o uzină intelectuală fără precedent. Această uzină intelectuală primeşte din toate părţile lucrurile spiritului; ea le distribuie numeroaselor ei organe. Unele sesizează noutatea cu speranţă, cu aviditate, exagerându-i valoarea; altele opun invaziei de noutăţi strălucirea şi soliditatea bogăţiilor deja constituite. Între achiziţie şi conservare, un echilibru mobil se restabileşte neîncetat, dar un spirit critic mereu activ atacă una sau alta dintre tendinţe, impune fără milă ideile majore şi stăpânitoare;

pune la încercare şi discută fără milă tendinţele acestei reglări mereu reuşite.

Gândirea noastră trebuie să se dezvolte şi să se conserve. Ea nu avansează decât prin extreme şi subzistă prin mijloace. Ordinea extremă, care este automatismul, ar însemna pieirea ei, dezordinea extremă ar duce-o şi mai repede spre prăpastie.

În sfârşit, Europa s-a construit, încetul cu încetul, ca un oraş gigant. Cu muzeele, grădinile, atelierele, saloanele şi laboratoarele ei. În ea se află Veneţia, Oxfordul, Sevilla, Roma şi Parisul. Există cetăţi ale artei, altele sunt destinate ştiinţei, altele reunesc instrumentele şi distracţiile. Este destul de mică pentru a putea fi străbătută într-un timp foarte scurt, care va deveni în curând nesemnificativ. Este destul de mare pentru a conţine toate climatele, destul de diversă pentru a prezenta culturile şi terenurile cele mai variate. Din punct de vedere fizic este o capodoperă de temperament şi de concentrare, de condiţii favorabile omului. Şi omul a devenit aici european. Mă veţi ierta dacă încerc să dau cuvintelor Europa şi european o semnificaţie mai mult decât geografică şi un pic mai mult decât istorică, dar într-un fel funcţională. Aproape că aş spune, gândirea abuzând de limbajul meu, că Europa este un fel de sistem format dintr-o anumită diversitate umană şi dintr-o localizare extrem de favorabilă: construită, în sfârşit, de o istorie deosebit de agitată şi vie. Produsul acestei conjuncturi de circumstanţe este un european. Va trebui să examinăm acest personaj în raport cu Opurile mai simple ale umanităţii, faţă de care este un

 fel de monstru. Cu memorie prea încărcată, prea cultivată. El are ambiţii extravagante, o lăcomie de ştiinţă şi de bogăţie nelimitată. Cum aparţine, în general, unei anumite naţiuni care a dominat mai mult sau mai puţin lumea la vremea ei şi care mai visează încă la Cezar, la Carol Quintus sau Napoleon, există în el orgolii, speranţe, regrete, mereu gata să se trezească. Cum el aparţine unui timp, unui continent care a văzut atâtea invenţii miraculoase şi atâtea fericite îndrăzneli de toate genurile, nu există cucerire ştiinţifică, nici întreprindere la care să nu viseze. Prins între minunate amintiri şi nemăsurate speranţe, copleşit de pesimism, se gândeşte, fără voia **lui,** că pesimismul a produs câteva opere de primă mărime. În loc să se prăbuşească în neantul mental, din disperarea lui face un cântec. Şi mai extrage din ea o voinţă fermă şi formidabilă, un motiv de acţiune

paradoxal, fondat pe dispreţul pentru oameni şi viaţă.

Dar ce este un European?

Risc aici, cu multe rezerve, cu infinite scrupule pe care trebuie să le ai când vrei să precizezi provizoriu ceea ce nu poate fi supus unei veritabile rigori – risc să vă propu. i o încercare de definire. Nu o definiţie logică voi dezvolta în faţa dumneavoastră, ci un fel de a vedea, un punct de vedere, fiind bine înţeleşi că există un mare număr de alte definiţii nici mai mult, nici mai puţin leg filme.

Ei bine, voi considera europene toate popoarele care au suportat în cursul istoriei cele trei influenţe pe care le voi enumera.

Prima este influenţa Romei. Oriunde a dominat imperiul roman şi oriunde puterea lui a fost prezentă şi chiar oriunde a fost obiect de teamă, admiraţie sau invidie, oriunde greutatea sabiei romane s-a făcut simţită, oriunde maiestuozitatea instituţiilor şi a legilor au fost recunoscute, copiate şi uneori chiar bizar maimuţărite, acolo există spiritul european; Roma este modelul etern al puterii organizate şi stabile.

Nu cunosc raţiunile acestui mare triumf şi este inutil să le caut acum, tot aşa cum ar fi complicat să mă întreb ce ar fi devenit Europa dacă n-ar fi fost romană.

Dar ne interesează numai faptul amprentei uimitor de durabile pe care a lăsat-o asupra atâtor rase şi generaţii puterea ei superstiţioasă şi rezonabilă, puterea ei de impregnare de spirit juridic, de spirit militar, religios, formalist, putere care, cea dintâi, a impus popoarelor cucerite binefacerile toleranţei şi ale unei bune administrări.

A urmat *a* fluenţa creştinismului. Ştiţi cum s-a răspândit, încetul cu încetul, în spaţiul cuceririi romane; dacă exceptăm Lumea Nouă, care n-a fost creştinată, ci populată de creştini; dacă exceptăm Rusia care a ignorat în cea mai mare parte a teritoriului ei legea romană şi imperiul lui Cezar, se vede că întinderea religiei lui Hristos coincide şi astăzi aproape exact cu cea a domeniului autorităţii imperiale. Aceste două cuceriri atât de deosebite au totuşi un fel de asemănare între ele şi această asemănare ne interesează. Politica romană, întotdeauna mai suplă şi mai ingenioasă şi ale cărei supleţe şi uşurinţă creşteau odată cu slăbiciunea puterii centrale, adică cu suprafaţa şi eterogenitatea imperiului, a introdus în sistemul de dominare a popoarelor de către

un popor o noutate foarte importantă.

La fel cum *Oraşul prin excelenţă* a admis în cele din urmă la sânul lui aproape toate credinţele, a naturalizat pe zeii cei mai îndepărtaţi şi mai eterocliţi, cultele cele mai diverse – guvernul imperial, conştient de prestigiul legat de numele de roman nu se temea să confere privilegiul de ***civis*** *romanus* unor oameni de toate rasele şi de toate limbile. Astfel, prin fapta aceleiaşi Rome, zeii încetează să mai fie legaţi de un singur trib, de o localitate, de un munte sau de un oraş pentru a deveni universali şi într-un anumit fel comuni, iar pe de altă parte, rasa, limba, calitatea de învingător sau de învins, de cuceritor sau de cucerit, cedează locul unei condiţii juridice şi politice uniforme, accesibilă oricui. împăratul însuşi poate fi un gal, un sarmat, un

Paul Valéry sirian şi poate aduce jertfe unor zei străini… Aceasta este o imensă noutate politică.

Dar creştinismul, după cuvântul sfântului Petru, deşi a fost una din religiile foarte prost văzute la Roma, creştinismul ieşit din sânul naţiunii ebraice, se întinde la toate rasele. El le conferă prin botez noua demnitate de creştin, tot aşa cum Roma conferea duşmanilor ei din ajun cetăţenia romană. Creştinismul se extinde din ce în ce mai mult, instalându-se în patul puterii latine, supunându-se formelor imperiului. Adoptă chiar diviziunile administrative *(civitas* înseamnă oraş episcopal în secolul al V-lea). Cucereşte tot ceea ce poate cuceri la Roma. Îşi fixează aici capitala, nu la Ierusalim. Îi împrumută limbajul. Acelaşi om, născut la Bordeaux, poate fi cetăţean roman, chiar magistrat, dar şi episcop al noii religii. Acelaşi *gal* care este prefect imperial scrie în *latina* cea mai pură imnuri slăvind gloria fiului lui Dumnezeu, care era *evreu* şi supus lui Irod. Iată un european aproape desăvârşit. Un drept comun, un zeu comun, acelaşi drept, acelaşi zeu; un singur judecător pentru timp, un singur judecător pentru veşnicie.

Dar, în timp ce cucerirea romană nu a interesat decât pe omul politic şi nu a orientat spiritele decât în habitudinile lor exterioare, cucerirea creştină vizează şi atinge adâncurile conştiinţei.

Nu vreau să măsor modificările extraordinare pe care religia lui Hristos le-a impus acestei conştiinţe pe care *avea datoria s-o facă universală.* Nu vreau nici măcar să încerc să vă vorbesc despre cât de mult a influenţat creştinismul formaţia europeanului. Sunt constrâns să mă mişc la suprafaţa lucrurilor, iar efectele creştinismului sunt, de

altfel, bine cunoscute.

Vă reamintesc numai câteva caractere ale acţiunii sale: mai întâi, creştinismul aduce cu el o morală subiectivă şi, mai ales, impune unificarea moralei. Această nouă unitate se juxtapune unităţii juridice pe care a adus-o cu sine dreptul roman; analiza, din ambele părţi, încearcă să unifice prescripţiile.

Să mergem mai departe.

Criza spiritului şi alte eseuri

237

Noua religie cere un examen de sine. Se poate spune că ea face cunoscută oamenilor din Occident acea viaţă interioară pe care hinduşii o practică, în felul lor, de secole, recunoscută, trăită şi aprofundată şi de misticii din Alexandria.

Creştinismul propune spiritului problemele cele mai subtile, mai importante, mai fecunde. Fie că este vorba despre valoarea mărturiilor, de critica textelor, de sursele şi garanţiile cunoaşterii; fie că este vorba despre distincţiile între raţiune şi credinţă, despre opoziţia declarată între ele, de antagonismul între credinţă, acte şi opere; fie că este vorba de libertate, servitute, graţie; despre puterile spirituale şi materiale şi despre reciprocul lor conflict, despre egalitatea între oameni, despre condiţia femeii – şi multe altele – creştinismul educă, impulsionează, face să acţioneze şi să reacţioneze milioane de spirite dintr-un şir de secole.

Şi totuşi nu suntem încă Europeni desăvârşiţi. Lipseşte ceva chipului, configuraţiei noastre; ne lipseşte acea miraculoasă modificare căreia îi datorăm nu numai sentimentul ordinii publice, nu numai cultul cetăţii şi al justiţiei temporale, nu numai adâncimea sufletelor noastre, identitatea absolută şi simţul unei eterne discuţii, ci ne lipseşte această acţiune subtilă şi fermă căreia îi datorăm ce e mai bun din inteligenţa noastră, fineţea, soliditatea ştiinţei noastre – aşa cum îi datorăm claritatea, puritatea şi *distincţia* artelor şi literaturii noastre; toate aceste *virtuţi* de la greci ne vin.

Trebuie să mai admirăm încă o dată, cu această ocazie rolul imperiului roman. El a cucerit pentru a se lăsa cucerit. Pătruns de Grecia, pătruns de creştinism, el le-a oferit un câmp imens pacificat şi organizat; a pregătit amplasarea şi a modelat mulajul în care ideea creştină şi gândirea greacă trebuie să curgă şi să se combine atât de

curios între ele.

Ceea ce datorăm noi Greciei este poate ceea ce ne distinge cel mai profund de restul lumii. Îi datorăm disciplina spiritului, exemplu extraordinar al perfecţiunii în toate domeniile. Îi datorăm o metodă de a

Paul Valéry gândi care tinde să raporteze totul la om, la omul complet, la omul care-şi devine sieşi *sistem de referinţă,* căruia orice lucru trebuie să i se aplice. El trebuie deci să-şi dezvolte toate părţile trupului şi să le menţină într-o armonie atât de clară şi de evidentă, pe cât îi stă în putinţă. El trebuie să-şi dezvolte trupul şi spiritul. Cât despre spirit, acesta se va apăra de propriile lui excese, de visuri, de producţia lui vagă şi pur imaginativă printr-o critică şi analiză minuţioasă a judecăţilor, printr-o diviziune raţională a funcţiilor, prin reglarea formelor.

Din acesta disciplină trebuie să se nască ştiinţa. Ştiinţa noastră, adică produsul cel mai caracteristic, gloria cea mai sigură şi mai personală a spiritului nostru. Europa este înainte de toate creatoarea ştiinţei. Artele pot proveni din toate ţările; adevărata ştiinţă s-a născut în Europa.

Fără îndoială, exista, înainte de Grecia, în Egipt şi în Caldeea un fel de ştiinţă ale cărei rezultate pot părea şi azi remarcabile; însă era o ştiinţă *impură* care se confunda când cu tehnica unei anumite meserii, când comporta preocupări infinit de puţin ştiinţifice. Observaţia a existat întotdeauna. Raţiunea a fost dintotdeauna folosită. Dar aceste elemente esenţiale nu au preţ şi nu obţin succese constante decât dacă anumiţi factori nu le viciază folosirea. Pentru a ne construi ştiinţa, a trebuit ca un model relativ perfect să-i fie propus, ca o primă operă să-i fi fost oferită ca Ideal, implicând precizie, siguranţă, frumuseţe, temeinicie, Ideal care defineşte o dată pentru totdeauna chiar conceptul de ştiinţă ca pe o construcţie pură şi scutită de orice altă grijă în afara edificiului în sine.

Geometria greacă a oferit acest model incoruptibil; n-a fost numai un model propus oricărei cunoaşteri care vizează starea de perfecţiune, ci un model incomparabil al calităţilor celor mai tipice ale intelectului european. Nu mă gândesc niciodată la arta clasică fără a

lua ca pe un inevitabil exemplu momentul geometriei greceşti. Construirea acestui monument a cerut darurile cele mai rare şi, în mod obişnuit, incompatibile. Oamenii care au construit-o era vi muncitori severi şi războătători, gânditori profunzi, dar şi artişti de o fineţe şi o sensibilitate rafinată a perfecţiunii.

Gândiţi-vă la subtilitatea şi voinţa care le-au trebuit pentru a săvârşi ajustarea atât de delicată, atât de ***improbabilă*** a limbajului comun la raţionamentul precis; gândiţi-vă la analizele pe care le-au făcut unor operaţii motrice şi vizuale foarte complicate; şi cât de bine le-a reuşit corespondenţa clară a acestor operaţii cu proprietăţile lingvistice şi gramaticale. S-au încredinţat cuvântului şi combinaţiilor sale pentru a-i conduce cu siguranţă în spaţiu. Fără îndoială, spaţiul a devenit o pluralitate de spaţii; fără îndoială, acesta s-a îmbogăţit în mod deosebit şi fără îndoială că această geometrie care părea atât de riguroasă altă dată a lăsat să se vadă, cu timpul, defectele cristalului. Am examinat-o de atât de aproape, încât acolo unde grecii vedeau o axiomă, noi numărăm o duzină. Fiecăruia dintre aceste postulate introduse de ei, noi le putem substitui alte câteva şi să obţinem o geometrie coerentă şi uneori fizic utilizabilă. Dar gândiţi-vă la noutatea prezentată de această formă aproape solemnă care este, în desenul ei general, atât de frumoasă, atât de pură. Gândiţi-vă la această magnifică diviziune a momentelor Spiritului, la această ordine minunată în care fiecare act al raţiunii este clar plasat şi separat la fel de clar de celelalte domenii; ea ne duce cu gândul la structura templelor, maşină statică ale cărei elemente sunt toate vizibile, declarându-şi toate funcţiile.

Ochiul cercetează încărcătura, suportul încărcăturii, părţile ei, fundamentul şi mijloacele de echilibru, ochiul divizează şi domină fără efort masele bine clădite ale căror talie şi vigoare sunt apropiate rolului şi volumului lor. Coloanele, capitelurile, arhitravele, an-tablamentele şi subdiviziunile lor, ornamentele, care se desfac din ele fără să-şi depăşească vreodată locul şi menirea, mă fac să mă gândesc la acele componente ale ştiinţei pure, aşa cum au conceput-o grecii: *definiţii, axiome, leme, teoreme, corolare, porisme, probleme*… adică maşina spiritului făcută vizibilă, arhitec

240

Paul Valéry tură a inteligenţei în întregime desenată – templu ridicat în spaţiu prin Cuvânt, dar un templu care se poate înalţă la nesfârşit.

Aşa îmi apar cele trei condiţii esenţiale, definitorii pentru veritabilul european, un om în care spiritul european poate locui în plenitudinea sa. Acolo unde numele lui Cezar, Gaius, Traian şi Vergiliu, acolo unde numele lui Moise, acolo unde numele lui Aristotel, Platon şi Euclid au o semnificaţie şi o autoritate simultane, acolo este Europa. Orice rasă şi orice pământ care au fost succesiv romanizate, creştinate şi supuse, în privinţa spiritului, disciplinei grecilor este în mod absolut european.

— Se găsesc şi unii care nu poartă decât o amprentă sau două din acestea.

Există deci o trăsătură bine definită a rasei, a limbii, a naţionalităţii, unind şi asimilând ţările din Occident şi centrul Europei. Numărul noţiunilor şi al modurilor de gândire comune lor este mult mai mare decât numărul noţiunilor pe care le avem în comun cu un arab sau un chinez…

Pe scurt, există o regiune a globului profund deosebită de toate celelalte din punct de vedere uman. În ordinea puterii, în ordinea cunoaşterii precise, Europa cântăreşte încă mult mai greu decât restul globului. Mă înşel, nu Europa îl depăşeşte, ci spiritul european, a cărui creaţie formidabilă este America.

Pretutindeni unde Spiritul european domină, se văd apărând maximum de *nevoi,* maximum de *muncă,* maximum de *capital,* maximum de *randament,* maximum de *ambiţie,* maximum de *putere,* maximum de *modificare a naturii exterioare,* maximum de *relaţii* şi *de schimburi.*

Acest ansamblu de *maxime* este Europa sau imaginea Europei.

Pe de altă parte, condiţiile acestei formări şi a uimitoarei inegalităţi ţin, în mod evident, de calitatea individului, de calitatea medie a lui *Homo europaeus.* Este remarcabil de reţinut că omul Europei nu se defineşte prin rasă, nici prin limbă, nici prin obiceiuri, ci prin dorinţe şi prin amplitudinea voinţei… Etc.

Descartes

Domnule Preşedinte al Republicii, Domnule Ministru, Doamnelor şi Domnilor.

Academia Franceză nu putea să nu onoreze invitaţia pe care Comitetul de organizare al celui de-al IX-lea Congres internaţional de Filosofie i-a adresat-o cu atâta graţie şi prima mea datorie este să mulţumesc Comitetului în numele ei. Academia avea obligaţia să fie

prezentă aici din moment ce este vorba despre celebrarea lui Descartes, cu ocazia celui de al treilea centenar al apariţiei *Discursului despre Metodă.*

Marea influenţă pe care Descartes a exercitat-o asupra Literelor noastre, evenimentul al cărui autor este, al primei opere de filosofie apărută în limba franceză, gloria universală pe care lucrările sale au adus-o naţiunii noastre sunt trei circumstanţe care interesează de aproape Academia şi tot atâtea motive eminente şi preţioase de a-şi alătura omagiul tuturor acelora care se reculeg astăzi în memoria marelui filosof.

În privinţa onoarei pe care mi-a făcut-o Compania, însărcinându-mă s-o reprezint în faţa domniilor voastre, nu mai e nevoie să vă spun că n-o datorez decât absenţei obligate a celui mai ilustru dintre filosofii vremii noastre. Condiţiile de sănătate îl împiedică pe domnul Henri Bergson să-şi ocupe locul unde toată lumea e de acord că trebuie să-l vadă, pe el care v-ar fi întreţinut despre Descartes cu încântătoarea domniei sale autoritate, cu profunzimea naturală şi frumuseţea expresiei care îi aparţin. Dar gândul său este cu noi şi veţi auzi imediat scrisoarea pe care a avut bunăvoinţa să ne-o scrie.

Criza spiritului şi alte eseuri

243

242

Paul Valéry

Domnilor Delegaţi străini.

Comitetul de organizare doreşte, în modestia sa, să mă însărcineze pe mine să vă doresc bun venit şi să vă exprim recunoştinţa pentru contribuţia adusă la strălucirea şi importanţa acestui Congres.

Numele „Descartes", cu care a fost botezat, îi conferă o semnificaţie remarcabilă. Ştiţi în ce măsură caracterele cele mai ferme şi mai sensibile ale spiritului francez sunt marcate de gândirea acestui mare om. Iată de ce celebrarea gloriei sale dobândeşte pentru noi valoarea solemnă a unui act naţional pe care-l precizează şi-l luminează într-un anumit fel prezenţa Şefului Statului.

Vă mulţumim, Domnilor, că v-aţi asociat binagiilor noastre şi aţi venit să-i faceţi o vizită lui Descartes, celui care a vizitat mai multe naţiuni. N-a existat european mai bun decât eroul nostru intelectual

care să hoinărească cu atâta uşurinţă. Gândeşte acolo unde poate să gândească bine; meditează, inventează, calculează, parcă pretutindeni: într-o casă bine încălzită din Germania, pe cheiurile Amsterdamului şi până în Suedia, unde moartea l-a ajuns în cele din urmă pe călătorul nostru a cărui libertate de spirit era bunul cel mai de preţ pe care n-a încetat niciodată s-o urmărească prin această libertate de mişcare.

Vă doresc, Domnilor, să vă simţiţi în Franţa înconjuraţi de simpatia pe care ne place s-o mărturisim tuturor oamenilor de gândire şi să vă simţiţi la fel de favorizaţi în timpul sejurului filosofic al domniilor voastre pe cât a fost Descartes în diversele locuri pe unde. l-au purtat capriciile sale.

Va trebui acum să dezvolt un discurs despre obiectivul adunării şi să vorbesc despre Descartes şi filosofia sa. E vorba să atingem în treacăt subiecte imense. Filosofii, care sunt în mod obligatoriu duri, m-au chemat, fără îndoială, să mă pună la încercare ca şi cum ar face o experienţă pe viu; s-au hotărât probabil să jertfească o victimă inocentă pe Altarul Raţiunii.

Într-adevăr, abia prins şi legat de ei, ne-am imaginat toată greutatea şi riscurile unei sarcini pentru care nimic nu mă desemna şi am cercetat în sinea mea insurmontabilul obstacol al unei imense cantităţi de scrieri. Ce să spun în aşa fel încât să nu se găsească în ele? Mai mult, ce eroare să inventez, care să fie una absolut nouă, şi ce abuz de interpretare nemaiauzit vreodată?

Descartes… Trei secole de când gândirea lui este regândită de atâţia oameni de primă mărime, detaliată, comentată de atâţia exegeţi laborioşi, rezumată de atâţia profesori pentru atâţia elevi – unde e Descartes? Nu voi îndrăzni să vă spun că există o infinitate de Descartes posibili, dar ştiţi mai bine decât mine că sunt mulţi, toţi foarte bine atestaţi, cu textele în mână, şi curios de diferiţi unul de altul. Pluralitatea unor Descartes plauzibili este un fapt. Fie că este vorba despre Metodă sau de dezvoltările metafizice care i-au urmat, diversitatea judecăţilor şi divergenţa părerilor există şi uimeşte. Descartes este un autor limpede, prin definiţie.

Aşa cum puteţi să vă aşteptaţi, punctele cele mai sensibile, şi, într-un anumit fel, cele mai interioare ale acestei filosofii sunt cele mai disputate şi mai diferit explicate.

Unii, de exemplu, nu descoperă la Descartes decât un Dumnezeu oportun care-i serveşte de garanţie pentru certitudinea speculativă şi

ca prim motor. Pascal, cu clarviziunea excesivă a perfectei lui antipatii, a susţinut această teorie din toată inima.

Alţii, în schimb şi care se pricep şi ei, ne dezvăluie un Descartes sincer şi substanţial religios. Aceştia vor să ne facă să vedem chiar la temelia Metodei sale, sub edificiul cunoaşterii raţionale, o criptă în care scânteiază o lumină deloc naturală.

Dar fie că eşti un om sau un text, ce glorie este mai mare decât aceea de a suscita contradicţii? Moartea adevărată se marchează prin consimţământul universal. Dimpotrivă, nu mă – ail diferitelor şi incompatibilelor chipuri care pot fi rezonabil atribuite cuiva scoate în evi

denţă bogăţia alcătuirii sale. Câţi Napoleoni n-a produs lumea? în ceea ce mă priveşte, nu cred că existenţa poate fi circumscrisă, închisă în idei şi acte, redusă la 1 aparenţe şi parcă asediată în operele sale. Suntem mult mai mult şi uneori mult mai puţin decât ceea ce am făcut. Ştim bine, prin noi înşine, că identitatea şi unitatea noastră ne sunt exterioare şi aproape străine, că ele rezidă mai mult în ceea ce ştim indirect despre noi decât prin cunoaşterea noastră imediată. Pe un om care nu s-ar fi văzut niciodată în oglindă, nimic nu l-ar convinge la prima privire, că acest chip necunoscut pe care îl vede se raportează prin relaţia cea mai misterioasă din lume la ceea ce simte şi-şi spune despre sine.

Putem deci fiecare să ne creăm un Descartes al I nostru, pentru că aceia care se ostenesc să-l studieze de foarte aproape par să se îndepărteze cu atât mai mult unii de alţii, cu cât îşi cercetează mai atent subiectul. Vă repet, această remarcă mi se pare destul de importantă, că acel dezacord este mai marcant în pune] tele sale cele mai intime ale gândirii lui Descartes.

Vă mărturisesc, Domnilor, că această divizare a cunoscătorilor şi a autorităţilor în materie carteziană îmi este agreabilă. Dacă nu cad de acord între ei, amatorul respiră liber imediat şi se simte mai dispus să se asculte pe sine şi să-şi urmeze propria lui plăcere.

Mie nu-mi rămâne în aceste chestiuni decât o curiozitate foarte liberă care se interesează mai mult de spiritul însuşi, decât de lucrurile

care se reprezintă, se agită şi se hotărăsc în acest spirit. Atenţia mea cea mai naturală se concentrează în zadar în dorinţa de a percepe munca proprie a gândirii. Tema, problema, dimensiunea acestei gândiri nu-mi trezesc interesul decât prin efort. Îmi imaginez substituţiile şi transmutaţiile care se operează aici, vicisitudinile lucidităţii şi ale voinţei, intervenţiile şi interferenţele care se produc aici şi încântă pe amatorul dornic să cunoască viaţa proprie a spiritului. Această grijă deosebită de a vrea să observi ceea ce observi şi de a imagina ceea ce imaginezi nu e lipsită de o oarecare naivitate: ea ne duce cu gândul la acele vechi gravuri pe lemn, aflate şi în *Dioptrique* de Descartes, care explică fenomenul viziunii printr-un omuleţ postat în spatele unui ochi mare şi ocupat să privească imaginea care se formează pe retină.

Dar există o tentaţie şi mai greu de înfrânt, o tentaţie care nu implică nicio filosofie, niciun câştig, nicio concluzie, căci spiritul, prin sine însuşi nu are niciun mijloc de a-şi încheia activitatea sa esenţială şi niciun gând care să-i fie ultimul. Mecanica ne învaţă că este imposibil să-i dai unui corp solid o asemenea formă încât, aşezat în plan orizontal acesta să nu-şi găsească poziţia de echilibru. Dar spiritul a rezolvat problema făcându-ne demonstraţii extrem de dificile şi obositoare în timpul orelor noastre de nelinişte şi în nopţile de insomnie. Totuşi, amatorul de spirit nu face decât să se bucure de aceste combinaţii şi fluctuaţii ale intelectului în care el admiră multe minuni: vede, de exemplu, dezordinea esenţială generând ordinea momentană; o necesitate ivindu-se sau conturându-se plecând de la vreo dispoziţie arbitrară; incidentul creând legea; accesoriul înlocuind principalul. Mai vede, de asemenea, orgoliul personal făurindu-şi obstacole imaginare împotriva cărora el să-şi poată măsura şi cheltui puterile analizei şi de atenţie existente în el.

I se întâmplă atunci să pretindă că nu există în lume material poetic mai bogat decât acesta; că viaţa inteligenţei constituie un univers liric incomparabil, o dramă completă din care nu lipsesc aventurile, pasiunile, durerea (de o esenţă absolut specială), comicul, nimic din ce-i uman. El protestează, susţinând că există un imens domeniu al sensibilităţii intelectuale sub aparenţe deseori lipsite de atracţiile obişnuite, de care mulţi se îndepărtează ca de nişte surse de plictiseală şi de promisiuni chinuitoare prin încordare. Această lume a gândirii, în care se întrevede gândirea gândirii şi care se întinde de la

misterul central al conştiinţei până la ţinutul luminos în care se manifestă nebunia limpezimii, este la fel de variată, la fel de emoţionantă, la fel de surprinzătoare prin loviturile de teatru şi inter

*Paul Vale ry*venţia hazardului, la fel de admirabilă în sine, ca viaţa lumii efective dominată numai de instincte. Ce poate fi mai specific uman şi, prin urmare, rezervat omului I celui mai om decât efortul intelectual degajat de orice practică şi ce poate fi mai pur şi îndrăzneţ decât dezvoltarea acestuia pe căile abstracte care coboară atât de ciudat în adâncurile posibilului nostru?

Poate n-ar fi inutil ca într-un timp căruia nu-i lipsesc nici frivolitatea, nici neliniştea, nici uşurinţa, nici incoj erenţa, întreţinute şi constant îmbogăţite cu noi pretexte prin mijloacele puternice pe care le cunoaşteţi, să celebrăm aceste nobile exerciţii spirituale.

Dar literatura n-a prea ţinut seama până acum, după câte ştiu eu, de această comoară de subiecte şi situaţii. Raţiunile acestei neglijenţe sunt evidente. Trebuie, totuşi, să disting pe una dintre ele pe care o cunoaşteţi foarte bine. Ea constă în extrema dificultate pe care ne-o opune limbajul când vrem să-l constrângem să descrie fenomenele spiritului. Ce se poate face cu aceşti termeni pe care nu-i poţi preciza fără să-i recreezi? *Gândirea, spiritul însuşi, raţiunea, inteligenţa, înţelegerea, intuiţia* sau *inspiraţia!...* Fiecare dintre aceşti termeni este, rând pe rând, mijloc şi scop, problemă şi soluţie, stare şi idee; şi fiecare dintre ei, în fiecare dintre noi, este suficient sau insuficient după funcţia pe care i-o atribuie împrejurarea. Ştiţi atunci că filosoful devine poet şi adesea mare poet; el împrumută de la noi metafore şi, prin magnifice imagini, pentru care îl putem invidia, convoacă întreaga natură în exprimarea profundei sale gândiri.

Poetul nu este tot atât de norocos în încercările de operaţie inversă. Totuşi, Domnilor, mi se întâmplă să concep, din când în când, după modelul *Comediei Umane,* dacă nu după cel al *Divinei Comedii,* ceea ce un mare scriitor ar putea săvârşi, analog cu aceste mari opere în ordinea vieţii pur intelectuale. Setea de a înţelege şi aceea de a crea, dorinţa de a depăşi ceea ce alţii au făcut şi de a deveni egalul celor mai iluştri; dimpotrivă, abnegaţia unora şi renunţarea la glorie. Şi apoi, chiar amănuntul clipelor de acţiune mentală i

aşteptarea harului unei forme sau al unei idei; a cuvântului simplu care să schimbe imposibilul în lucru săvârşit; dorinţele şi sacrificiile, victoriile şi dezastrele; surprizele; infinitul răbdării şi aurora unui „adevăr"; acele momente extraordinare, cum sunt, de exemplu, brusca alcătuire a unui anumit fel de solitudine care se declară deodată, chiar în mijlocul mulţimii, căzând peste om, asemenea unui val, sub care se va opera misterul unei evidenţe imediate… De unde să ştiu? Toate acestea ne pot propune o poezie cu resurse inepuizabile. Sensibilitatea creatoare, în formele cele mai înalte şi producţiile sale cele mai rare, mi se pare la fel de capabilă de a deveni artă ca orice patetic sau dramatic al vieţii obişnviit trăite.

Nu pot să vă ascund, Domnilor Filosofi, (cărora, de fapt, nu prea poţi să le ascunzi multe lucruri), că această modalitate de a aborda spiritul conduce în mod firesc la considerarea filosofiei ca pe un exerciţiu al gândirii asupra ei înşişi; şi această privire care se interesează de actele interioare este mulţumită de spectacolul transformărilor acestei gândiri şi examinează cu plăcere concluziile acesteia ca pe nişte simple incidente, scurte respiraţii sau note de orgă. Dar aşa trebuie să se înfăţişeze ochiului poetului sistemul lumii spirituale bine definite, deşi hrănite cu toate iluziile necesare; nu lipsesc nici nebuloasele verbale de rezolvat, nici infiniturile şi perspectivele zugrăvind un spaţiu care este, poate, un *spaţiu curb.*

Marele avantaj al acestei poziţii este acela că ea conferă cea mai mare generalitate posibilă în tratarea chestiunilor intelectuale pure; şi vedeţi, în special, ce interes poate prezenta pentru Filosofia însăşi pe care, la început, pare să o abordeze cu mai multă uşurinţă decât trebuie.

Gândiţi-vă la destinul tuturor doctrinelor abandonate, al ipotezelor şi al tezelor pe care progresul cunoaşterii, creşterea preciziei sau obişnuinţa preciziei, descoperirea de fapte absolut noi le-au făcut inutile. Gândiţi-vă la atâtea ilustre scrieri punând întrebări care nu pot fi puse, răspunzând la întrebări pe care lumea

Paul Valéry nu le mai ascultă. Trebuie să le condamnăm pe toate la acel fel de moarte pe care o constată o menţiune în istorie sau o înscriere în programele şcolare?

Nu se discută cu aceste mumii. Numele lor ciudate nu fac decât să constituie câteva momente rele pentru memoria şcolarului. Dar ar fi

de ajuns, pentru a le vedea recăpătându-şi, dacă nu întreaga lor vigoare, măcar ceva din virtutea care le-a creat, să ne gândim la actul însufleţit al creatorilor lor şi la forma acestui act, la necesitatea lor vitală de odinioară. Descoperim atunci că erorile manifestate, respingerea, abandonul – şi chiar cantitatea de comentarii – dacă toate acestea pot extenua, ruina, epuiza o filosofie, până la a o face inutilizabilă şi chiar neinteligibilă pentru epoca următoare, ar trebui, totuşi, să-i lase, dacă le-a posedat vreodată, valoarea ei de structură şi fermitatea unei opere de artă.

Îmi voi permite imediat să vă spun de ce trebuie să propun aceste consideraţii – sau mai degrabă să le murmur – unui auditoriu filosofic. Filosofia – iertaţi-mi referirea la ignoranţa mea – mi se pare, ca tot restul lucrurilor umane ale acestui timp, într-o stare critică a evoluţiei sale şi aceasta prin acelaşi efect al progreselor extraordinare din ştiinţele naturii.

Nu credeţi, Domnilor, că mă aflu acum departe de Descartes al nostru. Numai despre el am vorbit până acum. El este unul dintre primii şi dintre cei mai întreprinzători autori ai acestei stări de lucruri umane. În această vastă Comedie a Spiritului căreia îi doream un Balzac, dacă nu un Dante, Descartes ar ocupa un loc de prim ordin. Dar, într-o operă de acest fel, moartea nu încheie în niciun fel aventura personajelor. Viaţa lor nu este uneori decât un prolog al carierei lor nedefinite, un fel de expoziţie a tragediei gândirii lor. Descartes este unul dintre cei al căror destin postum a fost plin de accidente. El este cel mai mare om al timpurilor moderne care nu are mormânt. Oasele lui sunt pe undeva: nimic sigur în privinţa acestora. Presupusul craniu se află la Muzeul de istorie naturală unde mi l-au arătat cu mare plăcere şi mi l-au dat chiar

să-l ţin în mână câteva clipe. Nu are nicio statuie la Paris, nici măcar cât Racine; nu de asta mă plâng, dar cum pot s-o suporte sculptorii?

Cât despre operă, aventura ei este mult mai bogată. Toată lumea ştie că partea pur matematică a acestei opere a făcut mai mult decât să supravieţuiască prin ea însăşi: ea aşa plină de viaţă, aşa încărcată de viitor, aşa de luminos necesară – încât pare nu atât o invenţie, cât o descoperire, încât nu putem concepe cum ştiinţa sau, mai degrabă,

cum spiritul uman nu şi-a făurit cu mult înainte de Descartes un mijloc de o importanţă aproape comparabilă cu aceea a celor mai preţioase convenţii, ca numărul şi limbajul. Dar trebuie, evident, ca algebra însăşi să se fi constituit pentru a permite imaginarea unui sistem de corespondenţe între număr şi mărime. Nimic nu e mai important decât consideraţiile lui Descartes în această privinţă şi modalitatea în care el a expus psihologia creaţiei sale, legată de observarea minuţioasă a limitelor atenţiei noastre. De altfel, intenţia de a diminua efortul de fiecare dată şi de a substitui un tratament uniform (uneori un automatism) obligaţiei de a inventa o soluţie specială pentru fiecare problemă este fundamentală la Descartes: ea constituie chiar esenţa Metodei, obţinând prin geometrie cel mai fericit succes pe care l-a obţinut vreodată un om al cărui geniu s-a ostenit să reducă nevoia de geniu şi să realizeze o prodigioasă economie de gândire. A căuta o metodă înseamnă a căuta un sistem de operaţii exteriorizabile care să îndeplinească mai bine decât spiritul munca spiritului, iar acesta se apropie de ceea ce se poate obţine sau concepe prin mecanisme. Toate maşinile uimitoare care permit să se calculeze, să se integreze în mare viteză, derivă direct din invenţia şi intenţia carteziană. Descartes era extrem de şocat că un „copil instruit în aritmetică, făcând o adunare după regulile sale, se poate asigura, privind suma pe care o examinează, că a găsit tot ceea ce spiritul uman ar fi putut descoperi"; şi când a demonstrat că, operând prin regulile algebrei asupra proiecţiilor unui punct în spaţiu, puteai descoperi prin calcule bine orientate tot

Paul Valéry ceea ce voiai să ştii în privinţa figurilor şi a proprietăţilor lor şi, în afară de asta, o mare cantitate de analogii şi de relaţii pe care nicio intuiţie nu le-ar fi decelat, el a îmbogăţit dintr-odată pe fericitul copil, devenit tânăr bărbat, cu acel fel de cunoştinţe pe care niciun geometru dinaintea lui nu le-ar fi bănuit.

Nu este posibil ca un acces de gelozie foarte amară să-i fi tulburat sufletul lui Pascal în faţa acestui fel de creare a totalităţii posibilului geometric. Toată arta profundă pe care o stăpânea în rezolvarea unor chestiuni particulare de geometrie s-a trezit diminuată în privinţa rezultatelor.

Nici Descartes însuşi n-ar fi putut să-şi imagineze dezvoltările pe care le va primi inepuizabilul său artificiu. Pe aceste axe ilustre, un

ansamblu de nenumărate descoperiri, un transfinit de idei s-au încredinţat straniei puteri a spiritului geometric, care creşte nelimitat prin analiza din ce în ce mai fină avându-l pe el ca obiect, descoperă comori ascunse în evidenţa axiomelor fundamentale, în structura celor mai simple operaţii şi demontează până şi mecanismul acestor „grupuri", constituind elementul cel mai primitiv şi cel mai abstract al intuiţiei spaţiului.

Dar nicio minune născută din geniul său n-ar fi mirat magnificul orgoliu al lui Descartes. Şi chiar dacă i s-ar fi lăsat domeniul geometriei şi cineva s-ar fi gândit să-i opună greşelile şi erorile sale de mecanică şi fizică, nu aş fi surprins ca el să fi găsit în siguranţa ambiţioasei sale gândiri un răspuns în maniera lui Corneille:

„Trebuie ca cineva să se înşele, ne-ar spune el, dar să se înşele aşa cum numai eu puteam s-o fac. Nimeni înaintea mea n-a visat un univers întreg reprezentat prin matematică, un sistem al lumii care să fie un sistem de numere. N-am îngăduit niciun fel de obscuritate, niciun fel de forţe oculte. Niciun fel de acţiune la distanţă: nu ştiu ce înseamnă acest lucru. Se pare că, în ultimul stadiu al ştiinţelor voastre, o geometrie dintre cele mai sublime, strănepoata geometriei mele, vă va scuti, în sfârşit, de legea atracţiei. Acesta este

spiritul operei mele. S-a râs mult pe seama vârtejurilor şi a materiei mele subtile ca şi acum, la un secol şi jumătate după moartea mea, nu se vor mai explica magneţii şi mişcarea luminii prin activitatea unui mediu înzestrat cu mici titireze".

Îmi cer iertare că am pus marea Umbră să vorbească liber. Poate că va reveni asupra faimoasei chestiuni referitoare la cantitatea mişcării. Poate că va prefera să tacă şi să ne lase nouă grija să găsim o metodă de apărare. Nu aceasta este datoria unei pioase posterităţi?

Onoarea cea mai importantă care-i revine lui Descartes este aceea de a fi primul constructor al unui univers în întregime metric, prin intermediul unor concepţii – să spunem imaginaţii – care ar permite să fie tratat ca un mecanism nemăsurat. Pascal, încă din vremea aceea, nu agrea acest proiect pe care spiritul său mai mult logic decât intuitiv îl respingea tot atât de mult ca şi sentimentele sale. El paria, pe scurt, că proiectul nu va duce decât la un eşec şi este adevărat că vârtejurile şi tot restul n-au făcut o mare carieră. Dar, în schimb,

ideea unei fizici universale n-a încetat de atunci să câştige adepţi. Dacă lumea lui Descartes n-a durat, câte altele n-au avut aceeaşi soartă! Universul acţiunii lor la distanţă; diversele eteruri ale lui Fresnel, Maxwell şi ale lordului Kelvin; sistemul, în întregime energetic, de acum cincizeci de ani, s-au succedat. Dar fiecare dintre aceste vase sparte care n-au putut conţine lumea, a lăsat câteva frumoase cioburi. N-a existat niciunul, nici măcar acel celebru leneş de Maupertuis care, printr-o întoarcere a norocului, neprevăzută de Voltaire, să nu-i fi găsit vreo întrebuinţare chiar pentru cea mai neînsemnată acţiune. Nu spun că el însuşi n-ar fi năucit de noutatea sensului care i se atribuie.

Dar iată ce vreau să mai spun încă, pe riscul meu, în favoarea lui Descartes. Fizician al universului pe care voia să-l supună unei reprezentări matematice, se vede constrâns să-i impună condiţii exprimate prin ecuaţii. Forma matematică în sine îi impune deci descoperirea

Paul Valéry unei mărimi care să rămână neschimbată în transformarea fenomenelor. El crede a o fi găsit prin înmulţirea masei cu viteza. Leibniz scoate în evidenţă eroarea. Dar o idee capitală fusese introdusă în ştiinţă, ideea *de conservare,* idee care înlocuieşte, de fapt, noţiunea confuză de cauză, o noţiune simplă putând să pară destul de clară. Această idee, fără îndoială, a pătruns deja în geometria pură, în care trebuie să presupui, pentru a o întemeia, că solidele nu se degradează în deplasare. Se ştie care a fost destinul schimbător al acestei idei de constanţă; se poate spune că, de la Descartes încoace, nu s-a făcut decât să se schimbe ceea ce nu se schimbă: conservarea cantităţii de mişcare, conservarea forţei vii, conservarea masei şi energiei; trebuie să convenim că transformările conservării sunt destul de rapide. Dar iată, acum aproape un secol, faimoasa descoperire a lui Carnot constrânge ştiinţa să înscrie semnul fatal *al inegalităţii* care păru câtva timp să condamne lumea la o ruină inevitabilă, alături de *egalitate,* pe care simţul pur matematic al lui Descartes o presimţise fără s-o desemneze exact. Nu ştiu prea bine ce se mai conservă astăzi… Cred că se poate adăuga la această apărare a lui Descartes remarca, probabil naivă, pe care o fac, că, pentru a-şi scrie formula conservatoare, a transpus constituantele mişcării sub formă de *produs*; or, această *formă,* prost folosită de el, trebuie să fie forma, într-un fel naturală, a tuturor expresiilor energiei.

În privinţa fiziologiei, Domnilor, ea pare să fi fost cercetarea lui cea mai consecventă spre sfârşitul existenţei, mărturisind aceeaşi voinţă de construcţie care domină toată opera sa. Astăzi este uşor de luat în râs acest sistem, simplificare grosieră şi ingenuu detaliată. Dar ce putea ispiti omul acelei epoci? Este incredibil pentru noi, aproape o ruşine pentru spiritul uman şi o obiecţie împotriva inteligenţei observatoare a omului faptul că fenomenul care ni se pare astăzi atât de evident, atât de uşor de descoperit, al circulaţiei sângelui, n-a fost demonstrat decât în vremea lui Descartes. Acesta a fost frapat de fenomenul mecanic şi a găsit în el un puternic argument pentru ideea sa de automat.

Criza spiritului şi alte eseuri

253

De altfel, dacă am şti mai multe despre el, chiar acest spor de ştiinţă mai degrabă ne-ar îndepărta de o reprezentare satisfăcătoare a fenomenelor vieţii. Biologia, ca şi tot restul de altfel, merge din surpriză în surpriză, trecând de la un nou mijloc de investigare la altul. Se pare că nu ne putem gândi să ne oprim o clipă pe această pantă fatală a descoperirilor, pentru a ne face, într-o zi, într-un ceas, o idee foarte clară despre fiinţa vie. Nimeni nu poate astăzi să-şi fixeze acest scop şi să înceapă lucrarea. Dar, în vremea lui Descartes, această concepţie putea să nu pară chiar atât de absurdă. Nu existau decât obstacole metafizice, adică din cele cu care se poate face *tabula rasa*; dar noi avem împotriva noastră cantitatea şi necunoscutul posibilităţilor experimentale. Avem deci de rezolvat probleme ale căror date şi enunţ variază în fiecare clipă într-o manieră imprevizibilă. Să admitem proiectul conceput cu privire la funcţionarea vitală şi să presupunem că, odată cu Descartes, respingem forţele oculte şi entităţile (de care se uza atât de larg în medicină) şi vom descoperi brusc că nu putea să facă altceva decât să împrumute din mecanica de atunci tot materialul de pompe şi foaie pentru a imagina un organism capabil să îndeplinească principalele sau aparentele funcţii ale vieţii.

Dar nu e oare o consideraţie care trebuie extinsă la întreaga noastră opinie despre Descartes: o apărare a gloriei sale şi o metodă pentru a ni-l imagina în toată demnitatea sa? Trebuie să reuşim să simţim exigenţele şi mijloacele gândirii sale în aşa fel şi cu o asemenea consecvenţă, încât, până la urmă, gândindu-ne la el, să ne gândim

irezistibil la noi. Acesta ar fi cel mai mare omagiu.

Mă întreb, prin urmare, ce anume mă uimeşte cel mai mult la el, fiind sigur că aceea e partea operei sale case poate şi trebuie să trăiască. Ceea ce, în opera lui, mă îndreaptă spre mine însumi şi spre problemele me e – comunică acestei opere chiar viaţa mea. Şi nu metafizica lui e aceea pe care aş putea s-o reînsufleţesc astfel; şi nici Metoda lui, cel puţin aşa cum o enunţa el în *Discours.*

254

Paul Valéry

Ceea ce mă încântă la el şi-l face viu este conştiinţa de sine, a fiinţei adunate în întregime în atenţia lui **conştiinţa** penetrantă a operaţiilor gândirii; conştiinţa atât de voluntară şi precisă încât face din Eul său un instrument a cărui infailibilitate nu depinde decât de gradul acestei conştiinţe pe care o are despre el.

Se vede imediat că această opinie pe care v-o ofer deschis, conduce la judecăţi destul de speciale şi la o distribuţie a valorilor lucrărilor lui Descartes deloc obişnuită.

Aş distinge la el, într-adevăr, *problemele născute din el însuşi* şi ale căror impuls şi necesitate personală le-a trăit prin sine însuşi, probleme pe care n-ar fi putut *să le mi enteze,* reprezentând, într-un anumit fel, nevoile artificiale ale spiritului său. Cedând, poate, influenţei educaţiei, mediului său, grijii de a părea un filosof complet, cum se cade să fie un filosof obligat să dea răspuns la toate, voinţa sa, după părerea mea, s-a ostenit să dea satisfacţie acestor solicitări secundare care par destul de exterioare sau chiar străine naturii lui adevărate.

Observaţi numai că triumfă în orice chestiune căreia îi poate răspunde prin actul **Eului** său. Eul său e geometru. Fără să insist asupra acestei reflecţii, voi afirma, dar cu rezerve, că ideea mamă a geometriei atât de puternic resimţit, a fost luat ca punct de origine al axelor gândirii sale.

Se vede că am trecut cu destulă uşurinţă peste o parte considerabilă a operei sale consacrată tuturor subiectelor despre a căror existenţă sau importanţă a aflat *de la alţii.*

Sunt foarte sigur, Domnilor, că mă înşel. Totul mă convinge că aşa este şi nu am decât sentimentul imposibilităţii în care mă aflu de a nu-l urma.

Nu pot să nu consimt la ceea ce-mi impune, mie, personajul

eroului meu. Îmi imaginez că nu se simte în largul său în anumite domenii. Şi discută îndelung despre ele; se întoarce, se descurcă cum poate împotriva obiecţiilor. Am impresia că se simte atunci departe de vocaţia lui, necredincios sieşi, obligat să gândească împotriva inimii spiritului său.

Ce anume citesc deci în *Discours de la méthode*?

Nu principiile sunt cele care ar putea să ne reţină mult timp atenţia. Ceea ce-mi atrage privirea, plecând de la fermecătoarea naraţiune a vieţii şi a împrejurărilor iniţiale ale cercetărilor lui, este chiar prezenţa lui în acest preludiu al unei filosofii. Sau, dacă vreţi, funcţia *Eului* într-o operă de acest fel şi sunetul vocii umane, prin care probabil se opune limpede arhitecturii scolastice. *Eul* trebuind să ne introducă în modalităţile de gândire ale unei generalităţi complete, acesta este Descartes al meu.

Împrumutând un cuvânt de la Stendhal care l-a introdus în limbă şi, deturnându-i un pic sensul spre folosul meu, voi spune că adevărata metodă a lui Descartes ar trebui să se numească *egotism*; dezvoltarea conştiinţei în scopurile cunoaşterii.

Descopăr atunci fără dificultate că în *Discours* esenţialul constă în zugrăvirea condiţiilor şi a consecinţelor unui eveniment, un fel de lovitură de stat care scuteşte Eul de toate dificultăţile şi de toate obsesiile sau noţiunile parazite pentru el, care-l împovărau fără să le fi dorit, nici descoperit în el însuşi. Îndoiala asupra propriei sale existenţe i se părea, în fond, ridicolă. Îndoiala era o stare sufletească la modă în vremea lui. Asta se purta între Montaigne şi Hamlet. Dar abia voia spiritul să exprime net această idee, că descoperea fără efort că micuţul verb *a fi* nu posedă nicio virtute particulară, că funcţia lui este doar să unească; şi că a spune că nu eşti înseamnă acelaşi lucru cu a spune că eşti. Nimeni nu spune „eu sunt" decât într-o anumită atitudine foarte instabilă şi în general dobândită şi întotdeauna însoţită de o cantitate de subînţelesuri căreia i se adaugă câteodată un lung comentariu.

Descartes n-ar fi putut inventa îndoiala cu privire la existenţa lui, el care nu se îndoia de valoarea lui. Valoarea Eului său îi era profund cunoscută şi când zicea „eu gândesc", el înţelegea bine că Descartes este cel care gândeşte şi nu oricine.

Nu există un silogism în *Cogito,* nu există nici măcar° semnificaţie literală. E o lovitură de forţă, un act

256

Paul Valéry reflexiv al intelectului, un om viu care gândeşte şi exclamă: *M-am săturat îndoiala voastră tul are rădăcini în mine. Îmi voi făuri o alta care să nu folosească la nimic şi pe care o voi numi îndoială metodică. Veţi suferi când o voi aplica mai întâi propoziţiilor voastre.* Problemele voastre nu mă duc spre nimic; şi dacă *exist,* după cutare filosofie şi dacă *nu exist* după alta, nimic nu se schimbă în lucruri, în mine, în puterile *şi* pasiunile mele…

Nu asta e tot ce se poate extrage la modul imaginar din acel faimos *Cogito* pe care ar fi fost admirabil ca Descartes să-l fi descoperit în vreun vis. Ceea ce nu este imposibil, la urma urmei!…

Mai e o impresie care se adaugă la ceea ce am spus: Stendhal la care revin, ne povesteşte, nu ştiu unde, că Napoleon, în momentele critice ale existenţei sale extraordinare îşi zicea sau trebuia să-şi fi zis „**Dacă-i** aşa, aşa să fie!" Era ca şi cum şi-ar fi dat pinteni.

Cogito îmi lasă senzaţia unui apel al lui Descartes adresat puterilor sale egotiste. El îl repetă şi-l reia în diferite locuri ale operei sale ca pe o temă a Eului, clopoţelul sunând deşteptarea orgoliului şi a curajului spiritului. În aceasta constă farmecul – în sensul magic al cuvântului – al unei formule atât de comentate, când ar fi de ajuns, cred eu, numai s-o simţi. La sunetul acestor cuvinte, entităţile dispar; voinţa de putere invadează omul, redresează eroul, îi aduce aminte de datoria lui personală, de fatalitatea proprie; şi chiar diferenţa sa de ordin moral, nedreptatea individuală – căci este posibil, la urma urmei, ca fiinţa destinată măreţiei să devină surdă, oarbă, insensibilă la tot ceea ce, chiar adevăruri, chiar realităţi, îi traversează elanul, destinul, calea progresului său, lumina, linia sa de univers.

Şi, în sfârşit, dacă sentimentul Eului dobândeşte conştiinţa şi Stăpânirea centrală a puterilor noastre, dacă devine deliberat sistem de referinţă al lumii, vatra de reforme creatoare pe care le opune incoerenţei multiplicării, complexităţii **lumii,** ca şi insuficienţei ex

Criza spiritului şi alte eseuri

257

aplicaţiilor primite, se simte nutrit el însuşi de o senzaţie inexprimabilă, în faţa căreia mijloacele limbajului sunt neputincioase, similitudinile nu valorează nimic, voinţa de a cunoaşte îndreptată spre

acest domeniu se absoarbe în el şi nu se mai întoarce la origine, căci nu mai există obiect care s-o reflecteze. Dar acestea nu ţin de gândire…

Pe scurt, Domnilor, dorinţa adevărată a lui Descartes nu putea să fie decât aceea de a ridica la punctul cel mai înalt ceea ce se găsea în el mai puternic şi mai susceptibil de generalizare. Voia înainte de toate, să-şi exploreze comoara de dorinţe şi vigoare intelectuală *şi nici n-ar fi putut să vrea altceva.* Acesta este principiul împotriva căruia nici chiar textele nu pot prevala. Acesta este punctul strategic, cheia poziţiei carteziene.

Acest mare căpitan al spiritului întâlnea în drumul său obstacole de două feluri: unele sunt problemele naturale, date fiecărui om care se naşte în această lume: fenomenele, universul fizic, fiinţele vii. Dar mai sunt şi alte probleme, bizare şi parcă arbitrare, îmbinate cu cele dintâi, probleme ce nu sunt imaginate, venind din instrucţie, cărţi, tradiţii primite. În sfârşit, există convenienţe, consideraţii, piedici, dacă nu pericole de ordin practic şi social.

Împotriva acestor probleme şi obstacole stă Eul, iar în sprijinul Eului, anumite facilităţi. Una dintre ele şi-a dovedit calităţile, se poate conta pe ea, pe procedeele ei infailibile când ştii să te foloseşti de ea, pe imperioasa obligativitate pe care o impune de a clarifica totul şi de a respinge ceea ce nu se poate descompune în operaţii bine precizate: matematica.

Şi acum, acţiunea se poate angaja. Discursul, care aparţine maestrului, o precede şi o anunţă. Şi bătăliei i se conturează strategia.

Despre ce este vorba? Care este obiectivul?

Este vorba să se demonstreze sau să se arate ce poate un Eu. Ce va face acest Eu al lui Descartes?

Cum nu-şi simte deloc limitele, el vrea să facă totul sau să refacă totul. Dar, mai întâi, *tabula rasa.* Tot ce

Paul Valéry nu vine din Eul meu sau n-ar putea veni nu sunt decât vorbe. Tot ceea ce nu se poate preface decât în vorbe, care nu se transformă ele însele decât în păreri, îndoieli, controverse sau în simple aparenţe, nu rezistă în faţa Eului şi nu are o forţă comparabilă cu a acestuia. Acest Eu îşi va găsi singur Dumnezeul lui, limpede şi demonstrabil cum trebuie să fie un Dumnezeu pentru a fi Dumnezeul lui Descartes. Un Dumnezeu „suficient şi necesar", un Dumnezeu care să-l mulţumească pe Descartes, după cum Dumnezeul lui Bourdaloue îl

mulţumea pe Bourdaloue: *„Nu ştiu dacă eşti, Doamne, mulţumit de mine,* zicea acest ilustru călugăr, *dar, în ceea ce mă priveşte, Dumnezeul meu, trebuie să mărturisesc, întru gloria ta, că sunt mulţumit de tine şi că sunt perfect mulţumit. Pentru că a spune că sunt mulţumit de tine înseamnă a spune că tu eşti Dumnezeul meu, căci nu există decât un Dumnezeu care poate să mă mulţumească".*

Pe de altă parte, în privinţa problemelor pe care le-am numit naturale, el dezvoltă, în bătălia pentru claritate, conştiinţa avansată denumită Metodă, care a cucerit magnific un imperiu geometric fără limite.

El ar vrea s-o extindă la fenomenele cele mai diverse; el va reface întreaga natură şi iată-l cum, pentru a o face raţională, desfăşoară o uimitor de fecundă imaginaţie. Acestea toate ţin de un Eu a cărui gândire nu vrea să cedeze în faţa variaţiei fenomenelor, diversităţii mijloacelor şi a formelor vieţii…

Ce om! Poate ar fi fost mai bine să nu i se încredinţeze unui poet datoria dificilă de a-l celebra?

Dar, în sfârşit, pentru că aşa a fost să fie, voi continua acest fel de analiză inventivă întrebându-mă ce ar fi fost un Descartes născut în epoca noastră? Nu este decât un joc.

Dar ce *tabula* ar mai fi găsit el astăzi s-o facă *rasa*? Şi cum s-ar acomoda cu o ştiinţă devenită imposibil de cuprins în întregime, depinzând acum atât de strâns de un material imens şi crescând constant; o ştiinţă aflată, într-un anumit fel, în fiecare clipă, în echilibru mobil cu mijloacele pe care le posedă?

Nu există răspuns. Dar mi se pare că aceste întrebări îşi au valoarea lor.

Individul devine o problemă a timpului nostru; ierarhia spiritelor devine o dificultate a timpului nostru, în care se petrece un crepuscul al semizeilor, adică al acelor oameni risipiţi în durată şi pe pământ cărora noi le datorăm esenţialul a ceea ce numim cultură, cunoaştere, civilizaţie.

Iată de ce am insistat asupra personalităţii puternice şi temerare a marelui Descartes, a cărui filosofie are, poate, pentru noi un preţ mai mic decât ideea pe care ne-o prezintă, a unui magnific şi memorabil EU.

Criza spiritului Prima scrisoare

Noi, civilizaţiile, ştim acum că suntem muritoare.

Am auzit vorbindu-se de lumi dispărute cu totul, de imperii prăbuşindu-se cu toţi oamenii şi maşinăriile lor, căzute în groapa inexplicabilă a secolelor, cu zeii, cu legile lor, cu academiile şi ştiinţele lor pure şi aplicative, cu gramaticele şi dicţionarele lor, cu clasicii, romanticii şi simboliştii lor, cu criticii şi critica criticilor lor. Ştim că pământul întreg e făcut din cenuşă şi că cenuşa semnifică ceva. Zărim prin ceaţa deasă a istoriei fantomele imenselor nave încărcate cu bogăţiile spiritului. Nu le putem număra. Dar aceste naufragii, la urma urmei, nu intră în preocupările noastre.

Elam, Ninive, Babilon erau nişte vagi nume frumoase şi ruina totală a acestor lumi avea la fel de puţină semnificaţie pentru noi ca şi existenţa lor. Dar *Franţa, Anglia, Rusia* vor fi şi ele nişte nume frumoase. *Lusitania* e şi el un nume frumos. Vedem că prăpastia istoriei este destul de încăpătoare pentru toată lumea. Simţim că o civilizaţie are aceeaşi fragilitate ca şi o viaţă. Circumstanţele care ar trimite operele lui Keats şi pe cele ale lui Baudelaire alături de cele ale lui Menandru nu sunt chiar de neimaginat; ele se află în toate ziarele.

Aceasta nu e totul. Arzătoarea lecţie cuprinde mult mai multe învăţături. Nu-i este de ajuns generaţiei noastre să afle prin propria experienţă cum cele mai frumoase lucruri, şi străvechi, şi formidabile, şi bine organizate sunt pieritoare *printr-un accident*; ea a văzut, în sferele gândirii, ale simţului comun şi ale sentimentului producându-se fenomene extraordinare, realizări bruşte ale unor paradoxuri, decepţii brutale ale evidenţei.

Nu voi cita decât un exemplu: marile virtuţi ale popoarelor germane au născut mai multe rele decât viciile născute vreodată de lene. Am văzut, cu ochii noştri, munca cea mai conştiincioasă, instrucţia cea mai solidă, disciplina şi sârguinţa cea mai serioasă adaptate la înspăimântătoare scopuri.

Atâtea orori n-ar fi fost posibile fără tot atâtea virtuţi. A trebuit, fără îndoială, multă ştiinţă pentru a ucide atâţia oameni, pentru a risipi atâtea bunuri, pentru a aneantiza atâtea oraşe într-un timp atât de scurt; dar au trebuit pentru aceasta nu mai puţine *calităţi morale.*

Ştiinţa şi datoria vă sunt deci suspecte?

Persepolis-ul spiritual n-a fost mai puţin pustiit decât Susa materială. Nu totul s-a pierdut, dar totul s-a simţit ameninţat cu pieirea.

Un fior extraordinar a traversat coloana vertebrală a Europei. A simţit, prin toate nucleele sale gânditoare, că nu se mai recunoştea, că nu-şi mai semăna, că-şi va pierde conştiinţa – o conştiinţă dobândită prin secole de nefericiri suportabile, prin mii de oameni de primă calitate, prin nenumăratele şanse geografice, etnice, istorice.

Atunci – ca într-un gest disperat de a-şi apăra fiinţa şi bunul ei fiziologic, i-a revenit confuz toată memoria. Şi-a adus aminte, ca într-un talmeş-balmeş, de marii oameni şi de marile cărţi. Niciodată nu. s-a citit atât, nici cu atâta pasiune ca în timpul războiului: întrebaţi-i pe librari. Niciodată oamenii nu s-au rugat atât de mult şi atât de profund: întrebaţi-i pe preoţi. Au fost invocaţi toţi salvatorii, fondatorii, protectorii, martirii, eroii, părinţii patriei, sfintele eroine, poeţii naţionali…

Şi în această dezordine mentală, la apelul aceleiaşi spaime, Europa cultivată a cunoscut reînvierea rapidă a numeroaselor ei gândiri: dogme, filosofii, idealuri eterogene; feluri fără număr de a explica Lumea, o mie şi una de nuanţe ale creştinismului, cele două duzini de pozitivisme: tot spectrul luminilor intelectuale a fost etalat în culori incompatibile, scăldând într-o ciudată rază contradictorie agonia sufletului european.

Paul Valéry în timp ce inventatorii căutau febrili în imaginile lor, în analele războaielor de altă dată mijloacele de a scăpa de sârma ghimpată, de a păcăli submarinele sau de a paraliza zborul avioanelor, sufletul invoca toate descântecele pe care le ştia, luând în serios cele mai bizare profeţii, îşi căuta refugii, indicii, consolări în registrele amintirii, ale actelor anterioare, ale atitudinilor ancestrale. Acestea sunt produsele cunoscute ale spaimei, ale întreprinderilor dezordonate ale creierului, alergând de la realitate la coşmar şi de la coşmar la realitate, înnebunit ca un şobolan prins în capcană…

Criza militară poate a luat sfârşit. Criza economică e în plină şi vizibilă desfăşurare a forţei sale; dar criza intelectuală, mai subtilă, care, prin însăşi natura ei, capătă aparenţele cele mai înşelătoare (de vreme ce ea se petrece chiar în regatul disimulării), ne permite cu greu

să sesizăm adevăratul punct, faza în care se află.

Nimeni nu poate spune cine va muri mâine sau va trăi în literatură, în filosofie, în estetică. Nimeni nu ştie încă ce idei şi ce moduri de expresie vor fi înscrise pe lista de pierderi, ce alte noutăţi vor fi proclamate.

Speranţa, firește, rămâne, cântând cu jumătate de voce:

Et *cum* ***vorândi*** *vicerit libidinem Late triumphet imperator spiritus.*

Dar speranţa nu e decât neîncrederea fiinţei cu privire la previziunile precise ale spiritului. Ea sugerează că orice concluzie defavorabilă fiinţei *trebuie să fie o* eroare a spiritului ei. Faptele sunt totuşi clare şi nemiloase. Mii de tineri scriitori şi artişti au murit. Iluzia pierdută a unei culturi europene şi demonstrarea neputinţei cunoaşterii de a salva cât de cât ceva; ştiinţa, atinsă mortal în ambiţiile sale morale şi parcă dezonorată de cruzimea aplicaţiilor ei; idealismul, atât de greu învingător, profund lovit, responsabil pentru visele sale; realismul decepţionat, înfrânt, copleşit de crime şi orori; pofta şi resemnarea deopotrivă batjocorite; credinţele amestecate în lagărele de concentrare, cruce lângă cruce, semilună lângă semilună; scepticii înşişi descumpăniţi de evenimentele atât de bruşte, de

violente, de tulburătoare şi care se joacă de-a şoarecele şi pisica cu gândurile noastre, îşi pierd îndoielile, le regăsesc pentru a le pierde din nou şi nu mai ştiu cum să folosească mişcările spiritelor lor.

Nava s-a înclinat atât de tare, încât lămpile cele mai bine ancorate până la urmă s-au răsturnat.

Ceea ce a dat crizei spiritului profunzime şi gravitate este starea în care ea şi-a găsit pacientul.

Nu am nici timpul, nici puterea să definesc starea intelectuală a Europei în 1914. Cine ar fi îndrăznit să traseze un tablou al acestei stări? Subiectul este imens; el cere cunoştinţe din toate domeniile şi o infinită informaţie. Când este vorba, de altfel, de un ansamblu atât de complex, dificultatea de a reconstitui trecutul, chiar cel mai recent, este comparabilă cu dificultatea de a construi viitorul, chiar cel mai apropiat; sau, mai degrabă, dificultatea e la fel de mare. Profetul se află în aceeaşi oală cu istoricul; să-i lăsăm acolo.

Dar eu n-am nevoie acum decât de o amintire vagă şi generală despre cum se gândea în ajunul războiului, despre cercetările care se făceau şi operele care se publicau.

Dacă fac deci abstracţie de orice detaliu şi mă mărginesc la o impresie rapidă şi la acel *total natural* pe care ţi-l dă o percepţie instantanee, nu văd – *nimic*! – Nimic, cu toate că acest nimic este infinit de bogat.

Fizicienii ne învaţă că, dacă ochiul omenesc ar rezista să privească într-un cuptor încins la incandescenţă, n-ar vedea nimic. Nemanifestându-se nicio inegalitate luminoasă, nu se disting punctele în spaţiu. Această formidabilă energie închisă reuşeşte să devină invizibilă, să realizeze o insesizabilă egalitate. Or, o egalitate de un asemenea gen nu este altceva decât *dezordinea* în stare perfectă.

Şi din ce era făcută această dezordine în Europa noastră mentală? Din libera coexistenţă, în toate spiritele cultivate, a unor idei deosebite, a unor principii de viaţă şi cunoaştere absolut opuse. Prin aceasta se caracterizează o epocă *modernă.*

264

Paul Valéry

Nu detest generalizarea noţiunii de modern şi dau această denumire unui mod de existenţă, în loc să fac din el un simplu sinonim al cuvântului *contemporan.* Există în istorie momente şi locuri în care ne putem introduce, *noi, modernii,* fără să tulburăm prea tare armonia acelor vremi şi fără să părem nişte obiecte curioase, foarte vizibile, fiinţe şocante, dizgraţioase, inasimilabile, unde intrarea noastră n-ar produce senzaţie, acolo unde suntem aproape ca la noi acasă. Este clar că Roma lui Traian şi Alexandria Ptolemeilor ne-ar absorbi cu mai multă uşurinţă decât multe alte localităţi mai apropiate în timp, dar mai specializate într-un singur tip de moravuri şi în întregime consacrate unei singure rase, unei singure culturi şi unui singur sistem de viaţă.

Ei bine! Europa anului 1914 ajunsese până la limita acestui modernism. Fiecare creier de o anumită valoare era o răspântie pentru toate rasele de opinii; orice gânditor, o expoziţie universală a reflecţiilor. Existau opere spirituale a căror bogăţie de contraste şi de impulsuri contradictorii te ducea cu gândul la efectele iluminatului cam nesăbuit al capitalelor din vremea aceea: ochii aveau usturimi şi se plictiseau… Că. t material, câtă muncă, câte calcule, câte secole

spoliate, câte vieţi eterogene adiţionate au fost necesare pentru ca acest carnaval să fie posibil şi să fie întronat ca o formă a supremei înţelepciuni şi a triumfului uman?

Într-o carte din acea epocă – şi nu una mediocră – găseai, fără efort: o influenţă din baletul rusesc, un pic din stilul întunecat al lui Pascal, multe impresii de tip Goncourt, ceva din Nietzsche, ceva din Rimbaud, câteva efecte provenite din frecventarea pictorilor, uneori un anumit ton al publicaţiilor ştiinţifice, totul parfumat cu nu ştiu ce mireasmă britanică, atât de greu de dozat!… Să observăm în trecere că în fiecare componentă a acestei mixturi se vor găsi multe alte *corpuri.* Inutil să le cercetez, n-aş face decât să repet ceea ce am spus despre modernism şi despre toată istoria mentală a Europei.

Criza spiritului şi alte eseuri

265

Acum, pe imensa terasă de la Elsinore, care merge de la Basel la Köln, trecând pe lângă nisipurile din Nieuport, mlaştinile din Somme, marnele din Champagne, CRianitul din Alsacia – un Hamlet european priveşte milioane de spectre.

Dar el este un Hamlet intelectual. El meditează la viaţa şi moartea adevărurilor. Fantomele lui sunt alcătuite din toate controversele noastre, iar ca remuşcări, toate titlurile noastre de glorie; prăbuşit sub greutatea descoperirilor, a cunoştinţelor, incapabil să se orienteze încă în această infinită activitate. Se gândeşte la plictiseala de a relua trecutul, la nebunia de a vrea să inovezi mereu. Se clatină între două prăpăstii, căci două sunt pericolele care nu încetează să ameninţe lumea: ordinea şi dezordinea.

Dacă ia în mână un craniu, acesta este unul ilustru. *Whose was it?* Acesta a fost *Lionardo.* El a inventat omul zburător, dar omul zburător nu prea a îndeplinit intenţiile inventatorului; ştim acum că omul zburător urcat pe marea lebădă *(îi grando uccello sopra del dosso del sno magnio cecero)* are, în zilele noastre alte griji decât să se suie în vârful muntelui pentru a arunca în zilele foarte călduroase zăpada pe pavajul oraşelor… Şi acest craniu a fost a lui *Leibniz* care visa pacea universală; şi acesta e a lui *Kant care l-a născut pe Hegel. care l-a născut pe Marx… care…*

Hamlet nu prea ştie ce să facă cu aceste cranii. Dar dacă le-ar abandona? Ar înceta să mai fie el însuşi? Spiritul lui, înfricoşător de clarvăzător, contemplă trecerea de la război la pace. Trecerea este mai

obscură, mai periculoasă decât trecerea de la pace la război; toate popoarele sunt tulburate. „Şi eu, se întreba el, eu, intelectul european, ce voi deveni?… Şi ce este pacea? *Pacea este, poate, starea lucrurilor în care ostilitatea firească a oamenilor se manifestă în creaţiile lor, în loc să se traducă prin distrugerile războiului.* Este acel timp al unei concurenţe creatoare şi al unor lupte productive. Dar Eu n-am obosit oare tot producând? Nu sunt epuizat de dorinţele unor încercări extreme şi n-am abuzat oare de savantele amestecuri? Să

266

Paul Valéry las oare de o parte datoriile mele dificile şi ambiţiile mele transcendente? Să urmez mişcarea şi să fac precum Polonius care dirijează acum un mare ziar? Ca Laertius care s-a angajat în aviaţie? Ca Rosencrantz care nu ştiu ce face ascuns sub un nume rusesc? Adio, fantome! Lumea nu mai are nevoie de voi. Nici de mine. Lumea, care-şi botează cu numele de progres tendinţa sa de precizie fatală, încearcă să unească binefacerile vieţii cu avantajele morţii. Mai domneşte încă o oarecare confuzie, dar încă puţin şi totul se va limpezi; vom vedea, în sfârşit, apărând miracolul unei societăţi animale, perfect şi definitiv furnicar".

Scrisoarea a doua

Vă spuneam într-o altă zi că pacea este acel război care admite în desfăşurarea lui actele de iubire şi de creaţie; ea este deci un lucru complex şi mai obscur decât războiul propriu-zis, aşa cum viaţa este mai obscură şi mai profundă decât moartea.

Dar începutul şi punerea în practică ale păcii sunt mai obscure decât pacea însăşi, cum fecundarea şi originea vieţii sunt mai misterioase decât funcţionarea fiinţei odată create şi adaptate.

Toată lumea percepe astăzi acest mister ca pe o senzaţie actuală: câţiva oameni percep, fără îndoială, propriul lor eu ca făcând parte din acest mister, ca făcând pozitiv parte din acest mister; şi poate mai sunt unii a căror sensibilitate este destul de clară, destul de fină şi bogată, pentru a citi în ea însăşi stări mai avansate ale destinului nostru decât ar fi chiar acest destin al nostru.

Eu n-am astfel de ambiţii. Lucrurile lumii nu mă interesează decât sub raportul intelectului; totul, în raport cu intelectul; Bacon spunea că acest intelect este un *Idol.* Consimt, dar n-am găsit unul mai bun.

Mă gândesc deci la stabilirea păcii în măsura în care interesează

intelectul şi lucrurile intelectului. Acest punct de vedere e *fals,* căci separă spiritul de restul activităţilor; dar operaţia abstractă şi falsificarea sunt inevitabile: orice punct de vedere este fals.

Apare un prim gând. Ideea de cultură, de inteligenţă, de operă magistrală este pentru noi într-o relaţie foarte veche – atât de veche, încât ajungem foarte rar până la ea – cu ideea de Europa.

Alte părţi ale lumii au avut civilizaţii admirabile, poeţi de primă mărime, constructori şi chiar savanţi. Dar nicio parte a lumii n-a posedat această proprietate *fizică:* cea mai intensă putere *emisivă* unită cu cea ai mare putere *absorbantă.*

268

Paul Valéry

Totul a venit spre Europa şi totul a venit din ea. Sau aproape totul.

Situaţia actuală comportă această chestiune capitală, îşi va păstra oare Europa preeminenţa în toate genurile?

Va deveni ea oare ceea ce este în realitate, adică un mic cap al continentului asiatic?

Sau va rămâne ceea ce pare, adică: partea preţioasă a unui univers terestru, perla sferei, creierul unui vast corp?

Să mi se permită, pentru a face sesizabilă rigoarea acestei alternative, să dezvolt aici o teoremă fundamentală.

Să privim o planisferă. Pe planisferă, ansamblul pământurilor locuite. Ansamblu divizat în regiuni şi, în fiecare regiune, o anumită densitate a populaţiei, o anumită calitate a oamenilor. Fiecărei regiuni îi corespunde o bogăţie naturală – un sol mai mult sau mai puţin fertil, un subsol mai mult sau mai puţin preţios, un teren mai mult sau mai puţin irigat, mai mult sau mai puţin echipat pentru transporturi etc.

Toate aceste caracteristici permit să clasăm în orice epocă regiunile despre care vorbim, în aşa fel încât, în fiecare epocă, *starea pământului viu să fie definită printr-un sistem de inegalităţi între regiunile locuite ale suprafeţei* ***lui,*** în fiecare clipă, *istoria* clipei următoare depinde de această inegalitate dată.

Să examinăm acum nu această clasificare teoretică, ci clasificarea existentă ieri încă în realitate. Observăm un fapt remarcabil şi care ne este extrem de familiar.

Mica regiune europeană figurează pe primul loc al clasificării, de foarte multe secole. În ciuda micii ei întinderi şi în ciuda faptului că

subsolul nu este foarte, bogat, ea domină tabloul. Prin ce miracol? Cu siguranţă, miracolul rezidă în calitatea populaţiei. Această calitate trebuie să compenseze numărul mic de oameni, numărul mai mic de metri pătraţi, numărul mai mic de tone de minereu care-i sunt atribuite Europei.

L

Criza spiritului şi alte eseuri 269

Puneţi într-unul din talgerele balanţei imperiul Indiilor, în celălalt Regatul Unit, talgerul încărcat cu cea mai mică greutate se apleacă!

Iată o ruptură de echilibru extraordinară. Dar consecinţele sunt şi mai extraordinare. *ele ne fac să prevedem o schimbare progresivă în sens invers.*

Am sugerat adineauri că superioritatea Europei trebuia să fie determinată de calitatea omului. Nu pot analiza în detaliu această calitate, dar descopăr printr-o examinare sumară că aviditatea activă, curiozitatea ardentă şi dezinteresată, un fericit amestec de imaginaţie şi rigoare logică, un anume scepticism nepesimist, un misticism neresemnat… sunt caracterele specific eficace ale unei *Psyche* europene.

Un singur exemplu al acestui spirit, dar un exemplu de primă mărime şi de primă importanţă: Grecia – căci trebuie să plasăm în Europa tot litoralul Mediteranei (Smirna şi Alexandria fac parte din Europa, ca şi Atena şi Marsilia) – Grecia a fondat geometria. A fost o întreprindere smintită: *ne mai certăm* şi astăzi asupra *posibilităţii* acestei nebunii. Ce a fost necesar pentru realizarea acestei creaţii fantastice? Gândiţi-vă că nici egiptenii, nici chinezii, nici caldeenii, nici indienii nu au reuşit. Gândiţi-vă că este vorba de o aventură pasionantă, de o cucerire de o mie de ori mai preţioasă şi cu certitudine, mai poetică decât aceea a Lânii de Aur. Nu există nicio blană de oaie care să valoreze cât coapsa de aur a lui Pitagora.

Aceasta este o întreprindere care a cerut talente de cele mai multe ori incompatibile. Ea a cerut argonauţi ai spiritului, navigatori severi care să nu se lase furaţi de gânduri ori distraşi de impresii. Nici fragilitatea premizelor care-i purtau, nici subtilitatea sau infinitatea inferenţelor explorate n-au putut să-i tulbure. Au fost la egală distanţă de negrii variabili şi de fachirii nedefiniţi. Ei au săvârşit ajustarea atât de delicată, de improbabilă a limbajului comun la un raţionament

precis; analiza operaţiilor, motrice şi vizuale foarte complexe; corespondenţa acestor operaţii cu proprietăţile lingvistice şi

gramaticale; ei s-au încrezut în cuvânt pentru a-i conduce în spaţiu ca pe nişte orbi clarvăzători… Şi spaţiul însuşi devenea, din secol în secol, o creaţie mai bogată, mai surprinzătoare, pe măsură ce gândirea se poseda mai bine pe ea însăşi, şi mai încrezătoare în miraculoasa raţiune şi în fineţea iniţială care o înzestrase cu incomparabile instrumente: definiţii, axiome, leme, teoreme, probleme, porisme etc.

Aş avea nevoie de o carte întreagă pentru a vorbi cum trebuie. N-am vrut decât să precizez în câteva cuvinte unul din actele caracteristice ale geniului european. Acest exemplu mă readuce fără efort la teza mea.

Pretindeam că inegalitatea atât de mult timp păstrată în beneficiul Europei trebuia, prin propriile ei efecte, să se schimbe progresiv în inegalitate de sens contrar. Iată ceea ce desemnam sub numele ambiţios de teoremă fundamentală.

Cum să fundamentăm această propoziţie? Voi relua acelaşi exemplu, cel al geometriei grecilor şi-l rog pe lector să cerceteze, de-a lungul secolelor, efectele acestei discipline. O vedem, puţin câte puţin, foarte lent, dar foarte sigur, dobândind o asemenea autoritate, încât toate cercetările, toate experienţele căpătate tind invincibil să-i împrumute alura riguroasă, economia ei scrupuloasă de „materie", generalitatea ei automată, metodele subtile şi prudenţa infinită permiţându-i nebuniile cele mai îndrăzneţe… Ştiinţa modernă s-a născut din această educaţie de mare stil.

Dar odată născută, încercată şi recompensată prin aplicaţiile materiale, ştiinţa noastră devenită mijloc al puterii, mijloc de dominaţie concretă, sporind bogăţia, aparatul de exploatare al capitalului planetar – încetează să mai fie „un scop în sine" şi o activitate artistică. Ştiinţa, care este o valoare de consum, devine o valoare de schimb. Utilitatea face din ştiinţă o *marfă* dezirabilă nu numai pentru câţiva amatori foarte distinşi, ci chiar pentru Toată Lumea.

Această marfă se va prepara sub forme din ce în ce mai maniabile sau comestibile; ea se va distribui unei

271

clientele din ce în ce mai numeroase, devenind un element al Comerţului, lucru care se imită şi se produce aproape pretutindeni.

Rezultat: inegalitatea existentă între regiunile lumii din punctul de vedere al artelor mecanice, al ştiinţelor aplicate, al mijloacelor ştiinţifice ale războiului sau ale păcii – inegalitatea pe care se întemeia dominaţia europeană tinde să dispară treptat.

Deci, clasificarea regiunilor locuite ale lumii tinde să devină la fel ca mărimea materială brută, iar elementele de statistică, numerele – populaţie, suprafaţă, materii prime – determină, în sfârşit, exclusiv această clasificare a compartimentelor globului.

Iar balanţa care se apleca de partea noastră, cu toate că *noi păream xrrni* uşori, începe încet să se ridice ca şi cum am fi trecut prosteşte în celălalt taler misterioasa greutate care era de partea noastră. *Din zăpăceală, am făcut ca forţele să fie proporţionale cu masele!*

Acest fenomen abia apărut poate, de altfel, să fie apropiat de cel ce se observă în sânul fiecărei naţiuni constând în difuziunea culturii şi în orientarea către cultură a unor categorii din ce în ce mai largi de indivizi. A încerca să prevezi consecinţele acestei difuziuni, a cerceta dacă ea trebuie sau nu să determine în mod necesar o *degradare* înseamnă să abordezi o problemă fermecător de complicată a fizicii intelectuale.

Pentru spiritul speculativ, farmecul acestei probleme provine, mai întâi, din asemănarea cu faptul fizic al difuziunii şi apoi, din schimbarea bruscă a acestei asemănări într-o diferenţă profundă, imediat ce gânditorul revine la obiectul său, adică la *oameni* şi nu la *molecule.*

O picătură de vin căzută într-un pahar cu apă abia o colorează şi tinde să dispară după o nuanţă de un trandafiriu ceţos. Acesta este faptul fizic. Dar presupuneţi acum că, după un timp de la acesta dispariţie şi întoarcerea la limpezime, vedem ici, colo, în paharul în care apa redevenise pură, formându-se picături de vin *întunecat şi pur* – ce mirare…

272

Paul Valéry

Fenomenul de la Cana nu este imposibil în fizica intelectuală şi socială. Se vorbeşte atunci despre *geniu* şi se opune difuziunii.

Adineauri, vorbeam despre o curioasă balanţă care se mişcă în sens invers greutăţii. Să privim acum un sistem lichid trecând parcă spontan de la omogen la eterogen, de la amestecul intim la separarea netă… Acestea sunt imagini paradoxale care dau reprezentarea cea mai simplă şi mai practică asupra rolului în Lume a ceea ce numim de cinci sau şase mii de ani – *Spirit.*

Dar Spiritul european – sau, cel puţin, ceea ce conţine el mai preţios – este în întregime difuzabil?

Fenomenul punerii în exploatare a globului, fenomenul de egalizare a tehnicilor şi fenomenul democratic care face să se prevadă o *deminutio capitis* a Europei trebuie luate ca nişte decizii absolute ale destinului? Sau avem o libertate împotriva acestei ameninţătoare conspiraţii a lucrurilor?

Căutând, poate, această libertate, o vom crea. Dar pentru o asemenea cercetare ar trebui să abandonăm pentru un timp cercetarea ansamblurilor şi să studiem în individul gânditor lupta vieţii personale cu viaţa socială.

Tablă de materii

Reflecţii despre măreţia şi decadenţa Europei…5
Naţiunile…9
Despre istorie …12
Divagaţii despre libertate …15
Ideea de dictatură …33
Cu privire la dictatură…40
America, proiecţie a spiritului european…45
Imagini ale Franţei…49
Prezenţa Parisului…65
Orient şi Occident…70
Orientem Versus… 78
Economia de război a spiritului…84
Funcţia şi misterul Academiei…87
Libertatea spiritului…96
Variaţiuni…118
Voltaire…135
Discurs în onoarea lui Goethe…149
Studii şi fragmente despre vis…173
Omul şi cochilia…178
O cucerire metodică…199

Discurs despre istorie…217
Nota (sau Europeanul) …227
Descartes…241
Criza spiritului…260
În colecţia PLURAL au apărut
1. Adrian Marino – *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale*
2. Lev Şestov – *Noaptea din grădina Ghetsimani*
3. Matei Călinescu – *Viaţa şi opiniile lui Zacharias Lichter*
4. Barbey d'Aurevilly – *Dandysmul*
5. Henri Bergson – *Gândirea şi mişcarea*
6. Liviu Antonesei – *Jurnal din anii ciumei: 1987 – 1989*
7. Stelian Bălănescu – *Inconsistenţa miturilor:* Ion Solacolu – *Cazul Mişcării legionare*
8. Marcel Mauss – *Teoria generală a magiei* Henri Hubert
9 – Paul Valéry – *Criza spiritului şi alte eseuri*
PLURAL M
1. Emile Durkheim – *Formele elementare ale vieţii religioase* în pregătire:
Carlo Ginzburg – *Poveste nocturnă*
Virgil Nemoianu – *Micro-Armonia*
Vladimir Tismăneanu – *Balul mascat*
Sfântul Ignaţiu de Loyola – *Exerciţii spirituale*
Michel de Certeau – *Fabula Mistică*
Georges Duby – *Anul 1.000*
Paul Ricoeur, J.L. Marion ş.a. – *Fenomenologie şi teologie*
Arnold Van Gennep – *Rituri de trecere* Adrian Marino – *Politică şi cultură*

Există în Valéry sugestia că drumul care duce la eul nostru cel mai profund nu ţine seama nici de persoana, nici de personalitatea noastră reală. Ele se subordonează unui principiu care nu este nici binele, nici frumosul, nici adevărul, nici armonia acestora, ci unul mult mai înalt, în măsura în care nu împlineşte omul, ci, depinzând de el, îl depăşeşte. Acest principiu este Perfecţiunea, iar instrumentul lui – inteligenţa. Ne aflăm, faţă de idealul uman grec, în raportul în care se află geometria neeuclidiană faţă de geometria lui Euclid. Nu este

prelungirea, ci reversul ei: o sferă văzută din interior. Şi amândouă completează imaginea noastră asupra realităţii.

(Gabriela Negreanu)

„Trebuie să conservăm în spiritele şi inimile noastre voinţa de luciditate, claritatea intelectului, sentimentul grandorii şi al riscului, al aventurii extraordinare în care genul uman, îndepărtându-se poate nemăsurat de mult de condiţiile prime şi naturale ale speciei, s-a angajat, mergând nu ştiu unde!" (Paul Valéry).

EDITURA POLIROM ISBN 973 – 97522 – 4 – 1
Preţ 5686 lei TL 114 lei
Total 5800 lei